

Teksten over de beginperiode van de Drentse zuivelindustrie

Handkracht fabriekje uit 1898

D.A. Derks; A. ten Heuvel; J.C. van Weydom Claterbos;
Harm Tiesing; S. Cancrus en E.J. Werkman

Dit is één van de 'heruitgaven' van '[www.zuivelhistorienederland . nl](http://www.zuivelhistorienederland.nl)'

Een initiatief van 'iemand' die in de jaren 50 is opgegroeid op een klein coöperatief zuivelfabriekje - in de Achterhoek, - en nu als vutter, zijn in de loop der jaren verzamelde Nederlandse- en 'Drentse-zuivel' wat wil ordenen en indien daar belangstelling voor is, wil delen met andere geïnteresseerden.

De bedoeling is dat er zoveel mogelijk teksten en foto's over en van de Drentse zuivelfabrieken, terecht komen op de site '[www .zuivelfabriekenindrenthe.nl](http://www.zuivelfabriekenindrenthe.nl)'

Het is niet de bedoeling om diep in te gaan op het reilen en zijlen van de plaatselijke zuivelfabrieken, diepgang laat ik over aan plaatselijke Historische verenigingen.

Het is wel de bedoeling om de door mij verzamelde 'bronnen' zoo veel zonder of waar dit toch nodig is, met minimaal commentaar, toegankelijker te maken voor - de niet wetenschappelijke - geïnteresseerde.....en dat mogen best Historische verenigingen zijn die iets meer willen weten over de zuivelindustrie!

Extra aandacht wil ik besteden aan de technische kant van deze industrie.

Oorspronkelijke Teksten uit en over de beginperiode van de zuivelindustrie in Drenthe

Inhoud *

blz.		
5	Botterfabrieken en Botterwieven	1894 en 1895
23	Ontwikkeling van de landbouw in Drenthe	1914 t/m 1916
87	Rapport zuivelconsulent , over de omvang en toestand de zuivelbereiding en de fabrieksmatige zuivelbereiding in de provincie Drenthe.	1926
119	Zuivelproductie vóór de totstandkoming van boterfabrieken in Drenthe. Door Harm Tiesing	1927
129	De zuivelfabrieken in vroeger dagen. Schrijver Cancrinus Hier na van oud Archivaris E. J. Werkman	1955
133	De pijpen vallen	1980
137	De Handkracht van Een Werkman	1983
143	Het begin van de zuivelindustrie in Drenthe	1988
1	Bijlage:	
	I Oorspronkelijke tekst van "Botterfabrieken en Botterwieven in het Z-W Drents	
	II lijst van handkrachtfabriekjes	

* De oorspronkelijke tekst is aangevuld met foto's en tekeningen uit eigen verzameling!

Botterfabriek en Botterwieven

Geschreven door D.A. Derks 1894 / 1895

Oorspronkelijk in Zuid-West Drents dialect, dit is de vertaalde versie

Bron: Twee opvolgende jaargangen van de Nieuwe Drentse Volksalmanak, resp. 1894 blz. 220 t/m 234 en 1895 blz. 74 t/m 81

Botterfabriek en de Botterwieven.

(Samenspraak tussen Harm en Klaas)

Illustratie 1: Koeien in het Drentse landschap

Klaas! Wat denk je Harm over die nieuwe botterfabriek daar op 't Rogat, zal dat wat worden? Persoonlijk denk ik dat het, net als veel van die andere nieuwigheden, binnen één of twee jaar wel weer verdwenen zal zijn. Er zijn de laatst jaren zo veel van die nieuwe fratsen geweest, die eerst heel mooi leken, maar waar we later niets meer van hoorden.

De boeren die er aan meedoen en er vaak een boel geld in hebben gestoken, houden zicht wel stil omdat ze wel weten, dat als ze de waarheid zeggen ze dan worden uitgelachen. Net zoals vroeger met de „Zwaluw“, de "Zoutkamp", de "Hoogeveense vaart" en nog niet zoo lang geleden met de aanschaf van aandelen van de Russische spoorwegen het geval is geweest.

Nou die rijke boeren in de Wijk en op Ruinerwold kunnen wel wat tegenslag verdragen, eer ze kapot gaan, maar ik beklag de arme stumpers van vrouwen, het zijn binnenkort geen *botterwieven* meer, ze worden van *botterwieven* verandert in *melkwieven*.

Mij dunkt dat bij hun de aardigheid spoedig van het boerenwerk af zal zijn.

Ik zal jou Harm eens vertellen hoe het in zo'n botterboerderij toegaat en wij zullen met 's morgens het opstaan beginnen.

Er is natuurlijk onderscheid of zo'n botterprinses oud of jong is, kleine kinderen heeft, sterk of zwak van gestel, er zijn ook wel vrouwen onder hen die het werk aan de dienstmeiden overlaten, die zullen wij maar links laten liggen. Wij stellen ons dus voor een flinke, botterprinses in de kracht van 't leven met twee of drie kinderen op een 'goed' bedrijf, van laten we zeggen 10 á 12 melkkoeien; zij wekt, het is zomerdag, om vier uur de Eerste-meid die op haar beurt naar de deel gaat om de knechten te wekken, zij legt daar na het vuur aan en hangt de ketel met water boven het vuur voor de koffie.

De *ondermeid* is onderwijl ook uit haar *loeder* verrezen, begint te rammelen met de melkemmern waardoor de onderknecht, wakker geworden, ook zijn melkkostuum aantrekt. De Eerste-knecht spant het paard voor de karnmolen, waar de melk van gisterenavond reeds inzit.

Intussen is Mevrouw met haar echtgenoot ook uit bed verrezen en na de koffie klaar gemaakt te hebben, drinken beide gezamenlijk uit een klein koffiekannetje, dat voor op de tafel staat. Man en vrouw zitten elk op een hoek, aan de voorzijde van de tafel, terwijl een rode koperen ketel op de haardplaat op een ijzeren drievoet, boven het vuur hangt, deze ook gevuld met koffie is voor de dienstbodes, die straks, wanneer het melken gedaan is, zullen drinken om daarbij tegelijk een ferme 'brugge' (boterham) te verorberen.

Tegelijk is *vos, bruine of zwarte* reeds voor de karnmolen ferm aan het rondstappen en het prinsesje (de meid heeft reeds de karn aan het *spil* gezet) stapt vanachter haar koffiekannetje met een wipje naar de karn om te kijken of de *pols* ook een gat lager of hoger moet, dat wil zeggen of de karn goed is afgesteld.

Het gebeurt dikwijls dat het karnpaard, als het merkt dat allen afwezig en aan het koffiedrinken zijn, ook zoolang rust neemt en blijft staan, zodat er vaak een onderknecht, ondermeid of koe-jongen bij moet blijven om het paard in beweging te houden, want een goed karnpaard dat altijd doorgaat is een zeldzaamheid.

Illustratie 2: Karnmolenspil in boerderij Ruinerwold

Wat een vertrouwde geluiden op zo'n boerderij, vooral wanneer het melken gedaan is. Wanneer de klank van karn en karnmolen, zelfs van verre hoorbaar is.

Het kattengeslacht, ook uit zijn nachtrust opgewekt, wordt in een houten klomp met het roof er af (kattenklomp genoemd) de voor hun bestemde portie melk toegediend.

De knorrepoten (zwijnen) in hun hokken, de kalveren op het erf of brink, eisen allen met hoorbare stem hun voer op. Ook de 1^e meid die de koperen vaten en emmers schoon schrobt en borstelt, maakt haar eigen geluid wanneer alle schoon gemaakte gereedschappen op het droogrek word geplaatst,

Dit allemaal terwijl de *boterprinses* van de haardstede, -- waar de ondermeid aan het panenkoekenbakken is en onderwijl ook de kinderen aankleed -- naar de karn rent om zowel op het ene als op het andere acht te geven. Zoo staat zij de prinses daar bij de karn. Op het woord "*houw!*" staakt de vos of bles zijn rondreis en slaat stil en vliegt de onder-

knecht op hem toe, om hem zoo lang hij slaan moet, de doppen voor de ogen weg te doen, want het is een won der, dat hij , die anders wanneer niemand aanwezig is, graag even rust neemt zonder verlof, bij het horen van bovengenoemd vrouwelijk commando, dan meestal liever wil doorgaan.

Er moet eens in de karn gekeken worden of er ook meer - warm - water in moet , of de karn wel *voortgaat* en of deze al '*groot*' is. Het karnen kan soms - erg - lang duren, de boerin heeft het druk, zowel met karnen als met de kinderen, daarom pruttelt reeds de opperknecht, die de wagens al lang gesmeerd, gereed heeft om naar het land te gaan, tegen zijn boer, dat het karnen van morgen weer zoo lang duurt; wanneer, zegt hij, zullen wij aan het werk kunnen, onze burens staan al klaar om naar het land te vertrekken. De boer of baas zegt niets doch gaat eens 'toevallig ' een wandelende over de deel (*dorsvloer*) maken, en *schroomvallig* vraagt hij aan de *Prinses* zijn echtgenoot: "*hoe is er het mee, schiet je al wat op, is ze al groot!*" en een enigszins *hartige* boer durf er achteraan voegen: "*Mij dunkt het spant er van morgen ook weer om eer ze groot is*". Maar dan moet je soms eens horen hoe de trots der *Prinses* bovenkomt, met de hand in de zij bij de karn staande, zegt zij: "*wil je dan hebben (Harm of Klaas) dat ik de boter verbrand*", en de boer of man druipt stilletjes af zonder nog iets te zeggen. Tot zoo lang het vrouwelijk commando: "*span hum nouw maer uut*" wordt gehoord, *want de botter is groot*, moet hij zich maar rustig houden.

Karnmolen door paard aangedreven

Als dat commando er echter komt, is er algemene blijdschap, daar men nu achter de panenkoeken kan om daarna aan het werk te gaan.

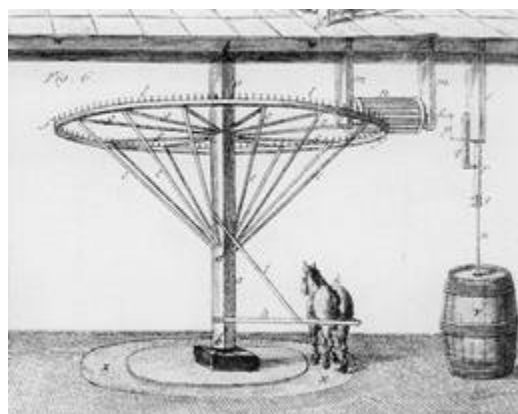
Ook de vos of bles krijgt nu zijn rantsoen, heel vrijgeveige prinsessen staan hem toe dat hij eerst bij de, karnemelkton geleid wordt om vóór zijn gewone voer een dosis karnemelk te gebruiken.

De boter - korrels - wordt nu eindelijk uit de karn gehaald. Wanneer het grootste gedeelte er uitgehaald is wordt nog eens *opgekarnd*, waartoe, een botervrouw die niet al te sterk is gewoonlijk, de eerste meid haar hierbij helpt, dit terwijl zij er zegevierend bijstaat en de gekarnde stukjes boter in de *zije* (zeef) opvist.

En nu eindelijk wordt de *palm der overwinning* in een vat maar de kelder gebracht, terwijl de *overwinnares* aan haar man, die voor enige minuten de schijn te kennen gaf dat er te lang gekarnd werd, toevoegt : "*zie eens Jan - of Harm - wat en mooi stuk botter!*", dat tevens ook zooveel zeggen wil, houdt u later stil en bemoei u niet met lang of kort karnen, laat dit aan mij over. De boer of baas zegt: Hum! en durft geen woord tegen te spreken en gaat heen.

En nu , ja binnenkort zal al die drukte door die boterfabriek verdwijnen , voortaan geen karngedruis, geen rammelende emmers en melkvaten, karnmolen, geen karn, karnpaard, en boterprinsessen meer, alles zal dodelijke stilte worden en tot het verleden behoren.

Wanneer ons geslacht verdwenen is, zullen onze nakomeling, de tegenwoordige huizen bekijkend, nieuwsgierig vragen: "*waartoe diende toch die grote kelders?*" - De een niet wijzer dan de ander, zal daarop antwoorden: "*'t zijn brouwerijen geweest, van daar die*

Illustratie 3: Tekening met van paardenkarnmolen

ruimten tot berging van bier", anderen zullen beweren dat ze gediend hebben tot berging van brandstoffen of mondvoorraad enz , terwijl de geschiedvorser eindelijk aan het licht zal brengen dat het melk en boterkelders zijn geweest.

Harm! Nauw Klaas je maakt er wat van, maar ik kan niet zeggen dat je er helemaal naast zit, we beleven rare tijden, het is net of het oude allemaal aan de kant moet. Die Heren van de landbouw maken het ook wel bont. Zowel met het ene als met het andere, wisten wij vroeger van 'krano' mest. Ik weet niet wat ik allemaal moet opnoemen. De melkbeesten en paarden geven ze tegenwoordig wonderlijke en vreemde namen , soms nog gekker als aan de mensen en honden.

Er komt geloof ik een soort *stamboek*, om te weten wanneer ze geboren zijn en uit wat voor ouders gesproten. Het wordt in de toekomst, als bij de mensen, ook trouwen en een erfenis krijgen, allemaal nieuwigheden die een gewoon mens niet begrijpen kan. Ik kan het niet inzien Klaas dat de boer die zich met al die nieuwe fratsen bezig houdt op zijn boerderij, beter boert dan de anderen die de het bij het oude houden. Ik zie ze niet zoo veel vooruit gaat. Veel Heren op de Smilde, in de Wijk, en op andere plaatsen zijn de laatste jaren op de fles gegaan, of laat ik liever zeggen, zijn met 'boeren' gestopt.

Ze leerden het 'boeren' uit de boeken en wisten alles beter dan zij die hun hele leven hier in Drenthe geboerd hadden en daarvan welgesteld of rijk geworden waren. Het gaat hun of haar als in de kolonie Frederiksoord, daar hebben ze, toen ze met de zaken verlegen zaten, eens een stuk of wat boeren uit Nijensleek en Vledder gevraagd, wat zij van de zaak dachten. De toen gegeven raad, is niet opgevolgd, want de Heren meende dat ze uit de boeken de Drentse grond beter kenden als de mensen die er op geboren en op gevoed waren en daarom is het in die kolonie ook niet zoo best gegaan.

Het ging hun net als in de Bijbel verteld wordt van koning Rehabeam, die de raad der oudsten versmaadde en raad van jonge onervaren bengels aan nam en opvolgde. Het is waar het vee is tegenwoordig beter als in vroegere tijden, maar er wordt ook veel meer *koeken* en ander spul gevoerd en dat kost ook geld.

Zekere schrijver zegt, ik hebt het gelezen, "*Op de koude bodem van het noordelijk Europa zal geen oranjeboom broeien of vruchten dragen dan door kunstmatig aangebrachte warmte en dat kost ook geld. In de dierentuinen en broeikassen tiert het dieren- en plantenrijk uit de tropische gewesten, doch de grote kosten daartoe aangewend, worden door de toeschouwers betaald*".

Als het vee echter, grazend op de bodem waarop het zijn bestaan met zoeken, wordt bijgevoerd, wordt de extra kosten van dat bijvoeren, slechts gedeeltelijk door de kopers betaald en dat gaat op de duur niet goed. De koekenverkopers te Meppel en elders vullen met het een en ander hun zakken en de boer wordt langzamerhand armer. Ons vee wat het moet doen met onze schrale weide en hooi staat niet in verhouding tot de veestapel als dat in Friesland en Holland.

Door duur spul uit de *koekenpakhuizen* rijst het Drentse vee tot zijn tegenwoordige hoogte en dat zijn, Klaas, hoge kosten die voor het grootste gedeelte niet worden terugverdiend.

Klaas! Harm! Harm! schei uit! je bent geen conservatief maar een echt reactionair man merk ik, het schijnt, dat je alle vooruitgang en verbetering veroordeelt en dat is te kras. Het is waar, er worden tegenwoordig veel zaken op touw gezet om kort daarna weer van

het wereldtoneel te verdwijnen, soms ook worden ze alleen maar aangepakt om vergaderingen te kunnen houden en president, voorzitter, secretaris of lid van deze of gene vereniging te kunnen zijn en om zijn naam daarna eens in de krant, of in het publiek te horen noemen, maar men kan niet ontkennen dat in onze tijd ook veel goeds door zulke samenwerking verkregen wordt. Jouw redering, ofschoon op sommige punten niet geheel onjuist, brengt ons echter geheel van het onderwerp van ons aanvankelijk gesprek „de botterfabriek en de boterwieven" en daarom wil ik graag nog eens op deze verandering van zaken in de veehouderij terugkomen.

Illustratie 4: Schoolplaat uit de jaren 20 van Jetses

Harm. Je bent geëindigd met dat ze de boter in een vat in de kelder gebracht heeft, maar dan heeft zo'n boterwief haar taak nog niet volbracht?

Klaas. Wis en waarachtig niet Harm! dan moet, in de kelder of op de pompstraat die boter gewassen en gezouten worden en is er in de kelder met de melk en boter nog veel te doen, ja men zegt van een rijke boerin op Ruinerwold dat ze het derde gedeelte van haar leven in de kelder heeft doorgebracht.

De boterkelder, de werkplaats is tevens het heilige der heiligen van de boerinnen, het *boudoir* der boterprinsessen, de gewichtigste plaats van de boerderij. Met het deftigste gezicht ter *Schoolplaat jaren 20* wereld zegt de *oppermaagd*, wanneer iemand in

de ochtend de vrouw des huizes wenst te spreken, "*t zal niet gaan, ze is in de kelder met de botter an de gaank*" en niemand zal het wagen haar daar te willen of durven spreken of zelfs te bespieden, alléén een zéér nieuwsgierige buurman of buurvrouw, die gaarne eens wil weten hoeveel botervorrels er op de plank staan en hoeveel vaten met melk op regel in dit heiligdom worden aanbetroffen.

Ja men '*bijt soms wel eens de ene of andere handlanger of onderknecht in het oor*' om ter sluiks eens een knieval te doen voor buurman's kelderraampje en door de ijzeren tra-

lies eens tersluiks naar binnen te gluren en de stand der zaak daar binnen eens goed op te nemen en de voorwerpen te tellen, iets dat zoo 's zondagsmiddag, wanneer hij met buurman's jongelui aan het spelen is, ongemerkt kan geschieden. Om daarna aan zijn 'uitzenders' verslag te doen, hoeveel vorrels boter er reeds gekarnd zijn. Want in een goede boerderij moet men van iedere koe van de eersten Mei of wanneer de koeien in de weid komen tot Meppeler herfstmarkt (het laatst van September) een vorrel boter gekarnd hebben.

In de boterkelder zal niemand de vrouw des huizes storen, de meid moet zoolang de huishouding waarnemen en op de etenspot en de kinderen passen; komen de kleinen aan de ingang van dit heiligdom om van moeder iets te vragen of hulp te verlangen, dan zal zij gestoord antwoorden; "*Henrink mien kiend, ie ziet toch wel dat oe moder met de haande in de botter zit*", en zij gaan huilend terug en vragen aan de meid: "*hef moeder dan oase doan?*" die hun dan zoolang met een zoet praatje tegen houdt; want kan een priesteres het altaar verlaten eer de offerande beëindigd is - voor geen geld, voor geen man of kind zal zij de boterbereiding laten staan.

Harm. En dat houd met dat nieuwe ding op 't Rogat allemaal op Kraas?

Klaas. Jazeker! maar ik ben er nog lang niet, ik zal je vertellen wat er verder gebeurt en wat nog meer drukte er achter de hand is, eer de boer en de boerin hun boter voor gouden of zilveren schijven op de markt te Meppel verruilen of verkopen, want ik wil je de verdere werkzaamheden schetsen. Al deze zaken, de oorsprong van voldoening en eer van een goede boterboerin, zal binnenkort tot het verleden behoren, hiervoor in de plaats zal ledigheid, en „ik weet niet wat"-- zei vader Cats -- plaats maken. Menigmaal heb ik gehoord dat een boerin in zaken van huishouding enz. niet al te gunstig beoordeeld werd, doch dat er toch een pluimpje achteraan kwam met de woorden "*nou loat ze dan zeggen wat ze wilt, ze kan dan toch maar best met de botter worde*", en dit was het slot der beoordeling.

Best met de boter te kunnen worden en de hoogste markt daarvoor te kunnen bedingen, is de grootste eer die de vrouw van een landbouwer kan oogsten. Wat Beets in de Camera Obscura schetst, van de Noord-Hollandsche boerin als „Keezer" (kaasmaakster) is hier evengoed op de botervrouwen van toepassing.

Wanneer men enigszins zooveel mogelijk de bedrijvigheid der boterbereiding wil schetsen, moet ik, voor ik verder ga, nog eventjes terug gaan, en ons verplaatsen in de winter of wanneer er weinig gemolken en gekarnd wordt, daar het dan zeer moeilijk is om de melk dik of voor het karnen '*bekwaam*' te krijgen; de melk moet dan '*gebakerd*' worden en daartoe wordt, melk van meerdere dagen, bij elkaar in een ton '*geslagen*', om daarin zoo nu en dan een aarde kruik of kan met heet water te plaatsen om zodoende het proces van zuur en dik worden kunstmatig te bevorderen, iets wat in de zomer aan de natuur wordt overgelaten. Ook wordt dan de boter, vooral in kleine boerderijen of in grote, waar dan weinig gemolken wordt, niet in vaten (vorrels of achtendeelen) maar als *slachten* (stukken van drie halve Nederlandsche ponden) voor de markt of voor verkoop gereed gemaakt, hetgeen voor de botervrouwen een grote bedrijvigheid heeft, daar iedere slachte of stuk het zuivere gewicht moet hebben. Want als iemand aan de markt kwam en de boter of de slachte werd te licht bevonden, dan was dit de grootste schande die men kon verkrijgen.

Het is waar en het kan niet ontkend worden, dat onze beschaafde en verfijnde moderne

maatschappij zich hoe langer hoe minder stoort aan zoodanige standjes of bedriegerijen, waarover het voorgeslacht zich ergerde en een blos van schaamte op de wangen kreeg. Zodat men zou zeggen, dat met de verlichting, beschaving of vooruitgang van ons tegenwoordig geslacht het evenzo is, als dat bij de oude Romeinen het geval geweest, waar ook het zedenbederf is toegenomen naarmate de welvaart, weelde en beschaving haar vorderingen maakte, en de oude eenvoudige zeden van eerlijkheid, daarmee gepaard gaande, verdwenen was. Want er is hier in deze omstreken een tijd geweest en die ligt nog niet zoo ver achter ons, dat wanneer de verkochte stukboter of slachte niet op het vereiste gewicht bevonden werd, dit als de grootste schande voor de boterverkoper werd aangemerkt en deze blaam van de ouders op de kinderen overging.

Wij hebben het menigmaal gehoord, dat bij twist of onenigheid de volgende opmerkingen werden gemaakt *"ie mogt oe wel stille holde um van oe knappigheid te spreken, mien vader of men grootvader hef nog nooit de botter te lichte had"*.

Die stukboter of zoogenaemde slachten moet gelijk van kleur en glans zijn, waarvoor ze geveerd wordt met zoogenaamd *boterkleursel*. Iedere boerin heeft of had voor deze stukken haar bijzondere vorm en *moatsel* (stempelafdruk) welke laatste zoowel aan de bovenzijde als op de kant daarop afgedrukt wordt en zijn in Amsterdam als "Meppeler kluiten" bekend, waarvan de besten geleverd worden door de boerinnen van Staphorst en Nijeveen, die daarvoor dan ook boven anderen de hoogste prijs op de markt te Meppel bedingen.

Het boter opmaken aan slachten is dus voor de boerin een grote bedrijvigheid, waartoe een groot gedeelte van de Woensdag, de dag vóór de Donderdagse markt, te Meppel wordt ingenomen. Het gezegde der botervrouwen *"'t is en hiëele rusie dat botteropmaken aan de slachten, as we dommé ook wat meer melk en de kaarn ies weer fiks ande gaank hebt dan doen wij ze ook gaauw weer in en vattien,"* bewijst dat bovengenoemde bedrijvigheid naar waarheid is geschetst.

Harm! En nou Klaas, zullen er als dat ding op 't Rogat en meer van dit soort fabrieken klaar zijn, ook geen *slachten* of zoo je zegt geen *Meppeler kloeten* meer verkocht worden en aan de markt komen? Het is me anders in Meppel zo'n aardigheid en levendigheid als ik die Staphorster en Nijeveensen met haar verschillende soorten van botterkorven of mande naar de markt zie sjuouwen en dat de botterkopers daar dan tussen door kuierde en dan het ene wief en dan 't andere wief of kerel vragen: *"hoeveel kooke neem ie, koop ie ook winkelwaren?"* - en dan een bod voor de boter doen, dat afhankelijk is of je nou veel of weinig koeken of waren afneemt. Met na afloop weer het langzaam vertrekken van al deze mensen, naar allerlei plaatsen en gehuchten rond Meppel. Jonge! Jonge! houd dat nou ook allemaal mettertijd op? - Wat zal het dan een dooie boel in Meppel worden.

Klaas! Ja Harm, als je spreekt van dooie boel nu reeds, zal je je nog meer verwonderen wanneer ik mijn verhaal over de boterbereiding en de verkoop ten einde gebracht zal hebben, dat alléén moet ik tussenbeide opmerken, dat 's werelds beloop is: *"komen en verdwijnen, bloeien en vergaan"*. Menig vroeger bloeiende plaatsen zijn in dode stede veranderd, omdat de handel en het vertier zich verplaatst heeft of de bronnen, waaraan zij hun welvaart te danken hadden, zijn opgedroogd, zoo kan dit ook met Meppel het geval worden, wanneer de boter- en daaraan verbonden koekenhandel door de oprichting van boterfabrieken tot het verleden zal behoren

Harm. Nou dit zal toch bedroefd en naar wezen, ze mogen dan praten en redeneren van

voortgang en verbetering, ik noem het achteruitgang.

Klaas. Och ja Harm, wat zal ik zeggen, het is niet te ontkennen dat de spoorwegen, stoomboten en in het algemeen de stoomkracht, verschillende mensen brodeloos maken en spoorweg- en stoombootmaatschappijen de winsten, die vroeger aan particulieren ten goede kwamen, in hun zak steken en als men daarbij denkt, dat de, aandeelhouders in zulke ondernemingen meestal kapitalisten zijn, die het liefst met hun geld de hoogste rente willen krijgen, dan wordt ook voor mij en vele anderen de beoordeling van onze tegenwoordige maatschappij wel enigszins gewijzigd en slaat men de toestand wel enigermate met bezorgdheid gade.

Illustratie 5: Op weg naar de markt in Meppel

Het kan niet ontkend worden, dat er een tendens in onze tegenwoordige maatschappij is om de groothandel boven de kleinhandel te bevorderen. Net zo is het met de scheepvaart, alles wordt vergroot en verbreed ten gerieve van de grotere schepen, waarin men 2, 3 soms 4 maal zooveel kan innemen en vervoeren dan vroeger drie of vier kleine schepen, zodat nu één huisgezin brood heeft waar dit vroeger met drie of vier het geval was. Naar ons oordeel is dit allemaal wel wat doorgeslagen. Ik wil slechts een voorbeeld noemen. Nu het turfgraven op de Smilde ten einde loopt, heeft en wil men nog enorme kosten maken om de sluizen in de Drentse Hoofdvaart te verwijderen, om ook zodoende daar de kleine schipperij te doen verdwijnen. De grote en kleine stoomboten verdringen hoe langer hoe meer de zeilschepen en daardoor ondervinden vroeger bloeiende plaatsen, zoals o. a. Veendam, Wildervank en anderen, thans de treurige gevolgen. Ik zou over deze en andere zaken meer kunnen zeggen, doch mij dunkt Harm dat het je reeds begint te vervelen, zodat ik weer over de boter zal spreken.

Harm. Maar Klaas, voor je verder over de boterbereiding vertelt, zou ik je eerst willen vragen waarom die boterruilhandel, waar de boeren zo'n hekel aan hebben, in Meppel bestaat, hoe is die daar ontstaan, zal die niet anders kunnen worden, wanneer de boer zijn boter kan verkopen zonder genoodzaakt te worden van de boterkopers lijnkoeken, rijstmeel en winkelwaren te kopen? -- want dat is op weinig plaatsen zoo erg als in Meppel.

Klaas. Die zogenaamde boterruilhandel heeft altijd reeds te Meppel bestaan en vindt

zijn oorsprong in het karakter van de Drentse veehouder of botermaker.

De Drentenaar en voornamelijk in deze omstreken is liberaal, doch onder zijn liberaliteit schuilt een aristocratische tint, die wanneer men het goed opmerkt, telkens te voorschijn komt en hieraan heeft bovengenoemde handel zijn ontstaan te danken. Ik zal je dit duidelijker verklaren. Wij hebben hiervoor reeds gezegd dat een hoge prijs voor de boter de grootste eer voor de boerin of botermaakster is, en nu leidt die eerezucht dat men hoger prijs voor de boter wil bedingen dan zijn buurman of overbuurman, om zoo doende de naam te verkrijgen van een goede of beste botermaakster te zijn. En zoo rijst de prijs boven de werkelijke waarde, want de boterkoopman weet dat sedert lang en wil er ook wel meer dan de waarde voor geven, mits de verkoper hem bij hem ook afneemt wat hij te verkopen heeft. En de winst die hij eigenlijk aan de boter moest verdienen, krijgt hij door de verkoop van zijn eigen artikelen, terwijl hij menigmaal de boter zonder winst of soms wel met verlies weer van de hand doet. Hij rekent: verkoop ik 100 lijnkoeken, dan verdien ik zoo veel, 200 of 300 en zo voort, steeds meer. Hij bepaalt na dit soort redenering pas wat bij voor de boter kan bieden

Het is echter voor de boterkoper in sommige gevallen echter ook voorzichtigheid geboden, wanneer hij twijfelt aan de betrouwbaarheid van de verkoper. Voordat hij een bod voor de boter doet, vraagt hij eerst eens aan de boterverkoper, hoeveel hij van deze of gene artikelen, uit zijn winkel of pakhuis af wil nemen. Het is namelijk ook mogelijk dat de boer met het door de boterkoper betaalde geld naar een ander handelaar gaat, die deze artikelen iets goedkoper verkoopt, waardoor deze andere veevoerkoopman en de boterverkoper beide voordeel hebben, terwijl de eerste boterkoper, die met het uitzicht op verkoop van zijn artikelen, een goede prijs, ja meer dan waarde voor de boter betaald heeft, schade lijdt.

Wie geen handel, doet in lijnkoeken, rijstmeel, koloniale waren enz. kan eigenlijk geen boterkoopman in Meppel zijn, daar hij de boter boven de waarde moet kopen. De ruilhandel heeft dus zijn oorsprong in de eer- en *ijverzucht* der *boterwieven*. Daar ieder de hoogste prijs voor de boter wil bedingen, omdat zij menen dat daarnaar de kwaliteit wordt beoordeeld, welk denkbeeld volstrekt niet steekhoudend moet worde genoemd, daar juist diegene, die de, meeste van bovengenoemde artikelen. van de boterkoper afneemt, ook het meeste geld voor de boter krijgt. Om de eer van het *boterwief* op te houden, wordt dan ook nog dikwijls de prijs van de verkochte boter hoger opgegeven dan de waarheid is.

Mensen, die in andere gevallen de waarheid huldigen, zullen om de prijs der boter een leugen doen. Edele zielen? die anders de afgunst haten en vijandig zijn, zullen grimmig worden wanneer hun buurman of overbuurman, meer geld voor de boter bedingen dan zij en in het tegenovergestelde ooit heimelijk met genoeg laten blijken wanneer dezen minder ontvangen.

Een zeer consciëntieus en godsdienstig man, die anders niet gewoon was om te liegen, had toch eens om de prijs der boter gelogen, en was daar voor bestraft. Hij was daarover zoo verbluft, dat hij eerst niet wist wat hij daarop antwoorden zou, doch in andere gevallen zich gewoonlijk op de bijbel beroepend, voerde hij eindelijk tot zijn verdediging aan, "*dat in de tien geboden wel stond "gij zult niet stelen", "gij zult dit en dat niet doen", doch daar was niet geschreven gij zult niet liegen"*.

Na al wat wij hierover gezegd hebben, zal het je niet verwonderen, dat de *boterleugens* met de *jachtleugens* en *noodleugens* in deze omstreken voor de meest verschoonbare worden gehouden. Het is daarom dan ook dat de boterhandel doorlopend fluisterend toegaat en er gespitst, scherp geluisterd wordt om te vernemen, hoeveel iemand voor de

boter bedingt en hoeveel koeken of rijstmeel hij van de koopman neemt. Geheel in afwijking van andere koop en verkoop, wordt de boterhandel met het deftigste en geheimzinnigste gezicht ter wereld gedreven.

De ruilhandel heeft dus zijn oorsprong van de zijde der veehouders en is bij dezen zoo ingekankerd, dat bij de nieuw op te richten boterfabriek op het Rogat, dadelijk deze zelfde ruilhandel ook weer in werking zal worden gebracht door de verkoop van koeken en rijstmeel, zodat de winsten daaruit zullende voortkomen in handen van aandeelhouders en niet in die der melkleveranciers zullen vallen, zodat naar ons oordeel, er geen sprake kan zijn van het beëindigen van die handel, maar hooguit een verplaatsing, van Meppel naar het Rogat, met het gevolg, dat de winsten van de boter, bereid op de boterfabriek weer naar de handelaren zal gaan in plaats van naar de particuliere leverancier te goede zal komen.

Hetzelfde dus als met stoombootmaatschappijen en andere soortgelijke instellingen het geval is, ook hier zal de winst door een maatschappij "de boterfabriek en haar aandeelhouders" opgestreken worden. Door al dit soort dingen wordt de particuliere ondernemingsgeest gedood en gaat over in maatschappijen. Zodat men in zekeren zin het oude, gildewezen weer ziet verrijzen, hetgeen naar ons oordeel een kanker in onze, algemene maatschappij zal worden, en tot nadeel van de landbouwer of veehouders zal uitlopen. Ook het bedrijvige en werkzame leven van het vrouwelijk personeel van de boerderij zal voor een groot deel verloren gaan, en zich in *ledigheid* en daaraan verbonden praalzicht, in uitgaan en visites maken oplossen, en het *jufferdom* of de klasse van nietsdoeners zal daardoor een belangrijke vermeerdering verkrijgen.

De rijkste en voornaamste landbouwers zijn al sedert lang gewoon om het werk aan hun knechten en arbeiders over te laten en daardoor ook al "Heren" geworden, (de laatste tijd ook wel "Herenboer genoemd). Zij zoeken hun bezigheden elders voornamelijk wanneer hun vrouwen aan het werk zijn, buitenshuis. Het bestaat uit vergaderingen en feesten bijwonen en hun hof maken bij juffrouw "vergunning", welke met deze moderne Heren uitnemend in haar schik is.

Harm! Nauw Klaas je zegt het wel kras, als deze lui ons hoorden, zouden ze behoorlijk geraakt zijn. Ik verwonder me trouwens wel over jou redenaties, voornamelijk over die met de ruilhandel, weet wel dat jij daar vroeger ook behoorlijk tegen was en dat je enkele boeren wel eens aangeraden hebt om met de boter naar Steenwijk te gaan, omdat het daar anders was, doch ik moet je eerlijk zeggen, dat je, waarschijnlijk, niet zou heel ver van de waarheid af zit.

Ik heb daar nooit erg diep over na gedacht, maar nu wil ik ook eens wat zeggen; als de boer voor de, boter niks anders krijgt als geld, is dat dan ook geen ruilhandel, mij dunk het zilver of goud wordt dan verruild voor boter of omgekeerd, de boter voor zilver of goud. Het is waarachtig bij jou net hetzelfde of er betaalt wordt met metaal of met mensen- of beestenvoeder.

Klaas! Jou opmerking Harm is zeer juist, het geld is ook niets anders dan een ruilmiddel en of er nu een ander ruilmiddel tussen koper en verkoper gebruikt wordt dan dit, komt, op het zelfde neer. In de zevenjarigen oorlog liet de grote Frederik, ijzergeld slaan en dat diende als betaal- of ruilmiddel. De bewoners van Indië verkochten of verruilden aan onze voorvaders de kostelijkste voortbrengselen van hun land, voor kinderspeelgoed en andere voor ons onbeduidende snuisterijen.

Maar genoeg hierover, om in te zien, dat de ruilhandel overal, ten allen tijde en op verschillende manieren is gedreven. Dat ik vroeger anders dacht Harm! is de, waarheid, doch door de zaak van alle kanten eens te bekijken en door grondig en onbevooroor-

deeld onderzoek ben ik tot andere zienswijze gekomen.

Als het nu zo was, dat de verschillende koopmansartikelen in Meppel hoger in prijs waren dan in naburige steden of plaatsen, dan zou er nog iets tegen te zeggen zijn, aangezien de afnemer dan toch altijd vrij was om deze te kopen. Tot ere van Meppel handelsstand moet gezegd worden, dat ze tegen de eerste plaatsen in ons vaderland kan concurreren. Zeer velen hebben dit onderzocht en ondervonden, dat, wanneer ze naar Amsterdam en andere grote plaatsen gingen, om deze of gene waren of artikelen goedkoper te kopen, onverrichter zake terugkwamen, terwijl de prijzen daar met Meppel gelijk of soms veel hoger waren.

Voor ik mijn mening geef Harm, wil ik mijn verhaal met de hier gebruikelijke ruilhandel af maken!

Wanneer nu in het voorjaar de koeien in de weid betracht zijn of zoals ik eerder vertelde, wanneer er veel gemolken of gekarnd wordt, wordt de boter in vaten van een vierde (vortel) af achtste (achterdeeltje) ton gelegd. Dit is voor de boerin een grote bedrijvigheid en is voor haar een der geliefkoosde werkzaamheden en het boterleggen is een gewichtige bezigheid, zij zal, wanneer het maar eventjes te pas komt, mededelen, dat zij *boterleggen* moet of dat ze dit reeds gedaan heeft. Verschillende veehouders in de omtrek van Meppel brengen in de zomer de boter niet iedere week ter markt, maar sparen deze de gehelen zomer op tot de Meppeler herfstmarkt of boterdonderdag.

Dit opsparen is soms voordelig, er is echter ook een andere reden voor deze handelwijze, het word ook beschouwd als een zekere voornaamheid of als teken van welstand; men laat er door blijken dat men het wekelijkse *botergeld* niet nodig heeft, dat men de gehelen zomer wel *op zijn eigen vet* kan teren; wie iedere week de boter ter markt brengt, wordt gehouden voor iemand die gebrek aan geld heeft of wiens boter niet duurzaam genoeg is om bewaard te kunnen worden, *'Men zou niet solide of deugdzaam zijn'*.

Eindelijk is de lang verwachte dag aangebroken dat de boter naar de markt zal worden gebracht. Men, staat een uur vroeger op dan men gewoon is, en nu moet Jan of Klaas, de sterkste eerste knecht, op het toneel verschijnen om de vorrels boter uit de kelder in de melkkamer te brengen en zoolang deze daarmee bezig is staat de *boterprinses* triomfantelijk, met de handen in de zij, deze werkzaamheid te aanschouwen tot de beurt aan haar komt, om de boter af te gieten en er zout op te sprenkelen. Haar taak is nu volbracht, en alles gaat in andere handen over.

Terwijl zij zich voor de belangrijkste optocht reisvaardig begint te maken. Boven op de boter, onder het deksel wordt een vel schoon papier gelegd. Vroeger gebruikte men daar oude kranten of *misdrukken* voor. Ook soms wel beschreven papier, dat de kinderen daarvoor expres uit de school mee gebracht, hadden, doch dit was nog in de tijd toen de zuiniger en *russenpitten* in plaats van katoen in de lampen brandde en een zwavelstok zesmaal doorsplitte; nu worden de vaten door de veehouder zelf dichtgespijkerd en met een brandijzer van zijn naam voorzien.

Nu wordt de boter door de 1^e knecht op de wagen, die achter de baanderdeur staat, gebracht, terwijl buurman's onderknecht onder zijn werkzaamheden konstant naar de wagen gluurt om te tellen hoeveel vaten er opgeladen worden, dit om straks aan zijn baas en vrouw te kunnen boodschappen, om later te kunnen beoordelen of buurman goed gekarnd heeft of niet.

De vaten worden met een Spaanse deken overdekt. Het paard wordt voor de wagen gespannen en de boer en de boerin, de laatste, sierlijk uitgedost, stappen in de wagen of liever voor op de wagen, want dit laatste geeft toch de meeste aanzien. Dat het voertuig vol, ja overvol, van de botervaten is, dit kan buurman's knechtje ook over boodschappen

aan zijn superieuren.

En nu gaat het voorwaarts naar de stad, *naar de bijenkorf*, die het eerste ontvangt wat westelijk Drenthe oplevert; naar Meppel. Dat zijn bestaan en bloei te danken heeft aan de boterboeren en *boterwieven*. Wie nu denkt dat deze optocht naar de markt het voorkomen heeft van een hupse of vrolijke triomftocht rekent buiten de waard, het kan eerder een dodenmars of het voorkomen van een lijkwagen genoemd worden, want de rit gaat bedaard en langzaam en het is even of het paard het begrijpt, dat hij de vertoning moet maken, dat zijn last hem bijna te zwaar is om te trekken, want ieder kan daaruit zien, dat er veel boter in de wagen moet zijn.

Men komt dan eindelijk te Meppel, waar de boterwagens op de Grote Markt of Wheeme op rijen geplaatst worden.

Deftige Heren, gedekt met hoge hoed en het blinkende staal of ijzer in de hand, wandelen heen en weer tussen de bovengenoemde boterwagens om hun

inkopen te doen. Het is echter niet een moordend staal of ijzer waarmede deze Heren gewapend zijn, maar het is een wapen *des vredes*, van de handel, de staf van Mercurius, dienend om de inhoud van de botervaten in hun binnenste te peilen en te onderzoeken.

Een boterkoopman is voor de boterboeren en boerinnen een man van betekenis die dan ook door hen met het hoogste respect, behandeld wordt; ieder veehouder houdt er doorlopend zijn eigen boterkoopman op na, aan wie hij sedert jaren, achtereenvolgens de boter verkoopt.

Nadat de wederzijdse complimenten en het vragen naar de welstand of gezondheid hebben plaats gehad, beklimt de koopman de wagen om de botervaten te *geuten* (onderzoek, naar de kwaliteit te doen). Nu is het bange uur voor de, boterboerin aangebroken, haar gelaat straalt vrees en angst, want de boter kon soms eens niet deugdelijk zijn, er konden vaten onder gevonden worden die niet aan de vereisten beantwoordde, als hij zelfs maar één vat afstak, dan was toch de, gehele winst van het opsparen van de boter verloren. Maar erger! de schande, als haar buurman, overbuurman of anderen er eens mee bekend werden, daarover zouden toch praatjes in het dorp komen en haar goede naam als botermaakster afbreuk doen.

Al deze gedachten brengen haar in een enigszins zenuwachtige toestand, die zij echter zooveel mogelijk voor de omstanders tracht te verbergen. De boter is eindelijk onderzocht of *gegeut* en de koopman stapt uit de wagen, onderwijl zijn boor of geut schoonmakend en treedt op de veehouder toe, om dezen in het oor te fluisteren hoe het met de kwaliteit staat en daarna te vragen naar de prijs.

Een paar schrede van hen af staat de Boterprinces, nu niet met die majestueuze houding en met de handen in de rij, zoals zij dit op andere tijdstippen gewoon was, maar thans in een schuchtere houding met half gevouwen handen en neergeslagen ogen, scherp luisterend of zij ook iets van het onderhoud op kan vangen en het oordeel van de koopman over de kwaliteit van het door haar gefabriceerde product kan vernemen.

De koop wordt eindelijk, ook met haar medeweten, gesloten, de botervaten worden gewogen en afgeleverd en de koopprijs wordt in de herberg onder het drinken van een fles wijn betaald, tenzij men overeen gekomen is, dat de betaling later zal geschieden (want als de koopman het geld een tijdje kan houden, gaf hij meestal ook wat meer voor de boter betalen).

De vreemdeling die Meppel bezoekt, en een kijkje neemt, in de Stadsherberg en het hotel Bontekoe en daar boeren en boerinnen ziet, in gezelschap van Heren beladen met staande boord en hoge hoed, met gevulde glazen, in groepjes pratend, lachend en snappend aan tafeltjes zittend, kan er gerust van zijn, dat het Meppeler herfstmarkt of boterdonderdag is, en dat aldaar feest gevierd wordt wegens de verovering die men op de *grond of bodem* in de omstreken van Meppel verworven heeft.

Ziedaar Harm! Bij deze heb ik je de voor de boerin zooveel omvattende taak van boterbereiding met de verkoop en alles wat daar bij komt kijken geschetst. Wij mogen dus wel in de trant van Beets uitroepen: *"Het is almachtig jammer dat zulk een volkje van de aarde verdwijnen zal"*.

En als het oprichten van boterfabrieken algemeen doorgaat en goed slaagt, is het doodvonniss van deze tak van bedrijvigheid getekend en zal het boter maken door de boerinnen vervolgens tot het verleden behoren.

Ik twijfelen er echter aan of de oprichting van boterfabrieken in de eerste tijde wel zoo algemeen zal worden; zoolang dit het geval niet is, zal het publiek in drie klassen van boter-etters verdeeld worden; als in gebruikers van kunstboter, boerenboter en boter van de fabriek, dus heeft ieder der drie standen (men spreekt soms ook nog van een vierde stand, doch die eet geen boter) waarin onze maatschappij gewoonlijk verdeeld wordt, ieder zijn bijzonder kluijfe.

Wanneer de boterfabriek op 't Rogat eens ferm in werking is, willen wij met ons beide daar eens een kijkje nemen, laten wij ons oordeel nu voorlopig maar opschorten wij kunnen er dan later nog wel eens over spreken.

Meppel P. A. Derks.

Toevoeging over Meppel

Uit NDVA 1967 blz. 83

De eerste Wereldoorlog maakte door zijn distributiesysteem een einde aan de Meppeler botermarkt en zijn Meppeler kluiten. Deze werden in grote hoeveelheden door de scheepvaartmaatschappijen gekocht voor scheepsgebruik op de vaarten naar N.O. Indië en China, wegens de grote houdbaarheid.

Illustratie 6: de boter- en eiermarkt op de Wheem

Toevoeging uit boek "Meppel in de twintigste eeuw" blz. 31

De Meppeler markt is al vijf eeuwen oud. Omstreeks 1900 kwamen de boeren op donderdag al heel vroeg van heinde en ver naar Meppel met vee, wol, boter, en eieren. Men kwam met de snikke of marktschuit, de beter gesitueerde reden met de brik of ander rijtuig, maar velen kwamen lopend van kilometers ver. De mannen met vee aan het touw en de vrouwen met de boterben of een mand met eieren. De biggen en varkens werden met paard en wagen aangevoerd. Het was een bond tafereel met al die dieren, koopwaar en mensen in klederdracht.

Het Zuideinde, de Brouwersstraat, de Kruisstraat en de Vledderstraat stonden vol met geparkeerde wagens. In de stallen, waarvan Meppel toen talloze had, werden de paarden ondergebracht. De boter- en eiermarkt was op de Wheem. - net als de schapen-, varkens- en biggenmarkt.

Illustratie 07 De 'botterbenne' kon zowel rond als vierkant zijn

Illustratie 08 Geparkeerde wagens in Meppel

De grote boeren hadden voor hun vaatjes boter hun vaste afnemers, de *boterkoper*. Zoals Pasman, Meiboom, Keus en Roelink.

Vaak kwam er - zo als in voorgaande verhaal beschreven - geen geld aan te pas. Dan werd de boter geruild tegen vee koeken (lijnkoeken) en levensmiddelen. De Meppeler boter had in die tijd een heel goede naam. In Amsterdam stond ze bekend als "*Meppeler kluiten*".

De boterhandelaren keurden de boter met een boterboor, een halve holle buis met aan één uiteinde een metalen hamer waarmee de vaatjes konden worden opengemaakt. Nadat het vaatje weer was gesloten, kon de handel beginnen

De kleine boeren verkochten hun boter meestal direct aan de verbruiker op de overdekte botermarkt op de hoek van de Wheem en de Grote Kerkstraat. Dikwijls waren het de boerinnen die hun boter toonden in stukken van drie pond, een "slate", en in stukken van één pond, een "pontien". De boter was vaak mooi opgemaakt: "opmaak doet de boter verkopen". Met een "boterstempel"- sommige hadden een speciaal boterstempel, anderen maakten er één van een doormidden gesneden aardappel - werden figuren in de boter gedrukt.....

De botermarkt en de eiermarkt zijn het eerst ter ziele gegaan. Andere vervoersmogelijkheden en productiemethoden - de opkomst van de zuivelfabrieken - lagen daaraan ten grondslag. De runder- en paardenmarkt is door de veranderende situatie in de landbouw later ook verdwenen. De varkens- en biggenmarkt heeft het nog het langst volgehouden. In de jaren dertig had Meppel nog de grootste biggenmarkt van Nederland. In die tijd werden per jaar meer dan 100.000 biggen aangevoerd.

Bron foto's 01 tot 05: Eigen verzameling zie op zuivelhistoriedrenthe.nl

Bron foto's 06 en 08: *Boek "Meppel in de twintigste eeuw"*, Boom 1999

Bron foto's 07: *'Gedenkboek 100 jaar melk an diek'* Staphorst 2005

De ontwikkeling van de landbouw in Drente

Opgemaakt Hoogeveen 1914, 1915 en 1916 door A. ten Heuvel¹ Jr

Bron: Cultura 1914 / 1915 en 1916

De ontwikkeling van de Landbouw in Drenthe

door A. Ten Heuvel Jr. Hoogeveen²

Rijksuniversiteit Groningen (1983)

Tekeningen afkomstig uit "Oud-Achterhoeks boerenleven" H.W. Heuvel 1965

Deel 1 Cultura 1914 blz. 145 t/m 157

Blz. 145³

INLEIDING.

Het jaar 1913, waarin wij de afschudding van het Franse juk met zoveel vreugde gedenken, is meer dan zijn voorgangers geschikt om iemand vol enthousiasme naar de pen te doen grijpen tot het schrijven over de eeuw van vooruitgang, die heenging.

En dan te mogen schrijven over de vooruitgang van de landbouw; van de landbouw in de vroeger steeds achterlijke provincie Drenthe het is voorzeker een aangename taak.

Tot ver in de 19de eeuw, ja, nog tot na 1840, scheen het, dat de landbouwende provincie Drenthe, door de natuur zo karig bedeeld, ook bij de algemenen vooruitgang moest achterblijven. Het trok de belangstellende aandacht van vele staatslieden, dat Drenthe in zijn isolement onmogelijk tot grotere welvaart komen kon. De pogingen om de onvruchtbare heide grond tot vruchtbaar groen- en bouwweiland te ontginnen waren zeldzaam en hadden weinig resultaat;⁴ en denkende koppelen, die iets nieuws op het gebied van ontginning wilden beproeven - zoals b.v. de bekende predikant-schrijver JOHAN

¹ Schrijver van deze artikelenserie was A. van Heuvel. Gewoond en gewerkt in Hoogeveen. Navraag bij de Historische Vereniging in die plaats leverde alleen op dat hij daar 'Meester' was geweest.

Deze A. van Heuvel niet te verwarren met H.W. Heuvel, 'Meester' in Laren (Achterhoek) En schrijver van het -prachtige - boek 'Oud-Achterhoeks boerenleven', 1927, 1965 en 1982. De gebruikte pentekeningen komen echter wel uit dat boek, de oorspronkelijke artiekellenreeks bevatte alleen maar tekst!

² Tekst iets aangepast betreft de spelling; dien = die, den = de, 't = het, eener = van een, loopen = lopen enz.

³ Nummering is het oorspronkelijke blz. nummer

⁴ Zie hierover de oorzaken dezer geringe en vaak negatieve resultaten - uit financieel oogpunt - Verhandeling over de Ontginning der woeste Zand- en Veengronden. door Mr. B.D.G. Wardenburg, blz.112 en 113

[Op volgende blz. afbeelding van oorspronkelijke tekst]

INHOUD.

De ontwikkeling van den Landbouw in Drente (wordt vervolgd). — De proeven van Pfeiffer en Blanck over bemesting met Mangaanzouten, door J. Hudig. — Bodemtemperatuurwaarnemingen in April 1914 (met 1 Tabel), door J. Hudig. — Bijdrage tot de kennis van het klimaat van Oost-Java, Weersoverzicht van Maart, door M. Buijsman. — De Plantencollectie te Nongko Djadjar, door M. Buijsman. — Inhoudsoverzicht van ontvangen tijdschriften en periodieken op het gebied van den Kolonialen Land- en Boscbouw, Mei 1914, door S. P. Ham. — Mededeelingen en Berichten. (Vogelwet). — Bericht. — Advertentiën.

De ontwikkeling van den Landbouw in Drente.

INLEIDING.

Het jaar 1913, waarin wij de afschudding van het Fransche juk met zooveel vreugde gedenken, is meer dan zijn voorgangers geschikt om iemand vol enthousiasme naar de pen te doen grijpen tot het schrijven over de eeuw van vooruitgang, die heenging.

En dan te mogen schrijven over den vooruitgang van den landbouw; van den landbouw in de vroeger steeds achterlijke provincie Drente: het is voorzeker een aangename taak.

Tot ver in de 19de eeuw, ja, nog tot na 1840, scheen het, dat de landbouwende provincie Drente, door de natuur zoo karig bedeeld, ook bij den algemeenen vooruitgang moest achterblijven.

Het trok de belangstellende aandacht van vele staatslieden, dat Drente in zijn isolement onmogelijk tot grootere welvaart komen kon. De pogingen om den onvruchtbaren heidegrond tot vruchtbaar groen- en bouw-weiland te ontginnen waren zeldzaam en hadden weinig resultaat 1); en denkende koppen, die iets nieuws op 't gebied van ontginning wilden beproeven — zooals b. v. de bekende predikant-schrijver JOHAN PICARDT reeds in 1643 deed, die door vermenging van grondsoorten en de teelt van roode klaver het ontginnen mogelijk trachtte te maken — zulke pioniers werden door de stijve Drentenaren met waanwijsheid of onverschilligheid bejegend. 't Was waar, dat de Drentsche boer zijn grond goed kende en er zonder een flinke bemesting niets van durfde verwachten 2), maar tot het nemen van opzettelijke proeven, op raad van anderen, was hij niet te bewegen. „Niks weerd; nije fratsen”, dat waren steeds zijn tegen-argumenten (?). Wel keken de boeren in de omstreken van het vroegere buiten „Westerbeeksloot” vreemd op, omstreeks 1820, toen ze op de gronden van de Maatschappij van Weldadigheid anders zagen „boeren” dan zij van hun ouders, groot- en

1) Zie over de oorzaken dezer geringe en vaak negatieve resultaten — uit financieel oogpunt — Verhandeling over de Ontginning der woeste Zand- en Veengronden, door Mr. B. D. G. Wardenburg, 1829, blz. 112 en 113.

2) In het Landrecht van Drente kwam zelfs een bepaling voor, dat niemand zonder voorafgaande bemesting zijn land mocht bezaaien. Wie dit toch deed werd gestraft met veroeurdverklaring van 't koren, dat op den onbemesten akker greeide.

PICARDT reeds in 1643 deed, die doorvermenging van grondsoorten en de teelt van rode klaver het ontginnen mogelijk trachtte te maken - zulke pioniers werden door de stijve Drenthenaren met '*waanwijsheid*' of onverschilligheid bejegend. Het was waar, dat de Drentse boer zijn grond goed kende en er zonder een flinke bemesting niets van durfde verwachten⁵, maar tot het nemen van opzettelijke proeven, op raad van anderen, was hij niet te bewegen. „*Niks weerd; nije fratsen*”, dat waren steeds zijn tegenargumenten(?).

Wel keken de boeren in de omstreken van het vroegere buiten „Westerbeeksloot” vreemd op, omstreeks 1820, toen ze op de gronden van de Maatschappij van Weldadigheid anders zagen „boeren” dan zij van hun ouders, groot- en overgrootouders [Blz. 146] geleerd hadden, maar in het algemeen werd met het werken naar nieuwere inzichten een beetje gespot.⁶

Was het wonder, dat bij deze stand van zaken de Drentse boer zelf, door zijn hardnekkig voortzetten van zijn *sleurbedrijf*, vaak als de oorzaak van de geringe vooruitgang dezer landbouwende provincie werd beschouwd?

En wie zijn portret bestudeerde en de karakterschets, door J. van der Veen Az., in 1844 van hem geschreven, met enige aandacht las - hij aarzelde niet te erkennen, dat hij in de Drentse boer alle vooruitstrevendheid miste. Wie even de moeite wil nemen de bedoelde karakterschets te lezen⁷ zal bemerken, dat bij de toenmalige Drentse boer het aanpassingsvermogen al heel gering was en dat zijn conservatisme de alom ontwakende geest van vooruitgang, zelfs op het gebied van de techniek van zijn eigen bedrijf, vijandig was gezind. Geen wonder dus dat hij maar het liefst in het spoor bleef, hem door tientallen vorige geslachten geweest, en dat hij geen nota nam van de voorstellen tot verbetering van zijn zeer extensief bedrijf.

Toch zouden we onjuist oordelen en zeer onbillijk zijn, wanneer we alleen de landman zelf uit die dagen als de enige oorzaak van het achterblijven van de Drentse landbouw beschouwden. De omstandigheden waren zo ongunstig. Evenals in Overijssel en Gelderland waren hier in Drenthe de marken, op enkele uitzonderingen na, blijven bestaan, en dit hield de ontginning van werkelijk zeer geschikte gronden -en hiermee de algemene vooruitgang - tegen.

Waren die marken in de vroege middeleeuwen en ook nog lang daarna krachtige organisaties van de eigenerfde boeren geweest, bolwerken van gemeenschappelijk bezit en van onafhankelijkheid, waar in die tijd de horige pachters van de riddergoederen met begerige ogen naar opzagen, - in de beide laatste eeuwen, toen geen brute aanmatiging van de zijde van en adel meer te vreezen was en deze dus geen tegenwicht meer eiste van boerenorganisaties, zoals de marken steeds waren geweest, in deze laatste tijden werkten ze de vooruitgang tegen.

⁵ In het Landrecht van Drente kwam zelfs een bepaling voor, dat niemand zonder voorafgaande bemesting zijn land mocht bezaaien. Wie dit toch deed werd gestraft met verbeurdverklaring van 't koren, dat op den onbemeste akker groeide.

⁶ Dat het voorbeeld van de vroegere Gouverneur van Drente Mr. P. Hofstede, die een voortreffelijk ingericht stalvoederingsbedrijf bezat, geen of weinig navolging vond, wordt intussen door Mr. Wardenburg voornamelijk aan de wijze van verhuring der landerijen in Drente toegeschreven, waarbij de pacht in een deel van het verbouwde koren bestond. Later evenwel, toen deze wijze van verpachten minder voorkwam, bleef men toch hardnekkig aan het bijna uitsluitend korenbouw vasthouden.

⁷ Drentsch Mosaïk I, blz. 10 en v.v.

Wilde iemand, die minder conservatief was dan zijn *'mede-markgenooten'*, door heideontginning zijn boerderij uitbreiden, dan had hij als alleenstaand *'gewaarde'* geen recht om zijn waardeel in de marke op te eisen. De enige weg, die zo iemand openstond, was - zie de *'Resolutie van Ridderschap en Eigenerfden'* van 10 Jan. 1625 en van 19 Febr. 1627 - er twee waardelen bij te kopen als hij er zelf één had, óf de eigenaars daarvan tot medeaanvraag van markeverdeling te bewegen.

Later, in 1712, werd een gunstiger bepaling voor de verdeling gemaakt, zodat b.v. iemand die twee waardelen had, zijn deel van de marke zich kon laten toemeten; maar daar het procederen om [Blz. 147] tot verdeling te komen met zo heel veel moeilijkheden en kosten gepaard ging, werd slecht zelden verdeling of toemeting van zijn deel door een gewaarde aangevraagd. Het was dan ook goed gezien van koning Lodewijk Napoleon dat hij op en volgende wettelijke voorschrift de marken wilde laten verdelen. Volgens een wet door hem uitgevaardigd in 1809 en volgens een Kon. besluit van 1810 zou onderzocht worden, of gehele of gedeeltelijke opheffing der verschillende marken onuitvoerbaar of schadelijk was in enig opzicht, en zo dit niet het geval bleek te zijn, dan zou overeenkomstig de wettelijke voorschriften en bepalingen tot verdeling worden overgegaan.

Jammer mag het heten, dat in de op 1810 volgende veelbewogen tijden van die markenverdeling niets gekomen is; zelfs de door Lodewijk Napoleon voorgeschreven jaarlijkse vergaderingen van de markegenoten, om over de markeverdeling te beraadslagen, zijn niet gehouden geworden. En met het blijven bestaan van de marken hielden ook de oude *esgebruiken* stand, waardoor de landman in de vrije bebouwing van zijn akkers - wat de tijd van zaaien en oogsten, maar ook zelfs wat de keuze der gewassen betrof - gedwarsboemd werd. De verbeteringen van zijn land, door een doelmatige vruchtwisseling te verkrijgen, moest dus achterwege blijven en de teelt van groeivoedergewassen, die hem zo zeer te stade zouden gekomen zijn, mocht de landman, zonder algemene bewilliging, niet ondernemen.

De nadelen van deze toestand werd door de bevolking niet ingezien en door de verstandige raadgevingen van de staatsman Van Hogendorp en de hoogleraar Kops - om slechts een paar te noemen - werden de markebesturen niet *tot verloochening hunner stalen traditiën gebracht*.

Het gebeurde zelf, dat, wanneer een waardeel in een marke publiek verkocht moest worden door boedelscheiding of bij minderjarigheid van erfgenamen, dat dan de markegenoten zich herenigden om zo'n waardeel, zelf, tegen een buitensporige prijs, aan te kopen. De bedoeling hiervan was geen andere dan te voorkomen dat een vreemde aandeel in de marke zou krijgen, die dan om tot ontginning te kunnen overgaan, een procedure om *uitscheiding en afmeting* van zijn deel zou beginnen. Een dergelijke samenspanning kwam omstreeks 1840 nog voor.

Alles te samen genomen, kan het ons niet verwonderen dat in 1837 in Drenthe nog 121 marken voorkwamen, die samen een oppervlakte van 115 duizend HA. of 3/7 van de Drentse bodem besloegen.

Een der eerste Landhuishoudkundige Congressen komt de eer toe op het verkrijgen van een betere wetgeving met betrekking tot de onverdeelde gronden te hebben aangedrongen. De lijdensgeschiedenis van de zo gewenste wetgeving op dit gebied eindigde eerst in 1896, toen de „*Wet houdende bepalingen ter bevordering der verdeling van markegronden*” in het Staatsblad werd opgenomen. In Drenthe waren toen reeds bijna alle

marken verdeeld.

Zo spraken we tot heden over twee ongunstige omstandigheden, waar de Drentse landbouw nadeel van ondervond: het al te groot conservatisme van de boeren en het te geringe particuliere [**Blz. 148**] grondbezit, gepaard met dwang in de bedrijfsuitoefening, tengevolge van het bestaan der markten en der *esgebruiken*.

Er zijn echter meerdere omstandigheden te vermelden, waardoor landbouw en veeteelt niet tot meerdere ontwikkeling - en grondverbetering en ontginning niet tot algemene toepassing konden komen.

De slechte verkeerswegen, in vergelijking met de tegenwoordige, en soms het geheel ontbreken er van moeten hier in herinnering gebracht worden, want daardoor werd de verkoop van producten soms, zeer bemoeilijkt of onmogelijk gemaakt. Bovendien werd op de verschillende weekmarkten de aanvoer tot op zekere hoogte bepaald door de toestand, waarin tijdelijk de wegen verkeerden⁸, zodat de kooplieden van verre soms door de geringe aanvoer geen zaken konden doen en dus vergeefs een moeilijke reis en veel kosten hadden gemaakt. Het gevolg hiervan was, dat de handel hierdoor veel minder betekende dan anders het geval zou zijn geweest. Bovendien waren de genoemde slechte verkeerswegen, die, zoals we zagen, een geregelde aanvoer van producten vaak belette, de voornaamste oorzaak, dat betrekkelijk weinig vreemde kooplieden de geregelde markten bezochten. Zóó was het mogelijk, dat de handelaartjes uit de marktplaats zelf een ruilhandel konden beginnen en onderhouden, waarbij de boer gewoonlijk van twee kanten gesneden werd. En waar sommige producten op jaarmarkten geregeld nog tegen klinkende munt van de hand werden gedaan, daar moeten we niet vergeten, dat door de hoge vrachten bij de export en door de onkosten, die op het lange bewaren verliepen, de prijzen dezer artikelen veel lager werden gehouden dan in sommige andere streken van ons land, die uit handelsoogpunt in gunstiger condities verkeerden en waar bovendien een gezonde concurrentie tussen de opkopers bestond.

Ook nog uit een ander oogpunt beschouwd, hebben de slechte verkeerswegen, die de handel voortdurend belemmerde, de vooruitgang van de landbouw geschaad en de maatschappelijke welstand van de landman afbreuk gedaan. We bedoelen hier de hoge prijzen, die hij moest betalen, voor de benodigdheden voor zijn bedrijf, waarvan dikwijls het gevolg was, dat hij zich met de primitieve werktuigen en gereedschappen behielp, die in zijn dorp - in „*t loeg*” - gemaakt werden.

Waar we hier spraken van de benodigdheden voor het bedrijf, daar hadden we nog niet het oog op compost en straatvuil uit de steden. Hoe zou de aanvoer van deze meststoffen ook kunnen plaats hebben bij het ontbreken van kanalen? Ook vooral door het gemis hiervan bleef Drenthe zo lang in het geschetste economisch tijdperk der *dorps-houding*.

Voegen we bij de opsomming van al deze ongunstige omstandigheden nog de herinnering aan drukkende belastingen, zoals die op het geslacht, op het gemaal en op de turf; wijzen we verder op het zegelrecht op de nieuwsbladen, waardoor slechts weinige boeren een courant lazen en zich enigszins op de hoogte van hun tijd hielden; houden we [verder rekening met het spaarzaam voorkomen van **Blz. 149**] ontwikkelde Drentenaren - in 1818, toen het geslacht van 1840 voor een groot deel op de schoolbanken zat, vond

⁸ We moeten wel in het oog houden, dat ook in andere provincies dergelijke toestanden bestonden, maar in Drenthe waren de afstanden naar de hoofdmarktplaatsen, Assen, Hoogeveen, Meppel en Coevorden, zo groot.

men in de gehele provincie geen enkele kostschool of inrichting voor middelbaar onderwijs: (alleen Meppel had een Latijnse school) - dan kan het ons niet verwonderen, dat Drenthe en de Drentse landbouw *achterlijk* waren, terwijl betrekkelijk weinige zonen van „*de Oude Landschap*” het initiatief tot verbeteringen namen of krachtig steunden.

Hoe het met de akkerbouw en de veeteelt, omstreeks 1840 gesteld was, willen we, aan de hand van schriftelijke gegevens en met gebruikmaking van betrouwbare mondelinge mededelingen, in grove trekken schetsen, om daarna te spreken over *het Genootschap ter bevordering van den Landbouw in Drenthe*, de opheffing van Drenthe uit zijn isolament, over de invloed van de opkomende landbouwwetenschap, en de heilrijke gevolgen van de zorg, die de Staat in de laatste decennia aan de landbouw heeft gewijd, terwijl over de economische ontwikkeling van de laatste tijd uitvoerig zal worden gehandeld.

De akkerbouw omstreeks 1840.

De Roggecultuur.

Het hoofdgewas in heel de provincie - de veenkoloniën uitgezonderd - was de rogge.⁹ Bij de vruchtwisseling (?) was zij schering en inslag.

De eeuwenoude cultuur van dit gewas op de esgronden heeft zich tot de tijd, die we boven aangaven, bijna ongewijzigd gehandhaafd.

Het roggeland werd in de nazomer of vroeg in de herfst met schapenmest bemest - evenals dit in sommige dorpen in Drenthe nog het geval is - terwijl het zaaien voor het grootste deel in september viel. Vóór de winter konden de jonge plantjes zich dus goed ontwikkelen en in het vroege voorjaar was deze winterrogge soms zo welig, dat de grote kudde heideschape[n] vele dagen zich aan het roggegroen mocht *vergasten*. Ook kregen de paarden soms hierdoor snijrogge door hun haksel.

Dit was het eerste profijt, dat men van het gewas had, doch het werd natuurlijk alleen door de winterrogge, en niet door de zomerrogge aangeboden.¹⁰

⁹ Zie hierover Mr. P. W. Alstorpius Grevelink. Statistiek van de Provincie Drenthe 1844.

¹⁰ Ook was in sommige streken van Drenthe, o.a. te Diever en Dwingelo, het drijven der varkens op de es

Omstreeks 1840 werd de eerste dan ook - met achteruitzetting van de laatste - veel meer verbouwd dan vroeger het geval was.¹¹ Men verkreeg van het winterkoren veel meer graan en bovendien meer stro dan van het zomergewas, en daarom werd dit laatste [Blz. 150] van de verhouding waarin men de genoemde roggevariëteiten wilde uitzaaien. (Intussen was men door gebrek aan mest in de herfst vaak niet geheel vrij)

In dit opzicht was alzo een grote vooruitgang te bespeuren, die spoedig was ingetreden na de opheffing van oude „*wilkeuren*“, (besluiten van de markgenoten, resp. van de boervergadering), al bleef men ook nog lang zomerrogge verbouwen op gronden, die niet jaar op jaar winterrogge wilden voortbrengen.

In de tijd, toen die *wilkeuren* nog bestonden, was door de lage opbrengst van de zomerrogge de gemiddelde opbrengst van het hoofdgewas in gemiddelde opbrengst van het hoofdgewas in gewone jaren slechts 3 à 4 maal zo groot geweest als de uitgezaaide hoeveelheid koren. Dit gemiddelde steeg nu, misschien mede door andere oorzaken, tot het vijfvoudige van het gebruikte zaaizaad, doch een flink beschoot kan men dit nog niet noemen. Bij onze berekening van de opbrengst per Hectare moeten we echter niet vergeten, dat op de genoemde oppervlakte ongeveer 3 à 4 HL. zaaizaad gebruikt werd. Wel was er in dit opzicht verschil in diverse delen der provincie - in sommige dorpen was er is „een mud land“ 1/3 HA., in andere daarentegen slechts 1/4 - doch overal werd dicht gezaaid. (Intussen wist het onkruid zich uitmuntend te handhaven, en ontwikkelde het zich zo sterk, dat dikwijls na het oogsten der rogge de schaapskudde op het stoppelveld gehoed werd).

De oude Drentse rogge, een landtras, dat men thans slechts met moeite nog in enkele dorpen *bevragen* kan, stoelde weinig uit en leverde mede daardoor een gelijkmatig en gelijkrijpend gewas. Op droge grond gegroeid, voldeed het graan ruim aan matig hoge eisen en had in de handel een goeden naam.

Ook betekende de handel in dit bij uitstek Drentse product nog al wat - althans voor die tijd - zoals wij uit de opgaven van de aangevoerde hoeveelheden op de markten te te Coevorden Hoogeveen en Meppel kunnen zien. In 1838 waren deze respectievelijk in ronde getallen 13000, 8000 en 14000 HL. Bovendien werd nog heel wat koren „*bij de boer*“ opgekocht, dat dan meestal in Januari geleverd werd.¹² In genoemde maand kon men dan ook soms, als weg en weer het vervoer niet onmogelijk maakten, gehele „*karakavanen*“ van meerdere tientallen roggevrachten de bochtige heidewegen langs zien kruipen, om zo eindelijk de plaats der bestemming, aan een kanaal gelegen, te bereiken.

De Prijzen liepen in een en het zelfde jaar soms even sterk uiteen als in de verschillende jaren - enkele jaren als 1847 uitgezonderd, toen de rogge tot fl. 18,- de HL. opbracht - wat mede uit de sterk - wisselende exportgelegenheden moet verklaard worden. Deze laatste waren verder voor de drie bovengenoemde marktplaatsen nog al verschillend, en wanneer we hieraan denken, bevreedt het ons niet, [Blz. 151] dat de gemiddelde ko-

toegestaan tot een bepaalden datum in het voorjaar. Zie o.a. hierover: Bijdrage tot de kennis van den Akkerbouw in een gedeelte van Drenthe: schrijver J. Boon, gepubliceerd door H. C. van Hall in het Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid 1856.

¹¹ In 1838 waren in Drente 11272 HA. bezaaid met winterrogge en 2335 met zomerrogge.

¹² De levering van enigszins grote partijen zouden de kooplieden ook moeilijk eerder hebben kunnen hebben bedingen, daar het dorsen, dat uitsluitend handwerk was, veel tijd vroeg. Voor het schoonmaken van het gedorst koren gebruikte men toen primitieve wanmolens, ofschoon kleinere boeren een dergelijk werktuig, om de kosten, niet aanschaffen. Te Roswinkel, Weerdingen, Valthe, Bronniger, Drouwen, Gasselte enz. had men wanmolens waar bovenin een beweegbare grove zeef was aangebracht, welke voor een fijnere kon worden verwisseld. H.C. van Hall. verslag van een landbouwkundig reisje enz. 1837

renprijzen te Meppel beduidend hoger waren dan b.v. te Coevorden. Zo was over de jaren 1826-1838 de gemiddelde prijs van de rogge te Coevorden fl. 4,91 en te Meppel fl. 5,31 de HL. (Bij boekweit verschilden de gemiddelde prijzen in de genoemde plaatsen gewoonlijk nog veel meer - in 1826 waren deze respectievelijk fl. 3,20 en fl. 4,14; in 1830 fl. 5,55 en fl. 7,32! De verklaring hiervan zal - behalve in de gunstiger ligging van Meppel in vergelijking met die van Coevorden - mede uit het verschil in de aanvoeren gezocht moeten worden, daar deze zich ongeveer verhielden als 1 : 3, waardoor de verdere verklaring althans gemakkelijker wordt).

Zo zagen we, dat de verbouw van rogge - het broodkoren der Drentenaren - een zeer belangrijke cultuur was; en het ligt voor de hand, dat de uitkomsten ervan ten slotte vaak bepaalden of de landman nauwelijks dan wel ruim „*zijn brood*” had.

Het zou dan ook zeer in zijn belang geweest zijn, wanneer hij de opbrengst van dit gewas zou hebben kunnen verhogen.

Als middelen daartoe - de laatste tientallen jaren hebben hun deugdelijkheid bewezen - kwamen vooral in aanmerking :

1. een betere vruchtwisseling; (men bezaaide soms jaren aaneen de zelfde akker met rogge);
2. het toepassen van een zwaardere bemesting, gepaard aan een diepere grondbewerking en onkruidbestrijding, door toepassing van 1 beter mogelijk. - na invoering van de beide genoemde verbeteringen - het voor zaaizaad aanschaffen van meer opleverende roggevariëteiten.

Het onder 1 genoemde werd echter de landbouwer onmogelijk gemaakt door de esgebruiken, waarvan boven sprake was, en een zwaardere bemesting kon hij zijn akker niet geven, omdat mestaanvoer door het gemis van kanalen, zoals we zagen, hem onmogelijk bleef. En het derde punt dit moest immers nu vanzelf achterwege blijven.

Het gebeurde intussen toch wel eens, dat een boer - zonder aan de onder 1 en 2 genoemde eisen te hebben kunnen voldoen - het wel eens waagde om *vreemd* zaaizaad op een esakker te gebruiken.

Altijd echter beviel het slecht; de vreemde rogge, hoe voortreffelijk in andere streken ook groeiende, leverde op de essen veel minder op dan de inheemse en voldeed allerm minst. Werd echter op de meer vruchtbare en meer vochthoudende „*kampgronden*”, die buiten de es gelegen waren, een dergelijke proef genomen, dan voldeed die gewoonlijk heel goed.

(*Pruisische, Guliksche en Zeeuwsche rogge* werden hier op deze kampen dikwijls verbouwd).

Hoe jammer dus, dat deze kampgronden zo'n geringe oppervlakte besloegen en dat zelfs langzame uitbreiding ervan, door het onverdeeld- en moeilijk verdeelbaar zijn der markgronden - zie boven - tot de uitzonderingen behoorde.

Op de hier bedoelde kampgronden zou natuurlijk ook veel meer stro geoogst worden, waar het wel niet in de eerste plaats om te **[Blz. 152]** doen was, maar dat toch als strooisel een hoge waarde had en verre boven de zure heideplaggen was te verkiezen.¹³

Alles samenvattende kunnen we dus gerust zeggen, dat de roggecultuur - toen verreweg de belangrijkste van de Drentse landbouw - aan alle kanten nog *in de wikkels lag* en door verouderde instellingen, zowel als door het gemis aan goede verkeerswegen, be-

¹³ In de dorpen Valthe en Bronneger werd het stro als strooisel wel vervangen door de adelaarsvaren. *Pteris aquilina*, welke plant toentertijd daar gehele velden bedekte. (1837).

perkt werd. Geen wonder dus, dat deze cultuur in de toekomst voor ontwikkeling en uitbreiding vatbaar zou blijken.

De Boekweicultuur.

In de tweede plaats moeten we spreken over de boekweicultuur. Vooral in de tijd, waarover we hier handelen, had deze veel te betekenen.

Op de essen werd zandboekweit verbouwd, die op vele plaatsen om de drie jaar op dezelfde akker - gewoonlijk na twee rogge oogsten - terugkeerde.

Het land werd vóór dit gewas gewoonlijk zeer matig of in het geheel niet bemest¹⁴, doch heel diep geploegd. In andere provincies hield men „*het zweet van de paarden voor de besten mest van de boekweit.*” doch de Drentse boer - ofschoon ook diep willende ploegen - voorkwam liever het sterke zweten van zijn paarden en zou ook het genoemde spreekwoord, dat slecht weezin bij onze echten paardenvriend opwekken, nooit gebruiken. Liever dan met twee ploegde hij daarom het boekweitland met drie paarden. Vaak werd voor dit werk een *zwarte* van buurman geleend; een heel eenvoudig geval van *buurdienstvragen*, hetgeen in afwisseling met dito aanbod, dagelijks voorkwam.

In de laatste dagen van mei en in de eerste van juni werd de boekweit gezaaid. Ongeveer 80 L. zaad werd per HA. gebruikt, doch bij rijenteelt, die ook voorkwam, was 60 L. voldoende. De afstand tussen de rijen bedroeg 30 á 40 cm. en was dus voldoende om het gewas gemakkelijk te verplegen; bij breedwerpig zaaien was het beruchte boekweitwieden dan ook een tijdrovend en lastig werk.

Wanneer de nachtvorsten uitbleven en verder geen hagelbuien en hevige onweer in de bloeitijd voorkwamen, was de vrees voor een slechte oogst, die overigens bij dit gewas vaak de landman een zware zucht deed slaken, al heel wat verminderd, maar ze bleef hestaan.

Ter illustratie van het wisselvallige van deze cultuur diene, dat nog heden vele Drentenaren, om een onderneming te kwalificeren, die weinig kansen op een goede uitkomst biedt, zich bedienen van de uitdrukking; „*Het is een boekweitenverbouw.*”

Na het maaien van het rijpe gewas, dat met veel voorzichtigheid, om het gevaar van zaadverlies, moest geschieden, werden de garven - „*böllen*” zei men - voorlopig plat op de grond gelegd. Was het weer goed en hadden de garven enige dagen gelegen om korrel te [Blz. 153] doen narijpen en het stro te laten drogen, dan ging men 's morgens na zonsondergang. of soms 's morgens, de oogst verder behandelen. Men deed dit juist op de genoemde tijden, omdat de lucht dan zoveel vochtiger is dan overdag, waardoor het gevaar voor zaadverlies zeer veel kleiner werd.

Een fantastische aanblik leverde het op, het jonge volk: „eigen volk”, knechten, en meiden, bij lichte maan zich druk te zien reppen met het binden en daarna recht tegen elkaar opzetten¹⁵ der schoven. Op deze maanlichte avonden van de „*Boekweitmaan*” - zie hierover dr. BLINK - werd vol vertrouwen op hun helderheid regenloosheid door de boeren gewacht, en thans nog hoort men in september vaak spreken, wanneer enige mooie dagen op elkaar volgen, van „*een boekweitendeuchien*” dwz. een korte, droge periode in de tijd van de boekweit oogst.

Het dorsen ging, zoals uit de noodzakelijkheid van een voorzichtige behandeling blijkt,

¹⁴ Zie echter ook de Bijdrage tot de kennis van de akkerbouw in een gedeelte van Drentse, gepubliceerd door H.C. van Hall in het Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid 1856.

¹⁵ Soms werden de garven ook wel, zonder dat er een strozeel omgeknoopt was, tegen elkander opgezet. Het gewas moest dan echter bij het binnenhalen dadelijk gedorst worden.

zeer gemakkelijk, doch na zuivering van het zaad moest nog het opgedroogde, vliezige bloemdek, dat aan de korrels blijft vastzitten, door een bijzondere behandeling verwijderd worden. Slecht enkele boeren hadden hiervoor een werktuigje, dat als een karn met ronddraaiende pols ingericht was en door paardenkracht bewogen werd: gewoonlijk echter geschiedde het, door in een tobbe een hoeveelheid boekweit te werpen, en dan, met schone klompen aan de voeten, zóólang in het zaad te „treden" tot het eindelijk „getreden" was en de korrels van het verdroogde bloemdek ontdaan waren. Met wan of wanmolen moesten deze overtolligheden dan echter nog worden verwijderd.

De waarde van de boekweitogst werd nagenoeg alleen door de korrelopbrengst bepaald, doch deze kon vrij hoog zijn. In gunstige jaren kon een HA. goede zandboekweit 25 á 30 HL. zaad opleveren, alzo een bevredigende opbrengst. Toch kostte zulk een boekweitogst de boer nog al heel wat, want de stoppel van een boekweitgewas, dat in het voorjaar een matige bemesting had ontvangen, moest voor een volgend roggegewas extra zwaar bemest worden en dit bracht de boer wel eens in ongelegenheid, daar hij gewoonlijk niet over een voldoende hoeveelheid mest kon beschikken.

Uit dit oogpunt beschouwd was de veenboekweit voor hem een gewas, om gaarne mee te doen te hebben, daar het geen mest doch alleen arbeid vroeg. Willig had de Drentse boer, evenals de arbeider uit de veenstreken, deze arbeid veil voor dit meestal zeer voordelige gewas¹⁶ en grote uitgestrektheden van de veenachtige terreinen der heidevelden en verder de eigenlijke venen werden dan ook omstreeks het begin van juni, na voorafgaande begreppeling, losmaking en lichte branding¹⁷, met veenboekweit bezaaid. [Blz. 154] Van de uitgebreidheid dezer cultuur kan men zich een voorstelling maken, als men weet, dat in het jaar 1838 alleen in de gemeente Emmen meer dan 1350 HA. met veenboekweit bezaaid was.

De hier besproken cultuur van veenboekweit kwam o.a. ook voor op de nog woest liggende dalgronden der andere veenkoloniën en verder in de nabijheid der pas gegraven kanalen in de hoogveengebieden.

De greppels, hier noodzakelijk om het veen te ontwateren, vóór men tot de *verturving* er van kon overgaan, kwamen voor de boekweicultuur uitstekend te pas.

Zo ging in vele streken de boekweicultuur aan de vervening vooraf, terwijl ook hier en daar de begreppeling eerst alleen ter wille van de boekweicultuur ondernomen werd, doch door vervening werd gevolgd.

Voor het nageslacht is dit inleiden van verveningen misschien de enige gunstige zijde, die het vroegere veenbranden mag gehad hebben, afgezien hiervan, dat het tijdelijk winstgevende van deze cultuur velen families het mogelijk maakte de grond te leggen van een zeker fortuin, waarvan thans, nu de veenrook is opgetrokken, door de nakomelingschap vaak in vollen zonneshijn het edel genot, van het nuttig gebruik - doch soms ook de lage lust van het dode bezit wordt gemaakt.

Ten slotte willen we nog wijzen op een indirect voordeel, dat de boekweit gaf aan die boeren, welke tevens bijen hielden. Uit de miljarden heerlijk wit-rose-kleurige bloesems, geurende van honing, konden de bijen korven vol verzamelen, die de landman zo-

¹⁶ Met het oog echter op de sterke waardevermindering voor ontginning moeten we de veenboekweicultuur, die nooit zonder voorafgaande, jaarlijkse branding werd ondernomen, als een echte roofofbouw nadelig noemen. Ook werden enkele terreinen door het branden te laag voor ontginning. En dan die veenrook! Zie Staring hierover!

¹⁷ Een uitvoerige beschrijving van deze veenboekweicultuur gaf G.A. Venema: De hoge venen en het veenbranden 1855. We menen hier met verwijzing naar dit werkje te kunnen volstaan

wel om de aangename versnapering als om het zoete winstje zeer welkom waren. Bovendien droegen de bijen zeer veel bij tot een goede bevruchting van de boekweit: kruisbestuiving - en daardoor tot het verkrijgen van een goede oogst.

In de tijd, waarover we hier spreken, vormde de boekweitcultuur in het algemeen een zeer belangrijke - ofschoon ongelijk vloeiende - bron van inkomsten; gaf ze gelegenheid tot benutting van de volle arbeidskrachten van de boer en zijn personeel in maanden, waarin andere gewassen weinig arbeid vroegen; - vormde ze dikwijls een tegenwicht tegen slechte of door droogte mislukkende hooien etgroenooogsten en was ze een zeer welkom middel om van de woeste gronden zoveel te profiteren als maar mogelijk was. Waardoor deze cultuur in volgende jaren steeds minder werd en thans zelfs verdwijnende is, hopen we ter gelegener tijd te bespreken.

De Aardappelcultuur.

Behandelde we boven een tweetal gewassen, die, behalve door hun uitgebreide teelt, ook met het oog op de uitvoerhandel van groot belang waren - de aardappelcultuur besloeg een veel kleiner aantal bunders¹⁸ en steunde niet of zeer weinig op afname door handelaren.

[Blz. 155] Gesteld dat de lust tot uitbreiding dezer cultuur bij de Drentse landman had bestaan, ook dan nog zouden de weinige werkelijk geschikte gronden het hem vrijwel onmogelijk gemaakt hebben. De esgronden immers waren toentertijd voor de aardappelverbouw weinig geschikt en door gebrek aan mest ook niet geschikt te maken, wat ook vooral jammer was met het oog op de zo gewenste vruchtwisseling: aardappelen - rogge, terwijl de kampgronden een te kleine oppervlakte hadden en om een groter gedeelte dan gebruikelijk was voor de verbouw van aardappelen te kunnen reserveren.

Dit was een ongunstig omstandigheid want in slechte korenjaren kon men, ondanks de slechte verkeerswegen, voor de Drentse aardappelen - afschoon van minder kwaliteit dan de Friese en Groninger - een goede prijs maken. En al zouden ook bij uitgebreider cultuur, dan enige jaren achter elkaar de aardappelprijzen eens laag geweest zijn, het zij door goede graanoogsten, het zij door een hoog aardappeloverschot, wat zou dit de boer hebben kunnen hinderen? Hij kon dan immers, zoals men velerwegen in 1912 heeft gedaan, aan eigen vee zijn voorraad met voordeel voederen!

Intussen was de toestand anders en tot kort voor 1840 geheel anders. Men verbouwde toen n.l. slechts het nodige voor het gezin en voor *de mesting* van varkens. Door slechte kornoogsten werd echter de teelt langzamerhand uitgebreider, al bleef men ook in het algemeen aan de aardappelcultuur weinig zorg besteden. Tot lang na 1840 is dit op de meeste Drentse dorpen zo gebleven, terwijl toch op de (veenkoloniale dalgronden zulke uitmuntende voorbeelden van een goede en rendabele cultuur gegeven werden.

Hoe achteloos de Drentse boeren gewoonlijk met de aardappelverbouw omsprongen, moge blijken uit het volgende.

Na bemesting van de akker in de winter of in het vroege voorjaar, werd in de laatste helft van mei het land geploegd, om de pootaardappels op te nemen. Slechts bij uitzondering werden deze op ongeveer gelijke afstanden in de voor „gezet“; meestal werden

¹⁸ In 1838 waren in Drenthe 2191 HA. met aardappelen bezet, of nog niet het 1/10 van al het bouwland. In de veenkoloniën echter en ook o.a. te Gasselte en Gieten werd meer zorg aan de aardappelcultuur besteed. In de beide laatst genoemde plaatsen gebruikt men reeds het „aardappelploegje“ om de rijen aan te aarden, zoals H.C. van Hall in zijn verslag van een Landbouwkundig Reisje enz. in 1837 ondernomen, vermeld.

ze door de „inlegger", die zich erg moesten haasten, maar in de voor geworpen. Zo scheen men dus van de grote voordelen van een regelmatige stand der planten geen begrip te hebben. Mogen er al enkele dorpen geweest zijn - we noemen Gasselte en Gieten - waar de aardappelen om de andere voor gepoot werden in de meeste streken werd in elke voor gepoot¹⁹, waardoor de rijen - zo ze al te onderscheiden waren - erg dicht naast elkander stonden. Dit was juist wat de boer wenste; hij hield er niet van dat er strookjes onbezet bleven. Daarom gebruikte hij een grote hoeveelheid poters, gedachtig aan het oude spreekwoord: „*waor niet in kom, komp ook niet uut*", m.a.w. „als je niet een flinke hoeveelheid zaaizaad of poters gebruikt kun je ook geen flinke oogst verwachten."

Het wieden van de aardappelen kwam, mede door de wilde stand der planten, slecht tot zijn recht. Zolang eggen maar enigszins mogelijk was om de grote der planten, werd geëgd, en verder werd slechts eenmaal tegen het grofste onkruid de strijd aangebonden [Blz. 156] door op de knieën tussen de planten kruipende, het uit te trekken en tussen de aardappelen neer te werpen. Slechts bij uitzondering werd het aardappelland gehakt, doch dit deed men veel te diep, zodat de grond te veel uitdroogde. Daar dit hakken dus slecht beviel, werd het zelden toegepast.

Het verwondert ons dus niet, dat tegen de tijd van het rooien, dat vóór 1844 en 1845 - optreden der ziekte! - laat moest geschieden, vaak de zeis gebruikt moest worden vóórdat de vork kon worden gehanteerd. Dreigde de naderende winter met vorst, dan werd in de taaiste akkers de ploeg gezet, teneinde vlugger - maar ook veel slechter en onvollediger - de aardappelen uit de grond te krijgen.

Ofschoon, zoals we hier zagen, aan de cultuur weinig zorg werd besteed, zo waren de aardappelen toch, naast rogge en boekweit, een belangrijk volksvoedsel. Dit bewijst ons de zeer algemene verbouw van in alle delen der provincie, en tot kort voor 1840 was de verhouding tussen het aantal inwoners van vele Drentse dorpen en het aantal Hectares aardappelen, in die dorpen verbouwd, verrassend constant.²⁰

De soorten of variëteiten, die hier gekweekt werden, zijn bijna alle in de loop der tijden door andere vervangen, wat zeker mede een gevolg is van het algemeen uitbreken der aardappelziekte in 1845, toen de oogst totaal mislukte. Vele variëteiten toch, die voordat de ziekte optrad, goed voldeden, werden in zulk een mate door de zwam *Phytophthora infestans* aangetast, dat men tot afschaffing er van moest besluiten of er van zelf geheel uit geraakte, daar men geen gave poters er van bekomen kon. Intussen waren ook „degeneratie" en te lage opbrengst redenen tot afschaffing. Dit zal ook het geval geweest zijn met de *Wolters-gelen*, die vóór het uitbreken der ziekte veel verbouwd werden en als aardappels een goede naam hadden. De opbrengst was echter toen reeds klein, daar de knollen niet groot genoeg werden en na 1845 zal dit bezwaar zich nog veel meer hebben doen gevoelen. Ook van de *Roodkiemen*, die veel meer opleverden en vooral in het Zuiden der provincie verbouwd werden, vernemen we later niets meer. De *Pruisische roden* echter, die van de ziekte veel minder last hebben en lang doorgroeien, vindt men in verschillende dorpen nog in cultuur. Dat deze echter ook vóór 1845 verbouwd wer-

¹⁹ In enkele dorpen werden in drie voren aardappelen gepoot, terwijl de vierde overgeslagen werd, dat was dan de z.g. „guste vore".

²⁰ Te Weerding en te Drouwen en misschien nog op meerdere plaatsen werden op hoog liggende zandheuvelds in de herfst een aantal diepe kuilen gegraven. Waar alle huisgezinnen van het dorp hun aardappelen bij elkander, hoewel in afzonderlijke kuilen, des winters bewaarden. Een aardig bewijs van aartsvaderlijke vertrouwelijkheid en gemeenschap.

den is niet zeker. Evenmin hebben we zekerheid, dat de *Acht- en Negenwekers*, die omstreeks 1850 veel verbouwd werden, vóór het uitbreken der ziekte hier voorkwamen. Wel weten we, dat ze in die tijd „nieuwe soorten" werden genoemd.

De opbrengst van de oudere soorten bedroeg op de zandgronden gewoonlijk niet veel meer dan 200 HL. per HA. Op de dalgronden was het beschoot aanmerkelijk hoger²¹, vooral van de Engelse soorten : *Winter- en Zomer-Engelschen*. De eerste brachten het daar [Blz. 157] toen reeds een enkele maal tot 500 HL. per HA. Ook *Rademakers* gaven een goede opbrengst.

Later hopen we gelegenheid te hebben het Voorheen en Thans wat de betekenis van de aardappelcultuur in Drenthe betreft, tegenover elkaar te stellen.

²¹ Zie Mededeling van de wijze waarop in De Smilde de veengronden worden ontgonnen in het Verslag van de eerste algemene vergadering voor 1847 van het Genootschap enz. blz. 6.

Deel 2 Cultura 1914, blz. 181 t/m 193
[Blz. 181]

Andere cultures, behalve groenvoedergewassen.

In de eerst plaats komt hier de haver ter sprake, ofschoon de teelt van dit gewas in vele dorpen, door gemis aan geschikte grond zo goed als niets betekende.

In sommige gemeenten echter, zoals Ruinerwold, Nijeveen en enkele andere, waar de cultuur op de meer vochthoudende en vruchtbare gronden goed gelukte, kon de haver als het tweede of, zoals te Nijeveen,²² zelfs als het voornaamste gewas worden aange-merkt. De paardenstapel, die zeker niet toevallig nog al groot was in die streken, kwam dit zeer ten goede en ook voor het rundvee had het stro als buikvulling meer waarde dan het roggestro.

In het overgrote deel der provincie echter moest de teelt van dit uitmuntende gewas door bijzondere maatregelen onderhouden of mogelijk gemaakt worden

Zo scheurde men, om haver te kunnen verbouwen, een stuk groenland om, zaaide hier twee achtereenvolgende jaren haver in - soms ook eerst haver en het volgende jaar gerst - en liet het dan weer voor groenland liggen. Voor slechts één der beide havergewassen werd een bemesting gegeven en daar men, naar het algemeen oordeel zóó de grond eer beter dan slechter maakte, vond deze handelwijze in vele dorpen toepassing. De opbrengst bedroeg 22 á 30 HL. per HA., n.l. van de zwarte haver die, evenals thans nog het geval is, het best voldeed.

Het spreekt vanzelf, dat de haver voor paardenvoeder diende, doch ook werd dikwijls een deel er van naar de grutmolen gebracht, om tot havergort te worden verwerkt en zo tot huishoudelijk gebruik te dienen.

Zo kwam ook hier het streven van de Drentse boer om zijn beurs dicht te houden heel duidelijk uit, waar hij uit zondags- of visitepot liever havergort opdiste, die hem geen geld kostte, dan rijstebrij waar hij de beurs voor trekken moest.

Dit streven - misschien zo oud als de Drentse landbouw, doch mogelijk ook vroeger of later uit de nood der tijden en als gevolg van de grote moeilijkheid om aan geld te komen ontstaan **[Blz. 182]** - was langzamerhand voor de ouderen mede tot een eerzucht geworden en gold voor de jongeren als een dure plicht.

²² Vandaar zeker de spotnaam: „haverkoppen”, aan de bewoners van Nijeveen gegeven. Zie Dr. J. Bergsma: Spotnamen in Drente, Nieuwe Drentse Volksalmanak 1903, blz. 56.

Slechts als we hiermee rekening houden, kunnen we het antwoord bekomen op de vraag, waarom in Drenthe vroeger verschillende gewassen werden verbouwd, aan welker cultuurvoorwaarden door de schralen zandbodem toch zeer moeilijk kon worden voldaan. We denken hier aan gerst, vlas, raapzaad en hennep.

De gerst - geen winter- maar steeds zomergerst - die op de gewone esgronden niet voldoende groeien wilde, verbouwde men evenals de haver gewoonlijk op omgescheurd groenland of op de kampgronden. Vooral in de gemeente Beilen werd veel gerst verbouwd - meer dan 70 HA. - en verder was in de gemeenten Dalen, Roden, Anloo en Coevorden de gerstcultuur van enige betekenis.

Een groot deel van dit graan werd in destijds veel voorkomende grutmolens tot gepelde gerst en parelgort verwerkt en door de boeren zelf geconsumeerd; het resterende diende tot veevoeder. Uit deze geschiktheid voor huishoudelijk gebruik moet de vrij algemene cultuur van gerst, die toch extra veel mest vroeg, verklaard worden.

Ook verbouwde men hier en daar *spelt* - naakte gerst noemde men ze abusievelijk - en moeder de vrouw bakte hiervan heerlijke „stoet". Zo zien we dus dat de laatst vermelde gewassen voor de handel helemaal geen betekenis hadden.

Met enige reserve kunnen we dit ook van het *vlas* zeggen.

Het werd op de vruchtbaarste plekjes „*lijnstukjes*", en in de regel slechts in het klein verbouwd, daar het enige motief van deze cultuur was, in de behoefte aan linnen voor het gezin te voorzien. (In de gemeente Ruinerwold - waar wel 30 HA. vlas verbouwd werd - en in een paar andere gemeenten verbouwde men ook vlas voor de handel) .

Weliswaar werd soms van het eigen verbouwde vlas veel meer linnen bereid dan in afzienbare tijd in de huishouding nodig kon zijn, doch dit te veel aan „*eigen-gereed*" linnen werd door moeder de vrouw als een welkome en eervolle reserve beschouwd, waarvan ze later, vol verklaarbare trots, haar kinderen enige rollen mee ten huwelijk kregen.

Met het verkregen lijnzaad ging de boer naar een olieslagerij , op welk een grote afstand die ook mocht gelegen zijn; en na een paar weken aanvaardde hij nogmaals de reis daarheen, om het geld voor de uitgeperste olie en verder de van het zaad verkregen lijnkoeken in ontvangst te nemen. Tegelijk met het lijnzaad nam de boer het eigengebouwde raapzaad mee naar de olieslagerij, om later de uitgeperste raapolie en de verkregen raapkoeken - *grüne koéke* - terug te ontvangen.

De verkregen olie deed dienst in de huishouding, vooral als lampolie en voor het bakken van pannenkoek terwijl het verkregen bijproduct de raapkoek, aan de Drentse lamerooien en aan het jongvee werd gevoerd.

Intussen kwam de teelt van dit raapzaad - steeds zomerraap - of boterzaad - minder voor dan de verbouw van vlas.

Het werd het meest verbouwd op omgescheurd veenachtig groenland, dat dan vóór het bezaaien gebrand, „*geropt*" werd. Soms [Blz. 183] echter deden stroken geslechte veenachtige *slootaarde* langs een stuk groenland, na branding, ook wel dienst.

In het algemeen was de teelt van raapzaad een brandcultuur, waaruit volgt dat zij niet algemeen in Drenthe voorkwam. (in de gemeenten Gieten en Odoorn echter werd op *dargachtige* gronden veel aan deze cultuur gedaan, en stukken land, die anders weinig op leverden, bleken daar voor de raapzaadverbouw zeer geschikt.)

Te Roswinkel en misschien ook op andere plaatsen werd knolzaad als oliezaad geteeld. Volgens de boeren was het beter tegen ongunstige weersomstandigheden bestand, doch bracht het iets minder op dan raapzaad. Bovendien was de olie, die er uit verkregen werd meer aangenaam van smaak, volgens hen.

Zowel knol- als raapzaad echter werden, op enkele uitzonderingen na, in Drenthe slechts in het klein verbouwd.

Het was er ongeveer mee als met de hennep,²³ die in sommige dorpen geregeld - en in andere weinig of niet werd verbouwd.²⁴

Het doel van deze cultuur was ook al weer: in de eigen behoeften door eigen producten te kunnen voorzien.

Bovendien was het voor de boer een eer, zijn paarden met eigen geslagen touw te kunnen inspannen. Oude boeren moet je het nu nog eens horen vertellen, hoe ze vroeger „*hamp*” = hennep verbouwden. Hoe netjes werden in de herfst de bovenste delen van de hennephokken met een kap van roggestro tegen de vogels beschermt! Hoe gezellig was men 's winters bij de haard bezig om de stengels, die lang in het water, in het vochtige gras of in een laagte naast de put gelegen hadden, van de lange vezels - het lint - te ontdoen! Wat brandden dan de op het vuur geworpen droge vezels lustig en wat werd dan van de mooiste, fijne delen van die stengels - „*spleuten*” genoemd - een flinke voorraad zwavelstokken gemaakt! Zorgvuldig werden deze op een droge plaats weggeborgen, om in drukke tijden er mee klaar te zijn.

En wat was dat touwslaan - gewoonlijk door enige boeren gezamenlijk uitgevoerd in het *achterhuis* op de lange deel van één hunner - wat was dat een aardig winterwerkje en een mooi pendant van het spinnen van vlas en wol, door moeder de vrouw met haar dochters en dienstboden met zoveel vlijt en kunstvaardigheid in het *voorhuis* uitgevoerd!

Het verkregen hennepzaad diende voor een deel weer als zaaizaad, en de rest werd op de olieslagerij gewoonlijk tegen raapolie verruild, die, zoals we zagen, in de huishouding uitstekend te pas kwam.

Behalve de genoemde gewassen werden hier en daar nog *paardebonen* verbouwd - te Anloo, Smilde en Assen vooral; verder *cichorei* te De Wijk (waar ook een branderij bestond) en te Zuidlaren; ja, zelfs nog *hop*, al had deze cultuur, vroeger te Eelde, Peize en Roden [Blz. 184] zo belangrijk²⁵ omstreeks 1840 zo goed als niets meer te betekenen, wat zeker met het verdwijnen van de bierbrouwerijen in de Drentse dorpen en elders in verband moet worden gebracht. Van proefnemingen met vreemde gewassen, zoals die omstreeks 1810 vrij menigvuldig voorkwamen, vernemen we omstreek, 1840 weinig, wat zeker aan de uitkomst der vroeger genomene moet toegeschreven worden.

De opmerking is hier zeker niet misplaatst, dat al deze mislukte proefnemingen wel geschikt waren om het conservatisme van de Drentse boer zo mogelijk nog te doen toeneemen

²³ Dat in die tijd nog geen plantkunde onderwezen werd moge hieruit blijken, dat de naam „hennepinne”, aan de mannelijke planten gegeven, heel juist geacht werd.

²⁴ Thans kan men o.a. nog kleine perceeltjes hennep aantreffen te Oosterhesselen, Meppen, Erm en Schoonebeek. Een landbouwer uit een dezer plaatsen verhaalde onlangs aan schrijver dezès dat hij steeds nog zijn eigen touw „verbouwd”, geslagen en gebruikt heeft.

²⁵ In het leerboek over den landbouw door H. Ponse, in 1810 uitgegeven, wordt Drenthe bij de vermelding van de streken, waar veel hop verbouwd werd, het eerst genoemd.

Groenvoedergewassen.

Hieromtrent valt weinig bijzonders te vermelden, daar vooral spurrie en knollen op het stoppeland werden verbouwd, evenals dit thans nog algemeen voorkomt.

Het schijnt dat men voor ongeveer 75 jaar (*ca. 1840*) aan de verbouw van deze gewassen steeds meer uitbreiding gegeven heeft en dat vóór die tijd de verbouw er van weinig betekende.

De genoemde uitbreiding was, met het oog op de gewoonlijk kleinen hooivoorraad van de boer, zeker een gunstig verschijnsel, en leidde tot een betere voeding van het vee in het gure herfstseizoen

De spurrie werd, evenals thans nog gebruikelijk is, zo vroeg mogelijk, zonder bemesting, in de geschilde roggestoppel gezaaid, terwijl voor de knollen de stoppel geschild, „zwart gemaakt”, of op „werpvoren” gelegd werd om daarna een paar weken te blijven liggen, zodat de uitgevallen roggekorrel en onkruidzaden konden ontkiemen en de stoppel kon beginnen te ontleden.

Dit was en is voorzeker een uitmuntende handelswijze, die bovendien het voordeel had en dat heeft dat de diepere lagen van de bouwvoor door het losgeploegde bovenste laagje minder uitdrogen, wat in de maand augustus vaak zeer veel waard kan zijn.

Evenals thans nog gedaan wordt, werd omstreeks 10 augustus - St. Laurens - het land na voorafgaande bemesting matig diep geploegd en met knollen bezaaid.

Slechts in enkele streken, o.a. in de Schiphorst en andere gehuchten in de buurt van Meppel, konden ook zonder bemesting goede knollen worden verbouwd, doch over het algemeen was de roggestoppel op de Drentse grond te arm om zonder voorafgaande bemesting een goed knollengewas te kunnen voortbrengen. Dit is thans nog zo, al komen er ook op deze regel veel meer uitzonderingen voor dan vroeger.

Ook in het voorjaar werden vaak een paar akkers met spurrie bezaaid, om zo nodig in de zomer als „toevoer” voor de koeien te dienen in tijden waarin de weide schaars werd.²⁶

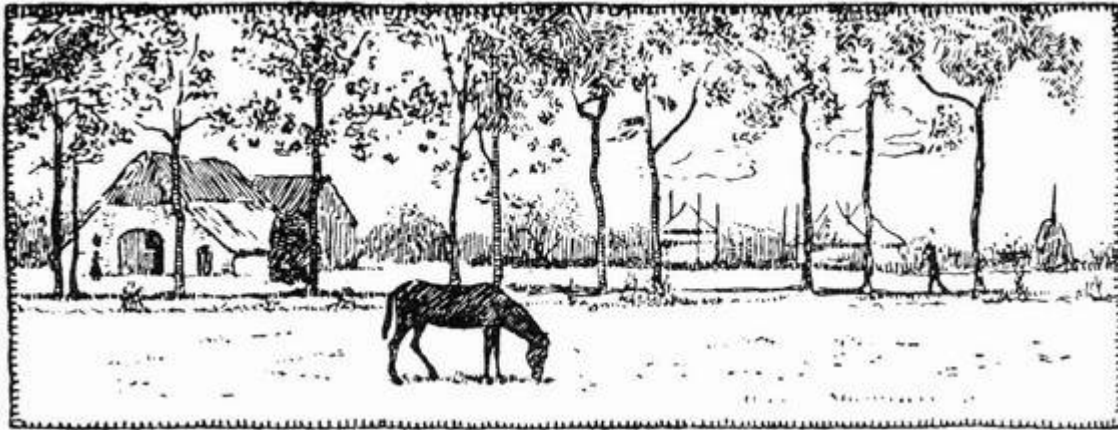
Andere groenvoedergewassen dan de hier genoemde werden weinig verbouwd; alleen klaver kon men hier en daar nog aantreffen.

[Blz. 185] Allen in de gemeente Roden, Peize, Gieten en Anloo verbouwde men ze betrekkelijk veel en leverde de verbouw meestal goede uitkomsten, doch door de grote hoeveelheid stalmest, die in die tijd, een klaverveld vroeg, rendeerdde de klaverbouw toen veel minder goed dan thans. Op de landerijen van de Maatschappij van Weldadigheid werd intussen reeds veel aan wisselbouw gedaan en werden veelvuldig kunstweiden van klaver en raaigras aangelegd.

Navolging vond dit bij de Drentse boeren niet, daar de veeteelt in de bewuste tijd, met uitzondering van de paardenfokkerij, zo weinig bijzondere zorg waardig geacht werd.

Hoe het te dezen opzicht in Drenthe destijds gesteld was zullen we in een volgend hoofdstuk behandelen.

²⁶ Ook werd in tijden van grasgebrek wel groene boekweit bijgevoerd.

De Veeteelt omstreeks 1840.

De Paardenfokkerij.

Reeds een paar eeuwen was deze in Drenthe bij het volk en bij het Landsbestuur in hoog aanzien, wat voor de fokkerij zelf en ook in het algemeen een gelukkige omstandigheid was.

Omstreeks 1840 had de Drentse paardenfokkerij, evengoed als thans, reeds haar geschiedenis die van opkomst, van tijden van vooruitgang en bloei, doch ook van perioden van achteruitgang en verval kon gewagen.

Een enkele bijzonderheid uit deze leerzame en interessante geschiedenis moge hier een plaatsje erlangen.

In verschillende provincies van de *Zeven Verenigde Nederlanden* waren in de 17^e eeuw reglementen op de paardenfokkerij ontstaan²⁷ ten doel hebbende verplichte hengstenkeuring.

In Drenthe scheen men geen wettelijke regeling nodig te achten, al zag men ook de gunstige werking hiervan in Friesland, waar voortdurend de prijzen der paarden stegen. Aan de stadhouder van Friesland, Willem Frederik van Nassau, die van ook 1650 - 1664 ook stadhouder over Drenthe en Groningen was komt de eer toe, in 1666 bij de Staten van Drenthe op het houden van toezicht op de paardenfokkerij te hebben aangedrongen.

Deze hebben echter toen gemeend te kunnen volstaan met het uitvaardigen van een besluit, waarbij de hengstenhouders vermaand werden toch vooral ter dekking te stellen „goede, fraije, bequamen, starcke ende niet al te jonge peerden, van goede taile ende krachten, waarvan men goede race zal mogen verwachten.”

Het volgend jaar drong de stadhouder nogmaals bij de Staten van Drenthe aan op:

„'t stelten van ordre op de springhengsten”, opdat „het publicq niet langer van zo notabelen voordeel versteecken zouden blijven”, zoals Z.Exc. terecht meende, dat uit het instellen van keurhengsten voortvloeien zou.

Het Landschapsbestuur echter heeft de zaak tot het jaar 1701 laten rusten.

Toen kwam een reglement tot stand, dat evenwel niet bewaard gebleven is, maar dat ongetwijfeld aan het mannelijk fokmateriaal eisen van degelijkheid zal gesteld hebben.

[Blz. 186] In 1725 ontstond een nieuw reglement, waarin die eisen aldus werden geformuleerd :

²⁷ In Friesland reeds in 1610, in Utrecht in 1635. In Groningen echter bestond vóór 1800 geen provinciale regeling.

„Dat de dek- of springhengsten, die goedgekeurd zullen worden, zullen moeten wezen vast en welgesloten van lijf, rond van ribben, helder van ogen, fijn en welgesneden van kop, schoon en hoog uitgewassen van nek, spits van ooren, klaar en zuiver van beenwerk, kantig en luchtig op den draf, maar geenszins schuyl- of slod-orig, spekhalzich, volvoetig, dempig, overhoevig, noch kribbe bijtende, of met eenig ander zwaar gebrek beladen en van zoodane qualiteiten niet voorzien als tot de goetkeuringe vereijst worden, doch zonder onderscheyt van haar of teyken”.

We zien uit deze eisen, dat het Landschapsbestuur geen minderwaardige hengsten zou doen goedkeuren en daarom bevreemdt het ons te meer, dat reeds in het volgende jaar, 1726, dit reglement werd ingetrokken, nadat in de eerste maanden van genoemd jaar de vrij strenge keuring volgens het genoemde reglement had plaats gehad.

Een nieuw reglement is in de achttiende eeuw niet weer in het leven geroepen, daar men van oordeel scheen²⁸ dat ieder landbouwer uit eigenbelang zijn paarden door eerste klas-se hengsten zou laten dekken.

Intussen bewees de werkelijkheid het wel anders; en het was dan ook goed gezien van koning Lodewijk Napoleon, dat hij een koninklijk besluit uitvaardigde, *„bevattende een wet, houdende eenige bepalingen tot bevordering der paarden-fokkerij in het koningrijk Holland”.*

Deze wet, die echter nog geen twee bladzijden druk beslaat, bepaalde dat in alle departementen reglementen zouden worden gemaakt betreffende de paardenfokkerij en het keuren van dekhengsten. Verder werd aangegeven, dat geen hengsten, jonger dan twee jaar en acht maanden, tot de keur zouden worden toegelaten; dat boeten en straffen op overtredingen der te maken reglementen zouden moeten worden gesteld, doch dat deze *„niet verder mochten gaan dan het verbeurd verklaren van den hengst of de merrie, omtrent welke eenige bij het reglement vastgestelde bepalingen niet (zou) nagekomen (zijn)”.*

Kort na de uitvaardiging van dit decreet echter werd Holland bij Frankrijk ingelijfd, waardoor de Franse wetten de Hollandse vervingen, zodat geen departementale reglementen zijn ontstaan.²⁹

Tien jaar later ontstond in Drenthe een reglement op de paardenfokkerij, dat herhaaldelijk - in 1837, 1846 en 1848 - gewijzigd werd. Volledigheidshalve vermelden we hier, dat in 1851, toen een voorstel werd gedaan om een nieuw reglement te maken, dit concept werd verworpen, terwijl het oude reglement ingetrokken werd.

Het provinciaal bestuur droeg toen de zorg voor de paardenfokkerij over aan het Genootschap ter bevordering van de Landbouw in Drenthe, onder bepaling dat het hiervoor een jaarlijkse subsidie van fl. 400,- genieten zou. En hiermee willen we van de geschiedenis afstappen, om over de toestand omtrent 1840 te spreken.

[Blz. 187] Zoals algemeen bekend is, werd vroeger in Drenthe uitsluitend het Drentse of Friese paard gevonden, een zwartharig ras, dat naast enkele minder gunstige hoedanigheden vele uitmuntende eigenschappen bezat, en dat *velerwegen* in het buitenland een goede naam had verworven.

Voor de beschrijving der raskenmerken moeten we hier naar een ander werk over de de

²⁸ Zie: Tegenwoordige Staat van Drenthe. 1795.

²⁹ De bestaande reglementen in Groningen en Friesland bleven gehandhaafd na de uitvaardiging van de wet van 12 April 1810.

paardenfokkerij óf over veeteelt verwijzen en naar het hoofdstuk Paardenfokkerij, door A.W. Heidema, voorkomend in het onlangs verschenen werk: *De Nederlandsche Landbouw in het tijdvak 1813 - 1819*. Het Drentse paard vertoonde naast een aantal kenmerken, die we vooral bij het edele paard aantreffen (als geen grote maat, vrij droog, doch nog al licht beenwerk, tamelijk veel temperament) de gewone eigenschappen der koudbloedige rassen doch ondanks dit hybridisch karakter van de lichaamsbouw vond het gereden aftrek en werd gewoonlijk tegen hoge prijzen verkocht zodat met de aanfok voordeel was te behalen.

In de genoemden tijd, evenals sedert een paar eeuwen, was de paardenfokkerij dan ook bij de Drentenaren in hoog aanzien, ja, we kunnen gerust zeggen, dat zij de lust van de Drentse landman was.

Men moge nu menen, dat deze ingenomenheid in rechte evenredigheid stond met de winsten, die de fokkerij opleverde - wij geloven dat de oorzaak dieper was te zoeken. Sedert de tijd dat de Drentse bodem met ossen beploegd werd - en volgens een werk uit het jaar 1588 moet dat toen in Drenthe het geval geweest zijn - kon de Drentse landman slechts door middel van het paard aan de weinig vruchtbare bodem zijn brood ontwoekeren. Zo hadden vele geslachten het paard als een onmisbare en edele vriend leren beschouwen, tengevolge waarvan grote liefde en zorg de paarden, uit heel de behandeling en verzorging, die het van de landman genoot, duidelijk aan de dag kwam.

J. van der Veen Azn., de bovengenoemde schrijver van de aangehaalde mooie karakter-schets (1844), noemt het paard de afgod van de Drentse boer. Hij zegt:

„Hij maakt van zijn paard een afgod. Hoe edel en sterk, hoe welvend en dartel zijne rossen er ook uitzien, gij zoudt hem buiten den bouwtijd (= de oogst) de koorts op 't lijf jagen, door dezelve in den draf te brengen. De zweep kent hij slechts bij naam. Ziet ge hem eens in vollen draf u voorbij jagen, dan is het voor u en een iegelijk het signaal, dat zijn vrouw in nood is, dat hij den dokter gaat halen. Hij getroost zich soms uren ver door het rulle zand bij den wagen aan te loopen, ten einde zijn telgangers - hoe licht de vracht anders moge zijn - niet door zijn zwaarte te vermoeien.“

Uit dit citaat blijkt ten duidelijkste, hoe goed de paarden hier behandeld werden, tenminste zolang ze buiten de stal waren.

In de stal stonden ze vaak diep in de plaggenmest en bovendien in een halfdonkere ruimte.

Zelfs de stallen, waar merries met haar veulens verblijf hielden, waren niet luchtig, zindelijk en ruim genoeg. Voor zover de veulens des zomers nu en dan de stal hielden, n.l. tijdens het werken der merries, was deze slechte stalinrichting een groot nadeel. In de herfst kwamen vele veulens n.l. die welke aangehouden werden, in **[Blz. 188]** een veulenstalletje, dat gewoonlijk naar verhouding ruimer was dan de paardenstallen, doch overigens niet aan hoge eisen van luchtigheid goede lichttoevoeging en zindelijkheid voldeed. Op het fokken van paarden was op de boerderijen dus alles niet naar eis ingericht en daar ook het gras de weiden voor jonge paarden niet voedzaam genoeg was, mocht het verstandig heten, dat tot verkoop van de veulens in de herfst het meest werd overgegaan. Merrieveulens werden op de bekende Drentse najaarspaardenmarkten voor 70 à 80 gulden verkocht en brachten alzo zelfs meer op dan een koe.

Ze werden voor een groot deel gekocht door kooplieden uit Friesland en Groningen en werden het volgend jaar op de vette kleiweiden in de genoemde provincies³⁰ geweid, om

³⁰ Zie ook het 'Verslag van den Gouverneur en der Gedeputeerde Staten' 1838.

onder de naam van Friese en Groninger paarden naar Holland en Utrecht of naar het buitenland verkocht te worden.

De veulens, die voor eigen aanfok dienden, werden tot 4 á 5-jarige leeftijd gehouden, en steeds met veel voorzichtigheid gebruikt.

De laatste staltijd kregen ze dan extra bijvoeder, waarvoor, behalve rogge - in Drenthe de hoofdschotel voor de paarden - haver of gerst, ook vaak tevens zoete melk, eieren, karnemelk en gekookte aardappelen dienst deden.

Deze paarden werden geregeld geborsteld en ze kregen de laatste tijd nog een dek over, om het haar mooi glanzend te krijgen.

Dikwijls werden deze zgn. vette paarden, die een hoge waarde vertegenwoordigen door de kooplieden aan huis gekocht, wat mede aanleiding gegeven zal hebben tot het ontstaan van het spreekwoord, dat *de beste paarden op stal gezocht worden*.

Werd de koop echter niet gesloten, dan werd het vette paard - de trots van heel het gezin - op de markt te koop aangeboden en meestal voor een goeden prijs van de hand gedaan. Op deze wijze, n.l. door des winters een mooie, jonge zwarte vet te maken en die dan in het voorjaar te verkopen, maakten vele meierboeren de huur, en hielden dan dikwijls nog een mooi sommetje over.

Zo zagen wij, dat de paardenfokkerij belangrijke voordelen opleverde en na 1830 begon men er zich dan ook steeds meer op toe te leggen. Het aantal veulens vermeerderde jaar op jaar, zoals in de jaarlijkse „Verslagen van den Gouverneur en der Gedeputeerde Staten" met voldoening werd geconstateerd. Zo lezen we in het verslag over 1835: „*Aanhoudend wordt de paardenfokkerij met belangstelling voortgezet, zijnde in 1835 niet minder dan 2340 merriën gedekt, welk getal dat voor het vorige jaar met nagenoeg 200 te boven gaat. De veulens waren gewild en ook de werkpaarden zijn voor voldoende prijzen verkocht*".

Het schijnt, dat in die tijd de boeren ook begonnen in te zien, dat niet alleen de mannelijke, maar ook de vrouwelijke fokdieren aan zekere eisen van deugdelijkheid behoorden te voldoen.

Zo lezen we in het „Verslag van den Gouverneur enz. over 1836 dat voor de fokkerij bij voorkeur de schoonste *merriën* werden [Blz. 189] uitgekozen, wat vroeger - en ook later³¹ - niet de gewoonte schijnt geweest te zijn.

Inmiddels zorgde gelukkig het deugdelijke Provinciale Reglement omtrent de paardenfokkerij en het keuren van springhengsten er voor, dat de beëdigde provinciale keurmeesters alle minderwaardige hengsten kon afkeuren, terwijl de boete van fl. 75,-, gesteld op het doen dekken van een ongekeurde hengst, het aantal overtredingen binnen zeer enge grenzen hield. Bovendien werden ter aanmoediging van de landbouwers, om goede paarden aan te houden, jaarlijks onderscheidene *premiën* voor de beste hengsten en merries uitgelooft.

In de bewuste tijd stonden alleen inlandse hengsten ter dekking. Een proef in 1828 genomen met het stationneren van hengsten - type rijpaard - uit de koninklijke stoeterij te Borkulo had slecht voldaan en volgens het advies van de Provinciale Commissie van

³¹ Zie het Verslag van het Genootschap t.b.v. Landbouw in Drenthe over 1895, blz. VII. waar we lezen: Er worden tegenwoordig meer jonge en uitstekende paarden voor de fokkerij bestemd, in tegenstelling met vroeger, toen veelal oudere en slechte merries voor de fokkerij bestemd werden.

Landbouw moest deze niet worden herhaald.³²

Naar het ons thans voorkomt, was dat goed gezien, daar er veel te veel verschil bestond tussen de eigenschappen der genoemde hengsten en die der Drentse merries.

Men bleef dus fokken in eigen ras en de uitkomsten bewezen dat men hierdoor op de bereikte hoogte blijven kon, ook al werden telkens goede dieren uitgevoerd.

We kunnen dan ook zeggen, dat in de genoemde tijd de paardenfokkerij een bloeitijd beleefde.

Volgens ouden van dagen waren er voor een 70 jaar, in elk dorp van Drenthe wel een paar stammen of geslachten van paarden aan te wijzen, die wat lichaamsbouw, stap- en drafbeweging en temperament betrof, aan hoge eisen voldeden.

Na 1840 is eerst een tijd van achteruitgang ingetreden, waarschijnlijk vooral het gevolg van de dikwijls lage prijzen der paarden.

De rundveefokkerij.

Konden we van de paardenfokkerij omstreeks 1840 zeggen, deze zich in goede banen beweeg en belangrijke winsten afwierp met de rundveeteelt was het in die tijd minder gunstig gesteld, al was er ook op dit gebied reeds enige vooruitgang te bespeuren.

Maar hoe achterlijk was deze bedrijfstak in een groot deel Drenthe ook steeds geweest! Hoe ongunstig waren hier de omstandigheden!

Bovendien moeten we hier in het oog houden, dat vroeger voor de meeste veesoorten en wel in het bijzonder voor het rundvee gold: „*zoo de grond, zoo het vee*”, waar al aanstonds uit volgt, dat in een groot deel van Drenthe slecht vee gevonden werd.

In de omstreken van Meppel. Zuidlaren en Coevorden - en misschien nog in enkele andere streken - waar de grond minder slecht was, vond men ook vrij goed vee, maar in het midden der Provincie op de weidearme, hooggelegen, schrale zandgronden vond men een **[blz. 190]** veeslag, waarvan de vertegenwoordigers er al even dor en schraal uitzagen als het landschap dat ze stoffeerden.

De bekende *Hengeveld*, die omstreeks het midden der vorige eeuw van het vee, zoals het in de verschillende delen van ons land voorkwam een beschrijving gaf,³³ zegt o.a. van het boven aangeduide vee uit Drenthe:

„Het is een onoogelijk slag van vee: klein, mager, met lange, spitse, opstaande hoornen, zeer beweeglijke ooren, een opletende physionomie, schralen hals, scherpe schoft, zwakken rug en lendenen, die met een verdieping in het kruis overgaan en vandaar tot aan den staart en de zitbeenderen rijzen, juist het tegenovergestelde van goed gebouwd vee, dus zwak en smal van kruis, met lange banden, „knikbannen” en ook wel geheel bandeloos, daarbij koehakkig en „sabelbeenig”, van achteren en van voren hoog op de beenen met ondiepe borst.”

Pentekening koeienkop bron: Boek 100 Jr. ZOH.

³² Zie echter nog het Verslag van den Gouverneur en der Gedeputeerde Staten 1840

³³ G.J. Hengeveld: Over het rundvee en zijn verschillende soorten, rassen en veredeling. 1853 en 1856.

Dat het vee der arme zandgronden niet beter was dan hier geschetst wordt - en heden ten dage is zulks vee hier nog sporadisch te vinden - zal ons niet meer verwonderen, wanneer we eens nagaan hoe het gevoed en verzorgd werd en onder welke ongunstige omstandigheden het leefde.

Zoals we in de inleiding zagen, waren voor een vijf en zeventig jaar - 1840 - nog meer dan 120 marken onverdeeld, en hierdoor waren in vele dorpen de weiden gemeenschappelijk bezit. Onder de hoede van een herder of oppasser werd daar in het zomerhalfjaar des morgens het rundvee in een grote kudde naar de meestal verafgelegen *meent* gebracht, waar het gewoonlijk een slechte weide vond. 's Avonds moest het de vermoeyende terugtocht weer volbrengen, om gedurende de nacht in de *potstallen* te vertoeven, met het oog op de grote mestbehoefte van het bouwland.

Dat door de lange wandelingen van en naar de weide de melkgift minder was dan anders het geval zou zijn geweest, en dat op deze wijze veel mest verloren ging, behoeft nauwelijks gezegd, terwijl het vanzelf spreekt dat de zure en slechte grassen van de meent weinig geschikt waren om een hoge melkproductie mogelijk te maken.

Voegen we hier nu nog bij, dat bovendien de aanleg, om veel melk te geven, door het genoemde „*heidevee*” werd gemist, dan is het duidelijk dat in de dorpen met in hoofdzaak gemeenschappelijke weiden de rundveeteelt en ook de zuivelbereiding geen miltvloeiende bronnen van inkomsten waren.³⁴

In de genoemde dorpen echter - waar de graanbouw de kurk was, waar alles op dreef - legde men zich bovendien op de rundveeteelt heel weinig toe, en - het moet erkend - onder de genoemde omstandigheden zou hier een streven naar veeverbetering weinig succes hebben gehad. Markeverdeling, en als gevolg daarvan grondverbetering, moest dan voorafgaan.

In andere streken, waar de weiden meer particulier eigendom waren, en vooral daarvoor in beteren toestand verkeerden, werd meer voordeel van het rundvee getrokken, al waren ook dáár de grote [blz. 191] afstanden van de stal naar de weide nadelig met het oog op melkgift.

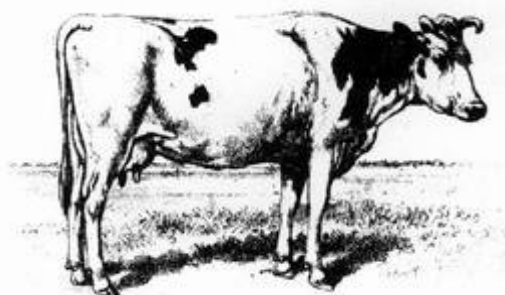
Deze was gewoonlijk slechts de eerste maand, dat het vee in de weide liep, wanneer er betrekkelijk veel gras voorhanden was en de koeien pas of kort te voren afgekald hadden, vrij goed of goed te noemen, om spoedig daarna te verminderen. Vele boeren zeiden dan ook: „*de Meimaand is voor het botervat de halve zomer*”. (Gewoonlijk bedoelde men dan met die meimaand de eerste maand van de weideperiode, want meestal kon het vee niet vóór 15 á 20 mei de stal verlaten, wegens de late ontwikkeling van het gras in de schrale groenlanden).

In zeer gunstige jaren ging boven aangehaald spreekwoord echter niet op. Het vee bleef dan, zoals men het noemt, een groot deel van de zomer „*op de melk*” en met het oog op het *etgroen*, waar het vee zich dan rijkelijk aan kon *vergasten*, was augustus „een tweede meimaand”. Verschillende jaren door elkaar genomen echter waren melk- en boteropbrengst van het Drentse vee gering. Voor sommige dorpen, b.v. voor Norg, werd de laatste op 30 KG. per koe en per jaar geschat.³⁵

³⁴ Een oud Drents rijmpje illustreert dit heel aardig. Het luidt: „Te Odoorn melkt men zeven koeien in een ramshoorn.”

Een uitzondering moet gemaakt worden voor de in het begin van dit artikel genoemde vruchtbaarder streken, als de omstreken van Meppel en enige andere, waar men ook toen reeds goed of vrij goed melkvee had, althans voor die tijd. Zo werd de hoeveelheid boter, die te De Wijk gemiddeld per koe en per jaar verkregen werd geschat op 40 á 50 KG. Hier werd het melkvee dan ook hoofdzakelijk om de producten gehouden en legde men zich meer op de fokkerij toe: voorzeker een der oorzaken, dat in latere tijd daar zulke schitterende resultaten met de pogingen tot veeveredeling zijn verkregen.

In het overgrote deel der provincie daarentegen waren melkkoeien, jongvee en kalveren in de eerste plaats *mestfabriekjes*, en daar het er hierdoor minder op aankwam, van welke kwaliteit het vee was, fokte de boer gewoonlijk er maar op los. Hoe meer kalveren hij aanfokte hoe meer koeien hij jaarlijks te verkopen had, en ongelukkig waren het nu steeds de beste koeien, die bij de Drentse boer voor verkoop in aanmerking kwamen. Voorzover deze als vaars verkocht werden, bleef er geen enkel kalf van achter op de boerderij, terwijl de oudere koeien steeds *neurend* werden verkocht. Neemt men aan dat de helft der vroeger hiervan verkregen kalveren stierkalveren waren, dan mag men de verkoop der betere koeien voor de boerderij een groot verlies noemen.

Geen Drentse, maar een topkoe van Wouter Sluis

Zo bleef men natuurlijk in het bezit der slechtere en hiervan kreeg men weer kalveren. Groeiden enkelen hiervan toevallig tot tamelijk goede dieren op, dan waren het later weer juist deze, die de laan uit gingen.

Deze onpraktische of liever dwaze manier van handelen was voor een deel het gevolg van de vrees van de Drentse boer, dat hij vee zou behouden, dat „*boven de weide*” was, en dus te goed voor zijn boerderij. Het land verbeteren zou hier het middel zijn, maar de toepassing er van was hem, althans in de meeste gevallen, moeilijk, [blz. 192] daar vaak het hebben van te veel land een slechte bemesting en bewerking ten gevolge hebben moest.

Voor een ander deel was zij een gevolg van de tijdsomstandigheden. Geld kon de boer moeilijk krijgen, zoals in een der vorige hoofdstukken reeds werd aangetoond, en nu waren het gewoonlijk alleen de beste koeien, die enige marktwaarde hadden. (Was het vee in een enkel jaar eens hoog in prijs - zoals in 1840, toen de beste melkkoeien 80-120 gulden oprachten - dan lieten de boeren zich door deze hoge prijzen verlokken, om veel meer vee te verkopen dan wenselijk was met het oog op een geregeld bedrijf en mestproductie.)

Ten slotte was een der redenen, waarom steeds het beste vee verkocht werd, het hoge risico dat men anders had. Men bedenke hier, dat veeverzekering nog onbekend was en dat toentertijd dikwijls besmettelijke veeziekten heersten.

Na 1834 heerste in ons land de longziekte gedurende enige jaren. Dat deze ziekte, zowel als het mond- en klauwzeer, ook in Drenthe omstreeks 1840 heerste, moge blijken uit

³⁵ Wat betekend dat er per koe zo'n 2000 L. melk werd gegeven met ongeveer 2,5% vet - 1/3 deel vet bleef in die tijd achter in de karnemelk. (JH.)

een gedeelte van het Verslag van de Gouverneur en der Gedeputeerde Staten van Drenthe over 1842, dat we hier laten volgen:

„Wat het rundvee betreft, hetzelfde is (in 1842) niet van aanstekende besmettelijke ziekten bevrijd geweest. Behalve dat het epizoötische mond- en klauwzeer onder hetzelfde nog bleef voortduren, schoon afnemende en niet dan in enkele gevallen van doodelijken aard, heeft de zoozeer verwoestende longziekte, waarvan de gedachte alleen den landman terecht met schrik vervult, in een gedeelte der Provincie geheerscht. Reeds tweemaal, in 1839 en 1840, had deze ziekte, telkens op eenen enkelen veestal, zich vertoond, doch was toen beide keeren, door oogenblikkelijke dooding van al het op den stal aanwezige vee, gelukkig in de beginselen gesmoord. In het laatst van October j.l. ontving men opnieuw berigten van ontstane ziektegevallen te Coevorden en ommestreken, die nu van te meer verontrustenden aard waren ... en dat de ziekte in de ommestreken zich reeds aanmerkelijk had verspreid.”

Uit een en ander is wel af te leiden, dat het risico bij de rundveeteelt in deze tijd nog al groot was. Bovendien bestond het gevaar, dat vroeg of laat door de longziekte de gehele stal leeg kon sterven, of op voorschrift van de regering moest worden afgemaakt,³⁶ en zo is het te verklaren, dat de boeren tevreden waren met het vee, dat ze nu eenmaal hadden.

Intussen moest het tot grote schade leiden, dat steeds het beste vee werd verkocht.

Hoe immers zouden de boeren - behalve door het kiezen van eerste klasse stieren, over welk onderwerp we straks spreken - hoe zouden ze een langzame, doch geleidelijke veeverbetering beter hebben kunnen bevorderen dan door juist het beste vee aan te houden, om er mee verder te fokken, en door het slechtere vee te verkopen ?

Bovendien - we zeiden het reeds - zou het streven om aan een melkrijker en zwaarder veeslag te komen, in de eerste plaats zich hebben moeten richten op het kiezen van uitmuntende stieren, [blz. 193] terwijl een betere bemesting en drooglegging der weiden, een beter, voeding en verzorging van de kalveren en het jongvee, een krachtiger wintervoeding van het melkvee - dat dan zonder schade in geringe aantal gehouden kon worden en een schifting van de kalveren naar hun afstamming, met het doel om de minstwaardige te verkopen vóór de tweejarige leeftijd, tot geleidelijke verbetering zou hebben geleid.

³⁶ Zie genoemd Verslag over 1842, blz. 50 - 53

Deel 3 Cultura 1914 blz. 277 t/m 384

[blz. 277]

Wat het eerste punt n.l. het kiezen van de stieren betreft, merken we op, dat in vele dorpen - en dat is tot voor korten tijd zo gebleven - door de grootste boeren een regeling inzake de stierhouderij getroffen was. De bedoelde boeren vormden, als gewaardeerde in de marke, een vereniging: „boerschap”, „boermarkevereniging” of „de boer” geheten. In vele dorpen en gehuchten nu behoorde de regeling der stierhouderij mede tot de werkzaamheid dezer instelling uit het verleden.³⁷ Gewoonlijk hielden de boeren om de beurt gedurende een jaar de dekstier, terwijl jaarlijks uit bijdragen der leden een fonds werd gevormd, waarover de stierhouder de vrije beschikking kreeg. Daar stond echter tegenover dat hij zelf een stier moest kopen en uit eigen zak het ontoereikende fondsbedrag moest aanvullen. Vergezeld van twee of drie burens ging hij er nu op uit, om een stier te kopen, en daar hierbij de beurs van de stierhouder vooral invloed had op de keuze, zo is het te verklaren dat dikwijls een tamelijk ordinair dier werd aangekocht. (Zijn medeleden betaalden de stierhouder slechts een laag dekgeld; niet leden betaalden gewoonlijk iets meer). Na een jaar werd de stier weer van de hand gedaan; een nieuwe stierhouder, met anderen smaak en andere inzichten, en een beter- of minder-voorzien beurs trad op, waarvan het gevolg was vaak dat een heel ander slag stier werd aangekocht.

Uit een en ander volgt duidelijk, dat van deze „stierhouderij” niet veel voor de veeverbetering te verwachten was.

In de veenstreken echter, en ook in sommige dorpen, bestond helemaal geen regeling. Hier stelden enkele ingezetenen een stier ter dekking; vóór 1823 gewoonlijk de eerste de beste, of liever de eerste de slechtste. Dit kon ook wel niet anders, daar het dekgeld gewoonlijk slechts een dubbeltje bedroeg.

Uit het meegedeelde blijkt, dat het mannelijk fokmateriaal meestal niet van goede hoedanigheid was, en dit schijnt het provinciaal bestuur tot het uitvaardigen van reglement op de verplichte keur der stieren te hebben geleid.³⁸

[Blz. 278] Zulk een reglement kwam in 1823 tot stand.

³⁷ Zie o.a. hiervoor: H. Tiesing. Het verenigingsleven in Drenthe. Cultura juli 1913.

³⁸ Het „Besluit van Z.M. den Koning, in dato van den 12^e van Wintermaand 1809, houdende een wet op de keur der stieren in het Koninkrijk Holland” was nooit tot uitvoering gekomen, en dit reglement was dus iets nieuws. Voor de Beemster was echter reeds in 1787 een keur op de stierhouderij gegeven.

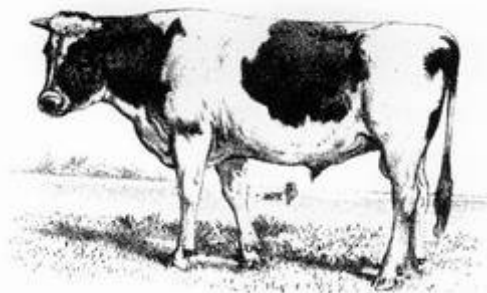
In art. 1 vinden we de bepaling dat geen stieren, tot het dekken van ander dan eigen vee bestemd, mochten aangehouden worden, dan na vooraf gekeurd en te dien einde toegelaten te zijn. Verder moesten alle stieren, zowel gekeurde als ongekeurde, steeds gestald zijn, op een boete van fl. 25. Van deze bepaling kon in bijzondere gevallen door Gedeputeerde Staten ontheffing worden verleend. De keurmeesters mochten geen stieren goedkeuren, die jonger dan twee jaar waren of door hen voor jonger werden gehouden, terwijl hun het reglement voorschreef dat op de volgende vereisten, de uitwendige bouw betreffende, vooral moest worden gelet :

„regt in den rug en het staart-been boven denzelfven niet verheven, fijn van hoornen, diep in de borst, stomp van achteren, breed en niet invallende in de billen, regt in de hielen, breed in het kruis en op de schoft, en achter de schouders niet invallende, niet rank maar gesloten".

De kleur der onderbenen wenste men wit, maar het lichaam moest een andere, niet nader aangeduide haarkleur hebben.

Op de rechterhoorn kreeg de goedgekeurde stier het brandmerk K.S., terwijl een afgekeurde stier op de linkerhoorn met de letter A.S. werd gebrandmerkt.

In art. 8 vinden we zelfs een bepaling betreffende het dekgeld.³⁹ De stierhouder mocht voor de eerste dekking 30 cent en voor elke herdekking niet meer dan 5 cent vorderen.

Een Wouter Sluis Stier

Het toezicht over de goedgekeurde stieren was ook de keurmeesters opgedragen, en nadat deze zich in de herfst door bezoek aan de stallen overtuigd hadden dat de vroeger goedgekeurde stieren nog aan de gestelde eisen voldeden, moesten ze tussen 31 januari en 15 maart de goedgekeurde stieren gaan inspecteren, teneinde te zien of ze behoorlijk zindelijk gehouden, goed gevoederd en in goede staat gehouden werden, terwijl de stierhouders, „welker dieren niet zodanig werden bevonden", aangemaand moesten worden, om het gebrekkige spoedig te herstellen. De nalatigen werden bedreigd met opvolgende boeten van 3, 6 en 12 gulden en met afkeuring van de stier.

Uit de lastige bepaling betreffende het steeds gestald moeten zijn der stieren; uit de hogen minimum leeftijd, die de dieren vóór de keuring bereikt moesten hebben, en uit de omstandigheid dat het dekgeld gewoonlijk zeer laag was, laat het zich verklaren dat weinig landbouwers er toe overgingen op eigen risico een goede stier aan te schaffen. Verder is uit het grote aantal stieren, dat ieder jaar in Drenthe werd goedgekeurd - omstreeks 150 - wel af te leiden dat ook de buurtschappen niet altijd eerste klasse stieren ter keuring konden aanbieden, daar, zoals wij zagen, de stierhouder zelf zoveel bijpassen moest. De kwaliteit der goedgekeurde stieren liet dan ook gewoonlijk nog veel te wensen over, en al menen sommigen, dat het genoemde Provinciaal Reglement „een zeer gunstig gevolg had",⁴⁰ de Staten van Drenthe trokken in 1851 het toen bestaande reglement in, omdat, zoals Gedeputeerde Staten aan de Staten schreven, „hun bij onderzoek was gebleken, dat het beoogde doel, t.w. de veredeling [Blz. 279] van het rundvee in deze provincie, niet was bereikt, „en hetzelfde weinig nut had aangebracht", waarom

³⁹ Zie de uitgave van 1828.

⁴⁰ Zie Alstorpius Greveling: Statistiek v.d. pr. Drenthe.

zij zich meenden te mogen onthouden van de aanbieding van een nieuwe reglement waartoe zij van de Staten opdracht hadden gekregen.

Zo zagen we, dat ook het strengste reglement weinig invloed ten goede hebben kan, zolang de bevolking niet zelf naar veeverbetering streeft, of ten minste het niet eens is met de aanbevolen of opgedrongen middelen daartoe en met de wijze van werken.

Bekendheid met- en inzicht in de fokregelen; praktische veekennis en gezonde liefhebberij, gevoegd bij de zo noodzakelijke eenstemmigheid bij de boeren om naar de bereiking van een te voren juist omschreven fokdoel te streven, en als gevolg hiervan aansluiting van de fokkers; het rustige beleid van de leidende mannen, dat weerstand kan bieden aan ééndags-stromingen op veeteeltgebied - dit zijn allemaal zaken, die noodzakelijk blijken, waar met hoop en kans op succes naar veeverbetering zal worden gestreefd.

Welk een gunstige invloed in latere tijd de verspreiding deze nieuwe denkbeelden - althans voor Drenthe nieuw - op het gebied der veeteelt hier heeft gehad en heeft, alsmede welke schitterende resultaten na enige jaren van inspanning, reeds, hier en daar in de provincie zijn bereikt - dit hopen we later uitvoerig aan te tonen

De schapenhouderij⁴¹

Werd het rundvee, zoals we in een vorig artikel zagen, hoofdzakelijk gebonden om de genodigde mest voor het bouwland te verkrijgen - de bereiking van hetzelfde doel werd in de eerste plaats beoogd met de schapenhouderij.

Men hield dan ook geen andere dan heideschapen, van het kleine, grofwollige, langstaartige, Drentse ras.

Dit ras toch, dat als een echt natuur- of landras mag worden beschouwd, was geheel berekend op bodem en klimaat en had zich zoals men dat vroeger uitdrukte - aan het schrale voedsel der dorre heidevelden en het verblijf in de donkere, *schurftsmettige* schaapskooien geheel aangepast.

Slechts een klein deel van het jaar eisten deze schapen bijvoeding, en wanneer deze des winters nodig was, bestond ze in het verstrekken van gemaaide heide, gesneden brem, hooi, roggestro, boekweitstro en raapkoeken. De lammerooien, die van deze raapkoeken het meest profiteerden, werden bovendien in het najaar op de vroegst bezaaide en daardoor meest „ruige“ roggeakkers gehoed terwijl ze ook in het voorjaar nogmaals van de groene rogge en mede van de eerste groene spruitjes van het groenland mochten genieten.

Al was, in vergelijking met het voeder dat andere veesoorten op stal kregen, de hoeveelheid voer, die een schaap eiste, gering, door de grote koppels, die de boeren hielden, was de bijvoeder **[Blz. 280]** der schapen 's winters een zeer belangrijke post op het voederbudget.

Intussen weerhield dit de Drentse boer, die mest! mest! voor zijn esakkers moest hebben, in de regel niet, om een grote koppel heideschapen, b.v. 150, te houden en dat zo het aantal schapen, dat toentertijd in de gehele provincie gehouden werd, zeer groot was, zal niemand verwonderen. Dit aantal bedroeg, volgen, de opgaven der plaatselijke

⁴¹ De wijze, waarop deze vroeger en ook thans nog op vele plaatsen gedreven wordt, is aan vele lezers voldoende bekend. Het is daarom, dat we dit onderwerp slechts zeer beknopt zullen behandelen.

besturen, in November 1838 niet minder dan 121405, of ongeveer twee en een half maal zoveel als in 1910. Met de mest van deze 121000 schapen konden duizenden bunder⁴² roggeland worden bemest, en zo werd de uitgebreide roggecultuur mogelijk. De schapenmest immers kon men voor verreweg het grootste deel als een aanwinst voor het bedrijf beschouwen, daar hij uit de heidevelden werd binnengeloodst.

Ook voor de wol geldt dezelfde opmerking, en al was deze ook grof, hard en voor een deel harig, terwijl het gewicht van een vlies slechts 1 á 1¼ KG. bedroeg, ze werd toch als een waardevol product beschouwd. In de huishouding maakte men een ruim gebruik van het eigen gesponnen garen, en de wever vervaardigde tegen laag loon, soms in *paardendiensten* bestaande, er *voerlaken*, *vijschaft* en dekens van.

Intussen werd een groot deel der wol verkocht, of tegen andere artikelen verruild. Prijzen van 50 cent tot fl. 1,- per KG. kwamen in de genoemde tijd voor, doch slechts zelden kon laatstgenoemde prijs bedongen worden. Het was mede om betere wol te verkrijgen, dat destijds proeven genomen werden, om het Drentse schaaap door kruising met een ander ras te veredelen.

Het eerst heeft men dit beproefd met de Spaanse merinosschapen doch de uitslag was ongunstig, zoals zich liet verwachten, daar er veel te grote verschillen tussen de beide te kruisen rassen bestonden.

In 1836 werden nieuwe proeven genomen, maar nu niet met zuivere merono's, doch met *kruiselingen* van deze met South-downs.

De rammen werden door de bemoeiingen van de gouverneur der provincie van de veeartsenijschool te Utrecht betrokken.

Zoals we zeiden, was het hoofddoel van deze kruisingsproeven te trachten, een schapenras te verkrijgen, dat fijnere wol produceerde. Hoewel de aanvankelijke resultaten eerst grote verwachtingen opwekten, bleek toch spoedig dat het weerstandsvermogen der kruisingsproducten veel geringer was dan dat van de zuivere Drentse schapen, waardoor ze als *drift- of drijfschapen* ongeschikt waren.

Na deze uitweiding over de pogingen tot veredeling, willen we ten slotte in het kort nog

⁴² Zie voor berekeningen hieromtrent J. van Konijnenburg: Schets, hoedanig Heideveld door Schapenhouderijen zou kunnen worden ontgonnen. Verslag van de tweede algemene Vergadering 1849 van het Genootschap ter bevordering van de Landbouw in Drenthe, blz. 6 en v.v.

nagaan welke zorg, moeite en onkosten aan de schapenhouderij verbonden waren en welk risico zij opleverde.

In de eerste plaats dan moeten we in rekening brengen de hoeveelheden voeder, die des winters nodig waren. Door het grote aantal schapen, dat gewoonlijk gehouden werd, betekende dat wintervoer - althans in sommige jaren - nog al veel.

[Blz. 281] In de tweede plaats moest de scheper betaald worden. In geld ontving hij slechts weinig: 2 á 3 cents per schaap, althans in enkele delen der provincie. Het loon van de scheper bestond overigens in landbouwproducten, door elke boer te betalen naar het aantal schapen, dat hij hield. Verder had de scheper, indien hij gehuwd was, het genot van vrije woning met enig land, en van de nodige spandiensten, die voor het bemesten en bebouwen zijner akkertjes, bij oogsten van zijn gewassen het binnenrijden van zijn turf of zodden enz. nodig waren. Was de herder ongehuwd, dan genoot hij bij de boeren kost en inwoning en gewoonlijk moest hij, in verband hiermee, wekelijks verhuizen met zijn Siep. Verschillende gunsten en voorrechten genoot de scheper verder, die ten slotte ook de op de debetzijde van de schapenhouderij kwamen te slaan.

Rekenen we verder de schade, veroorzaakt door heersende ziekten, die in die tijd veel voorkwamen,⁴³ dan hebben we ten naastenbij de balans gereed. Ten naastenbij, want het benadelen van het jonge hout, en het vrijwel onmogelijk maken van bosaanplanting was een nadeel en bleef de grote grievige, die velen tegen de schapenhouderij hadden.

Een 30 á 40 jaar later heeft men, vooral hierom, op landbouw lezingen etc. sterk aangedrongen op afschaffing der heideschapen, waardoor hun aantal mede is verminderd.

Hoe echter de algemene aanwending van de kunstmeststoffen in dezen een belangrijke invloed had en de boeren onafhankelijk maakte van de schapenhouderij, hopen we later te bespreken.

De Zuivelbereiding.

Evenals de rundveeteelt stond ook de zuivelbereiding in de bewuste tijd op een lage trap.

In vele streken - we zeiden het reeds - vertoefde het vee in de zomer des nachts in de onzindelijke potstallen, waarin het voortdurend verblijf hield van half november tot ongeveer half mei.

Hoe onzindelijk zag dit vee er uit, ondanks een ruim gebruik van stro en heideplaggen als strooisel !

Hoe onzindelijk was gewoonlijk de melk, die van het zo gestalde vee werd verkregen !

Dáár, waar men minder op het verzamelen van een grote hoeveelheid mest was aangewezen, bestonden intussen voor het melkvee reeds groepstallen, terwijl op enkele plaatsen, in de herfst wanneer het vee gestald werd, met enige planken en paaltjes de potstal tijdelijk in een groepstal werd veranderd.

⁴³ We denken hier in de eerste plaats aan het ongens of de „galligheid" waaraan in natte jaren veel schapen stierven. De schurft werd hier in die tijd niet als een ziekte beschouwd; volgens de boeren behoorde deze bij een Drents schaap en was ze geheel onuitroeibaar. De latere districtsveeartsen achtten de bestrijding van dit wanbegrip veel moeilijker dan die van de schurftmijten zelf, terwijl deze laatste strijd echter juist door het genoemde wanbegrip zo weinig blijvende resultaten gaf.

Deze groepstallen waren natuurlijk een grote verbetering. Een zinnelijker melkwinning was hier mogelijk, en daar men bovendien in deze streken gewoonlijk melkrijker vee had, kon hier van de zuivelbereiding beduidend meer terecht komen.

Hoe de melk behandeld werd om er boter uit te bereiden, willen [Blz. 282] we, na bovenstaande opmerkingen in korte trekken schetsen.⁴⁴

Gewoonlijk werd tweemaal per dag gemolken. In grote boerderijen zag men tijdens het melken een twee- of drietal grote koperen akers aan touwen en haken voor de koeien hangen, waarin telkens de melkers hun emmers ledigden. Op deze wijze bleef de melk lang in de stal, waardoor ze veel stallucht opnam. De nadelige invloed hiervan heeft men hier in die tijd niet gekend, voorzover we konden nagaan. Was het melken afgelopen, dan werd de inhoud van de akers door een paardenharen melkzeef geteemst, waarna ze - des zomers althans - in lage houten „zijvaten” werd gegoten.

Alvorens deze met melk gedeeltelijk gevulde vaten in de kelder te plaatsen, verdunde de boerin de melk in elk vat met een paar liter putwater, welke toeslag men „het zijwater” noemde. Dit deed ze in de mening, dat zo uit de melk meer boter verkregen werd. Het heeft dan ook later de landbouwkundigen, die geroepen werden op het gebied der zuivelbereiding voorlichting te geven, heel wat moeite gekost, om aan de boerinnen duidelijk te maken, dat op deze wijze juist de boteropbrengst verminderde.

Had men een voldoende aantal „zijvaten”, dan werd des zomers de morgen- en avondmelk afzonderlijk gehouden, doch daar het genoemde vaatwerk meestal duur moest worden ingekocht, beschikte de boerin slechte over een kleine voorraad. Vaak werd dan ook des zomers nog deel der morgen- en avondmelk met die van een vorige melktijd vermengd.

Het afromen der melk was, zoals uit een en ander af te leiden is, niet gebruikelijk, al kwam het op grote boerderijen in de maand mei nog wel eens voor, wanneer anders te dikwijls gekarnd zou moeten worden. Bovendien werd het soms toegepast, om aan jonge biggen de ondermelk te vervoederen, welke dan nog betrekkelijk vetrijk was.

Melkkarnen was echter overal regel. In de winter had men zelfs bij dit melkkarnen op kleinere boerderijen nog vaak moeite genoeg om een paar karnsels per week te „vergarren”, zoals de term luidde.

Vermenging van de melk van enige melktijden was in dat seizoen dan ook noodzakelijk. Men gebruikte dan geen koud „zijwater”, maar goot de nog koewarme melk, aangevuld met warm „zijwater” in de karnton. Gewoonlijk stonden twee van zulke gevulde tonnen, vormende twee karnsels, in de kelder te „rijpen” en daar in deze kelder vaak potten met zuurkool enz. stonden, konden allerlei reukstoffen en bacteriën hun schadelijke invloed doen gelden. Eén dezer tonnen zou de eerstvolgende morgen, als de inhoud dan tenminste „dik” was, gekarnd worden; de andere volgde dan één of twee dagen later.

⁴⁴ Daar de schrijver hier zijn gegevens hoofdzakelijk moest ontleiden aan vroegere gesprekken met bejaarden lieden, ligt het voor de hand dat de volgende beschrijvingen slechts weergeeft hoe het in een deel der provincie bij de boterbereiding toging.

Vaak gebeurde het echter, dat het karnsel, dat men de volgende morgen dacht te karnen, niet zuur en dik was, al was de melk reeds vrij „oud“, ja te „oud“ om langer te „staan“. 's Avonds schonk dan de boerin, onder voortdurend omroeren, een ketel vol kokend of heet water, dat echter reeds gekookt had, in de ton, terwijl deze soms [Blz. 283] bovendien, vóór bedtijd, uit de kelder werd gehaald, om op de hete haardplaat gezet te worden. Ook werden wel zgn. „tonstoven“ gebruikt; grote vierkante stoven, waarin een *test* met vuur geplaatst werd.

Na zoveel „broeien“ was dan de volgende morgen de melk goed dik, en werd ze in de vooraf omgespoelde karn *overgestort*. De voorste vinger van de rechterhand der botermaakster werd even als thermometer⁴⁵ gebruikt, en al naar dit onderzoek uitviel, werd nog een halve ketel vol of meer kokend water toegevoegd, terwijl het karnen begon. In het meer dof en hol óf helder klinken van de *klatsende* karninhoud gedurende het karnen; in het ál of niet schuimen van de melk en het ál of niet aankleven van zware melkdruppels aan de onderkant van het karndeksel had de boerin de nodige aanwijzingen om warm water toe te voegen of niet.

Begon binnen twintig minuten de karn te „boteren“, dan werd koud water toegevoegd anders verkreeg men te bleke te lichte, zgn. *verbrande boter*.

Het zou ons te ver voeren de gehele behandeling van de boter hier weer te geven. Het bovenstaande achten we voldoende, om te doen begrijpen, dat de boterbereiding vooral des winters veel moeite en zorg opleverde, en dat zó het verkregen product meestal van niet al te beste kwaliteit kon zijn, ook al werd de grootste zindelijkheid betracht. De verse melk werd veel te veel met oudere vermengd en „stond“ bovendien veel te lang. Dat verder die grote zindelijkheid steeds in acht genomen werd, durven we intussen niet beweren.

Onwillekeurig vragen we ons af, waarom de grotere boeren ook des zomers, zich hielden aan het melkkarnen. Zouden ze door ervaring geweten hebben, wat elders door proefnemingen bleek, n.l. dat bij melkkarnen de meeste beter werd verkregen?⁴⁶

We geloven, dat er - behalve het hebben van geen grote hoeveelheden melk - een andere

⁴⁵ Dat echter in dezen tijd reeds enkele voormannen op landbouwgebied het gebruik van een heuschen thermometer kennen, bewijst ons een mededeling van den heer W.E.C. Blom te Meppel, opgenomen in het Verslag van de Algemene Vergadering van het Genootschap ten behoeve van de Landbouw in Drenthe, gehouden 22 januari 1845. Zevenjarige ervaring had de Blom geleerd, dat de temperatuur tot 60° F. moest gebracht worden, „hetzij zomer of winter, 's winters door toevoeging van kokend water, des zomers door toevoeging van koud pompwater.“ In de beide bekroonde antwoorden (1853) op de prijsvraag, door het Genootschap t.b.v.d. Landbouw in Drenthe uitgeschreven betreffende de beste wijze van botermaken, wordt het gebruik van de thermometer niet aanbevolen. De beantwoorder Tjalling Abrahams Hofman, landbouwer te Harderwijk, noemt in zijn antwoord - overigens verreweg het volledigste - zelf dit instrument niet eens. De schrijver van het tweede antwoord, Hendrik Hofman, landbouwer te Vledder, zegt, dat ook een thermometer onder alle omstandigheden niet op dezelfde hoogte kan gesteld worden, en maakt hiermee er zich af.

⁴⁶ Volgens dr. W.C.H. Starings Huisboek voor den Landbouw in Nederland werd hier te lande gemiddeld 1 KG. roomboter verkregen uit 44L. melk en 1 KG. melkboter uit 39 L. melk. Thans maakt men in de boterfabrieken uit plm. 28 L. melk 1 KG. roomboter.

reden bestond, waarom roomkarnen zo goed als niet voorkwam: het vraagt veel meer nauwgezetheid, het eist meer kennis van boterbereiding dan het karnen van melk. Melk-karnen mislukt niet zo licht als roomkarnen, en dat hier van dit laatste op vele boerderijen in die tijd ook niet veel terecht gekomen zou zijn, is wel te verwachten.

[Blz. 284] Intussen werd er, volgens schrijvers uit die tijd,⁴⁷ reeds heel wat meer zorg aan de boterbereiding besteed dan enige jaren vroeger, en met de geleidelijk verbetering van het product nam ook de handel toe, al was die ook bijna uitsluitend ruilhandel.

De beste Drentse boter was van goede kwaliteit en werd in Friese vaten verpakt, elders onder de naam van Friese boter verkocht.

Kort na het verschijnen van het „Rapport over de klachten van Engelse kooplieden wegens *Vriesche* boter" (1835), waarin o.m. ook over de vervalsing van Friese boter met Drentse geklaagd, werd in Drenthe echter een Provinciaal Reglement op de ijk van de botervaten ontworpen (1837).

Hierdoor kwam voortaan een groot deel der Drentse boter in Drentse vaten in de handel, zoals ons uit de aantallen geijkte vierde-, achtste- en zestiende delen⁴⁸ blijkt. Voor de jaren 1841 - 1843 waren deze getallen resp. 9078, 7851 en 9556.⁴⁹ Er werd echter veel meer boter geproduceerd dan deze vaten konden bevatten. Zo kwam alleen te Meppel jaarlijks gemiddeld 250.000 KG. boter aan de markt, waarvan het overgrote deel uit Drenthe afkomstig was.

Uit deze gegevens laat zich gemakkelijk berekenen, dat een ander groot deel der Drentse boter niet in vaten verpakt in de handel kwam. Grote hoeveelheden werden dan ook door Friese en Groninger opkopers bij de boeren aan huis in kluiten opgekocht, of tegen andere artikelen, als kruidenierswaren enz. geruild.

Juist deze partijen boter waren het, die, in leren zakken en in rugmanden soms bij de grootste zomerhitte getransporteerd en later door elkaar gekneed, de naam der Drentse boter geen eer aandedden.

Nog lang zijn deze toestanden bijna ongewijzigd blijven bestaan, zeer tot schade van de Drentse landman. En hoe laag waren in die tijd de boterprijzen, vooral in de meer afgelegen delen der provincie! Vergelijken we hier even de laagste boterprijzen, die in de jaren 1837 en 1838 op de markten te Meppel, Hoogeveen en Coevorden werden genoteerd, dan kunnen we daaruit wel ongeveer afleiden, met welke lage prijzen men in het midden der provincie aan huis genoeg moest nemen.

De genoemde laagste boterprijzen dan waren te Meppel, Hoogeveen en Coevorden in 1837 per KG. 60, 55 en 42 cent en in 1838 per KG. 56½, 49½ en 35 cent.

Brengen we hier nog even in herinnering, dat vroeger bij het karnen op de boerderij slechts 2/3 deel van het melkvet als boter uit de melk kon worden afgezonderd; dat de koeien over het algemeen veel minder melk gaven dan thans, en dat op het zelfde land ook veel minder vee kon worden gehouden - dan hebben we de verblijvende overtuiging, dat Drenthe, ook - en misschien vooral - op het gebied der zuivelbereiding met reuzenschrede is vooruitgegaan. Hoe de uitvinding van de centrifuge - en als gevolg daarvan de invoering van fabrieksmatige boterbereiding - de zuivelbereiding een reuzensprong heeft doen nemen, hopen we ter geleger tijd uiteen te zetten.

⁴⁷ Zie P.W. Alstorpius Greveling: Statistiek van Drenthe in 1844.

⁴⁸ ¼, 1/8 of 1/16 deel van een 'vat' van 160 KG., dus resp. 40, 20 en 10 KG. (J.H.)

⁴⁹ Samen goed voor 615.700 KG. boter. (J.H.)

Deel 4 Cultura 1915 blz. 37 t/m 46

[Blz. 35]

De gouden tijd.⁵⁰

„ De provincie Drenthe lijkt in vele opzichten" - zo schreef een kenner van Drenthe, J. Van der Veen Az. kort na 1850 - „op de arme Assepoester uit het kindersprookje. Bedrieg ik mij evenwel niet, dan verbeidt haar eene toekomst, even rijk en schitterend, als die van de arme verstooteling, bij wie ik haar zoeven vergeleek.

Men hebbe haar slechts het glazen muiltje der belangstelling aan te passen, om haar waarde op prijs te leren stellen; met ander woorden: men doorsnijde hare oppervlakte met kanalen en bestrate hare hoofdwegen en zij zal zich spoedig tot dien rang onder hare zusters weten op te heffen, dien zij reeds lang had moeten bekleeden."

Wat zou er worden van deze voorspelling? Zou ze in vervulling kunnen treden, indien de volksgeest in deze landbouwende provincie bleef sluimeren; bleef sluimeren in een tijd van algemene *verwakking*, van ontwaking op economisch gebied? Zou de Drentse landbouw in het bijzonder tot een hogere trap van ontwikkeling kunnen geraken, wanneer de landman niet meeleeft met zijn tijd?

Het verwondert ons intussen niet - al betreuren we het zeer - dat de grootvader van de tegenwoordige Drentse boer, die het begin van „*de gouden tijd voor de Nederlandse landbouw*" beleefde, zijn tijd niet heeft begrepen; dat hij die uit economisch en landbouwkundig oogpunt niet met de voorafgaande perioden heeft vergeleken; dat hij de grondslagen van zijn bedrijf in die jaren van voorspoed en welvaart niet duurzaam heeft verbeterd.

De zaken liepen best en „*als 't goed gaat moet je niets veranderen*" was het wijze woord, dat hem tot gerustheid en zelfgenoegzaamheid stemde.

Het Landbouwgenootschap had intussen zijn best gedaan om de boeren met hun tijd te doen meeleven en ze voor te lichter. We spraken vroeger reeds van het uitschrijven ener

⁵⁰ Daar beschrijving van de algemene situatie van de Nederlandse landbouw buiten ons bestek valt, moeten we ons onthouden van een beschrijving der oorzaken, die het tijdperk van 1850 - plm. 1878 tot een gouden tijd voor de boer maakten.

prijsvraag over de beste wijze van boter maken en deelden het resultaat mee. Het Genootschap deed meer. In 1856 bezorgde het de eerste jaargang van de *Drentse Landbouwalmanak*. In een landbouwkundig allerlei van 70 bladzijden komen heel wat nuttige raadgevingen voor, al zijn er natuurlijk ook dingen onder, die ons thans doen glimlachen.

Wanneer we de genoemde almanak van 1856 zo eens doorlezen, dan schijnt het ons toe, dat ook thans de voormannen op landbouwgebied de geschiedenis van de landbouw in hun eigen provincie heus te weinig kennen. Zo vinden wij in gemeld boekje reeds een beschrijving van proeven met lupinen, op Drentse grond genomen. „*Bedriegen wij ons niet*”, zegt de schrijver, „*dan (is de) lupine op verre na zo zeer niet aan te bevelen, althans niet voor Drenthe, als zulks door de heer E.C. Enkelaar, in zijn werkje: [Blz. 38] „De groene bemesting” gedaan wordt.*” Ook werden in de jaren 1850 en 1854 reeds proeven met verdund *gaswater* genomen, die gunstig uitvielen, zoals ons niet zal verwonderen, ofschoon de uitslag beter zou geweest zijn wanneer men in plaats van op klaver gemengd met *raygras*, de proef op een stuk wei- of hooiland had genomen.

Zo zouden we kunnen voortgaan met de vermelding van het geen door het Genootschap en door enkele pioniers werd ondernomen. We zouden kunnen spreken van de zorg voor de paardenfokkerij, in 1851 door het provinciaal bestuur aan het Genootschap opgedragen en waarvoor jaarlijks een provinciaal subsidie van fl. 400,-- werd gegeven: van de grote tentoonstelling van vee, alsmede een van landbouwwerktuigen, te Assen gehouden gedurende het IXde de Landhuishoudkundig Congres in 1854, welke laatste tentoonstelling door Z.M. den Koning en door Prins Frederik werd bezocht, tengevolge waarvan het aan prijzen uitgelooft bedrag meer dan fl. 1400,-- beliep.

Liever echter dan over dergelijke punten te spreken, vermelden we ter karakterisering van de volksmening of liever: de mening van de landbouwers uit die dagen, een vraagpunt dat op het bovengenoemde Landbouwhuishoudkundig Congres behandeld zou worden. Het luidde:

„Hoe is het best te overwinnen de even ongegronde als dwaze, doch treurige verdenking van vele landbouwers, alsof de maatschappijen en genootschappen van landbouw slechts ten doel zouden hebben om de eigenaars te leren hoe er meer van de bodem en van het vee kan getrokken worden ten einde de pachten der huurders van landerijen te verhogen.”

Was het voor de welmenende congresmannen en genootschapbesturen niet om tureluurs te worden?

Ja, de huurboeren wisten het wel, dat de prijzen der landerijen na 1850 voortdurend gestegen waren, terwijl de pachtsummen, de eerste jaren althans, gelijk bleven, en nu vreesden ze dat de „heren,” enkel uit egoïsme zich met de landbouw bemoeiden en alleen beoogden de grondeigenaars te bevoordelen. Hadden ze echter geweten, hoeveel van die heren ter gelegenheid van bovengenoemde tentoonstelling, 25, 15, 10 en 5 gulden beschikbaar gesteld hadden als prijzen ook voor het vee van niet-leden van het Genootschap, ze zouden niet zo miskennend en verdachtmakend geoordeeld hebben.

In verband met het bovenstaande merken we echter op, dat ook vele Drentse boeren van de vijftiger jaren, waaronder ook huurboeren, géén antipathie betoonden tegenover de pogingen, die door de „heren” tot opheffing en verbetering van de landbouw werden aangewend. Geregeld bezochten deze boeren dan ook de tentoonstellingen en velen

schaften zich een dorsmachine voor paardenkracht aan.

De ontginningen - zoals in een vorig artikel vermeld werd - breidden jaar op jaar de hoeveelheid bouwland, bos en groenland uit. Door de uitbreiding van het eerste werd nog meer rogge verbouwd dan vroeger,⁵¹ doch de cultuur werd bijna geheel op dezelfde wijze gedreven, behalve dat de zomerrogge, waarmee vroeger $\pm 1/6$ van al het roggeland bezaaid werd, in 1861 het $1/11$ in 1867 het $1/25$ [Blz. 39] en in 1976 slechts het $1/48$ van de met rogge beteelde grond besloeg.

Gewoonlijk zaaide met iets minder dicht dan vroeger, doch te dezen opzichten bestond zeer veel verschil bij de boeren, evenals bij de redactie van de Drentse Landbouwalmanak van 1856 met die van 1859⁵². De esrogge, ook „*korte rogge*” genoemd, kwam bijna uitsluitend voor en het was gelukkig dat ze in het algemeen weinig last van onkruid had. Ten opzichte van de bestemming van het geogoste graan trad na 1850 langzamerhand een grote verandering in. De varkenshouderij, vroeger van minder betekenis, werd voortdurend belangrijker door de stijging der vleesprijzen, tengevolge van de uitvoer naar Engeland en naar Pruisen.

Reeds omstreeks 1862 was deze uitvoer⁵³ van veel betekenis.

Niet alleen werden nu meer varkens gehouden, maar ook het mesten nam in verband met de exporthandel, voortdurend toe. Als gevolg hiervan werd veel rogge als varkensvoer gebruikt, ondanks de hoge korenprijzen; ja omstreeks 1860 en later werd zelfs in het Z.W. der provincie in steeds toenemende hoeveelheden buitenlandse rogge ingevoerd, hoofdzakelijk om als mestvoeder voor varkens te dienen.⁵⁴ Over de grote toename van deze invoer na 1870 spreken we later, in verband met „*de ziekte der Drentse essen*”, die we bij het volgende tijdperk hopen te bespreken.

Ten opzichte van de boekweitcultuur bleef men geheel in het oude spoor, al kwam de rijenteeld meer voor dan een twintig jaar vroeger.

De absolute uitgebreidheid der cultuur was intussen veel groter geworden en nam na 1850 nog voortdurend toe. Volgen de statistische opgaven waren in 1838 1180 HA. met zandboekweit bezaaid, in 1866 2243 en in 1875 zelfs 2515 HA. Voor de veenboekweit gelden respectievelijk de getallen ± 4000 , 5732 en 6637, zodat de boekweit in het algemeen het tweede akkerbouwgewas bleef.

In de veenstreken evenwel was zij het eerste en verreweg het voornaamste gewas en het verwonderd ons dan ook niet, dat in het bewuste tijdperk, toen ook voor de boekweit geregeld goede prijzen gemaakt werden, de veenboekweitcultuur zich gestaag uitbreidde. Bijna iedere keuterboer en de meeste arbeiders hadden een groter of kleiner stuk „boekweitveld” in pacht, dat ze voor een deel in „de slappen tijd” bewerkten.

Gaarne getroosten ze zich het vertoeven in de onaangename veenrook - terwijl ze hun ogen er aan waagden. De arbeider beschouwde zijn boekweitvelden en hun gewas als

⁵¹ In 1874 waren 18000 HA. met rogge bezaaid tegen 14600 in 1843.

⁵² In de eerstgenoemde wordt opgegeven: zomerrogge 3 á 3,95 mud zaaizaad; in die van 1859: 1,75 á 2 mud per HA.

⁵³ Een gelukkige omstandigheid was het, dat reeds omstreeks 1850 de inlandse varkens - „dwersoren”, „flaporen” en „staggen” met Engelse rassen veelvuldig gekruist werden. Deze kruisingsproducten waren veel meer gewild dan de inlandse varkens. Zie ook het Provinciaal Verlag over 1853 blz. 94.

⁵⁴ De grote toename van het aantal korenmolens in Drenthe in de vijftiger jaren staat hiermee in verband. In 1857 werden er niet minder dan 7 gebouwd; een jaar tevoren had B. Hubbeling te Spijkerboor, gemeente Anloo, in zijn windkorenmolen een stoommachine geplaatst, wat echter geen navolging vond.

een „spaarpot", die hij tegen het kwade seizoen kon ledigen, maar bij het openen kon het zo verbazend tegenvallen. De herinnering aan een gunstig [Blz. 40] „boekweitjaar" moest dan de hoop op volgende, goede oogsten levendig houden en heus, daar waren soms wel levendige herinneringen voor nodig.

In 1868 mislukte de oogst bijna geheel; een jaar later was de uitslag niet beter en in 1870 leverde de boekweit weinig meer dan een misgewas.

Minder wisselvallig dan de laatstgenoemde cultuur, maar toch óók zeer onzeker, was de verbouw van aardappelen geworden na het uitbreken der ziekte in 1945⁵⁵, daar bijna alle toen verbouwde soorten zeer vatbaar waren. Al spoedig had men ingezien dat de tijd van poten - vroeger tot einde mei - met het oog op de ziekte noodzakelijk vervroegd moest worden, terwijl men verder meende te kunnen constateren dat de rode variëteiten minder vatbaar voor de ziekte waren dan andere. Ook werden al spoedig allerlei verklaringen gegeven en oorzaken⁵⁶ genoemd, terwijl zelf middelen aan de hand werden gedaan, als het drogen aardappelen vóór het poten, het besproeien der planten met een mengsel van bloem van zwavel in water, het leggen der poters in pekkel, het poten der aardappelen in november(!), welk middel in Frankrijk, naar men zei met goede uitkomsten, werd toegepast.

We weten hoe al die „middelen" waardeloos bleken en het verwondert ons niet, dat het telkens weer optreden der ziekte de uitbreiding der aardappelcultuur op de essen en kampgronden tegenhield. Wel werden in de provincie veel meer aardappelen verbouwd dan omstreeks 1840⁵⁷, maar deze uitbreiding was voornamelijk een gevolg van de steeds toenemende aardappelcultuur in de veenkoloniën.

Op de essen en de kampgronden werd de cultuur slechts weinig uitgebreid, doch men begon er langzamerhand wat meer zorg aan te besteden. Men zag in, dat bij een ruimere stand der planten hogere opbrengsten werden verkregen; er werd beter op het wieden

⁵⁵ Reeds vóór 1845 had de aardappelziekte in Duitsland en andere landen grote schade aangericht.

⁵⁶ Volgens een mededeling in de vergadering van Het Genootschap in 1850 gedaan door Daniel Hooibrink te Hitzing bij Wenen werd „de rotziekte der aardappelen door hem waargenomen te bestaan in een menigte slechts door het microscoop zichtbare insecten, naar spinnen gelijkende, die eerst de plant beschadigen en daarna ook de groei der knol belemmeren en dien bederven", Genoemde heer Hooibrink was door de Oostenrijkse regering naar Holland gezonden om hier „bijzonderheden betreffende landbouw en industrie waar te nemen".

⁵⁷ In 1843 waren 2965 HA. met aardappelen bezet, in 1866 6580 en in 1875 ongeveer 8000 HA.

gelet; het uitploegen, laat in de herfst, kwam minder voor dan vroeger.

Van de meest voorkomende soorten hadden de *Steeberger- de pruisische- en de Bremerroden* alle de aanbevolen kleur: deze dienden het meest voor consumptie. De beide laatstgenoemde soorten zijn hier en daar nog in cultuur, al schijnen de Bremerroden als soort „af te leven”.

Wat de variëteiten betreft, die als voeraardappels verbouwd werden, moeten we ons tot het noemen van enkele namen beperken, daar één en dezelfde variëteit in verschillende streken onder de meest verschillende namen verbouwd werd. De gewone Engelse en de *acht- en negenweekse* kwamen veel voor en hadden door hun [Blz 41] vroege ontwikkeling weinig last van de ziekte. De beide laatstgenoemde variëteiten dienden in de zomermaanden ook veelvuldig voor consumptie de eerste daarentegen was waterrijk en kon slechts als veevoeder worden gebruikt. In de zeventiger jaren, toen de varkens- en vee-prijzen zo hoog waren, nam de verbouw van voeraardappelen hier en daar toe.

En hiermee zijn we gekomen tot de bespreking van de havercultuur. Deze was voortdurend toegenomen en ze kwam niet alleen voor op de veenkoloniale gronden, maar vooral ook op de nieuw ontgonnen akkers en de langzamerhand zich uitbreidende kampgronden. Slechts in een paar gemeenten, Nijeveen en Ruinerwold, waar de veelelt steeds meer op de voorgrond trad, was de verbouw van haver ingekrompen, tengevolge van de vermeerdering van het groenland; dit laatste ten koste van het bouwland. Overigens was de cultuur overal toegenomen, ja velerwegen verdrievoudigd, waarvan zeker de mogelijkheid van mestaankoop en de hogere waardering van de haver als paardenvoeder de voornaamste oorzaken waren. Tegen 846 HA. in 1838 werd in 1866 1964 HA. en in 1875 2400 HA. in Drenthe verbouwd.

De meest voorkomende „soort” was de *zwarte haver*, waarnaast *troshaver*, *witte en bonte* variëteiten voorkwamen, als gevolg van de vaak voorkomende aankoop van Groninger zolderhaver voor zaaizaad. Daar de kiemkracht van deze zaaihaver vaak veel te wensen overliet, durfde vele boeren niet met minder dan 5 á 6 HL. een bunder bezaaien doch ook bij gebruik van eigen zaaizaad werd tot 5 HL. per HA. gebruikt.

Over, de andere cultures kunnen we kort zijn.

De vlascultuur werd voortdurend minder, mede als gevolg van de meerdere koopkracht en verminderende lust tot beoefening der voorvaderlijke huisindustrie. Hennep werd als gevolg van dezelfde oorzaken weinig meer verbouwd en had ook minder betekenis gekregen door het in gebruik komen der lucifers, die de zwavelstokken overbodig maakten.

Dat intussen de teelt van groenvoedergewassen en hakvruchten als rapen, wortelen en mangelwortelen zich niet noemenswaard uitbreidde en slechts in enkele gemeenten van betekenis was, bewijst ons maar al te duidelijk, dat het streven om het bedrijf intensiever te maken, in de akkerbouw nog weinig uitkwam. Staring schreef dan ook, vooral met het oog hierop, in 1871: „*Bij geheele streken, in Drenthe en Twenthe onder anderen, boert men nog juist zoo als voor één, twee eeuwen.*” Dat echter op het genoemde gebied in de provincie als geheel geen vooruitgang te bespeuren was, zal niemand na de lezing van het vorenstaande durven beweren.

De paardenfokkerij die, zoals we vroeger zagen, omstreeks 1840 in bloeiende toestand verkeerde, kon zich op de vroeger bereikte hoogte niet handhaven. Voor een deel lag dat aan de veranderende tijdsomstandigheden.

Door het reeds toenemende stoomverkeer veranderde de economische betekenis van het paard: de algemene waardering van zijn trekdiensten verminderde, die van zijn snelheid nam toe, terwijl aan schone vormen meer waarde werd toegekend dan vroeger. In verband met een en ander kwamen de warmbloedpaarden steeds meer in trek, terwijl onze inlandse, en daarmee ook de **[Blz. 42]** Drentse, steeds minder aan de eisen der nieuwe mode voldeden.

Het Drents Provinciaal Reglement was in 1851 opgeheven en in het volgende jaar had het Genootschap, op verzoek van het Provinciaal Bestuur, de zorg voor de paardenfokkerij op zich genomen, zoals we boven reeds vermelden. Vier jaar later werd voor het eerst door het Genootschap buiten de provincie een bekroonde hengst aangekocht en hier op gemakkelijke betalingstermijn weer verkocht, onder bepaling, dat de koper hem een bepaald aantal jaren ter dekking moest stellen in de provincie Drenthe.

Op deze wijze en verder door het uitloven van prijzen voor hengsten en merries, die op de provinciale en afdelingstentoonstellingen werden voortgebracht, trachtte het Genootschap de paardenfokkerij te bevorderen.

Intussen was omstreeks 1850 de aanfok belangrijk minder dan tien jaar vroeger, al nam deze later langzamerhand weer een weinig toe, naar verhouding werden er minder veulenmerries gehouden dan voorheen. Dit behoeft ons niet te verwonderen. Enkele tijden van duurte uitgezonderd,⁵⁸ waren de prijzen der veulens en der paarden in het bewuste tijdperk, in vergelijking met die van andere veesoorten, lager dan vroeger, wat met de verminderde vraag natuurlijk in het nauwste verband stond. De gevolgen hiervan bleven niet uit en omstreeks 1870 werd dan ook algemeen beduidend minder werk van de aanfok gemaakt.⁵⁹

Het verwondert ons dan ook niet, dat langzamerhand ten gevolge van de mindere zorg der fokkers, het gehalte der paarden achteruitging. Velen wilden de achteruitgang nog trachten te keren door wederinvoering van een provinciaal reglement, doch de pogingen in 1859 en 1875 ter verkrijging hiervan aangewend, waren tevergeefs.

⁵⁸ Zo b.v. omstreeks 1862 en later gedurende de eerste jaren na 1870, toen de paarden heel duur waren, zeker tengevolge van de Frans-Duitse oorlog. Goede merrieveulens brachten in de herfst van 1872 fl. 200,- op. In 1874 waren de paardenprijzen buitengewoon hoog.

⁵⁹ Ook in het Westerkwartier van Groningen was in 1869 volgens Billroth de paardenfokkerij achteruit of iets kwijnende

Naar verhouding nam in dit tijdperk het aantal werkpaarden toe en dat der fokmerries af, terwijl het totaal aantal paarden van 1838 tot 1868 van ruim 9000 tot 11600 vermeerderde.

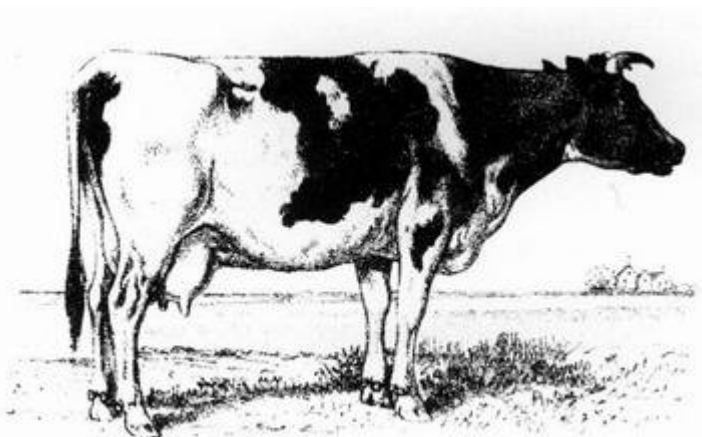
Een veel grotere vermeerdering vertoonde de rundveestapel. Tegen 46292 in 1838 kwamen er in 1875 in Drenthe 67005 runderen voor. Deze grote toename van de rundveestapel was alleszins verklaarbaar.

Sedert 1850 stegen de prijzen voortdurend. Gold in 1853 een goede drachtige koe reeds fl. 125,- - deze prijs was meer dan tweemaal zo hoog als de prijzen van 1849 en 1850 - anders nog was het tien jaar later, toen voor een goede neurende⁶⁰ koe fl. 170,- betaald werd. Deze betrekkelijke hoge prijzen, kort na 1860, waren vooral het gevolg van de alom heersende veepest, waaraan in vele onzer *provinciën* duizenden runderen stierven. Drenthe kwam er nogal goed af, wat de ziekte en de veesterfte betrof, doch leed indirect grote schade, doordat het beste vee, dat hier te vinden was, door de kooplieden werd opgekocht.

Dit grote verlies voor de fokkerij kon door de krachtiger voeren van het vee en de aankoop van betere stieren, meest uit de provincie Groningen, natuurlijk niet worden opgeheven.

[Blz. 43] De zaak van het verkopen van het beste vee werd er niet beter op, toen na een tijdje van daling der prijzen, als gevolg van het verbod om markten en jaarmarkten te houden, nog hogere prijzen voor eerste soort koeien bedongen werden. De stijging duurde tot 1872 toen voor het beste vee ruim fl. 300,- besteed werd. In 1874 trad een daling in, die in 1875 en 1876 voortduurde.

Zien wij nu in welk opzicht de toenmalige landbouwers in wijs beleid tekort zijn gescho-

Ook deze komt uit de Wouter Sluis stal

Zoals opgemerkt werd, genoot het rundvee een betere voeding. Krachtvoer-aankoop, of liever krachtvoer-inruil - vroeger niet of zelden voorkomende - was op veel plaatsen een vaste regel geworden en het grote voordeel hiervan kon zelfs door de meest conservatieven boer niet worden ontkend. De boter immers gold buitengewoon hoge prijzen. Kon de boer omstreeks 1840 slechts fl. 0,50 á fl. 0,80 per KG. bedingen en was in die tijd de productie gering, anders was het in het thans besproken tijdperk. Reeds in 1853 was de uitvoer van Drentse boter naar Engeland niet zonder betekenis en was deze op de Londense markt een gewild artikel. De prijzen waren steeds stijgende en bedroegen in 1861 te Meppel reeds tot fl. 1.30 per KG.

⁶⁰ Een koe die zeer binnekort moet afkalven. (J.H.)

In 1870 was de prijs fl. 1,50, in 1874, 1876 en 1877 zelfs fl. 1,90.

Het was om rijk te worden. Ja, als de verderfelijke ruilhandel niet had beslaan Maar deze bleef zich handhaven.

Het verwondert ons intussen niet, dat van veeteelt en zuivelbereiding steeds meer werk werd gemaakt. Door de hoge prijzen van het vee en de veeteeldproducten kwamen de boeren gemakkelijk aan geld: mestaankoop en groenlandbemesting was velerwegen een vaste regel geworden en ruiling van lijn- en raapkoek, rijstmeel, rogge enz. tegen dure boter kwam regelmatig voor. Bovendien werd het eigen verbouwde koren aan het vee vervoederd.

Om de graslanden te verbeteren en zo niet alleen meer weide voor het vee, maar ook vooral meer hooi te verkrijgen, werden na 1860 alom in Drenthe waterschappen opgericht, die ten doel hadden de natuurlijke Drentse groengronden te bevoeien met het water der stroompjes en verder een meer geregelde afstroming van het water in verschillende jaargetijden te bevorderen. Veel werd dus gedaan om de bestaande toestanden te verbeteren en het bedrijf intensiever te maken, doch de verkoop van het beste vee bleef regel.

Wel werd door de tentoonstellingen er toe bijgedragen om het getal uitzonderingen op dezen regel te vermeerderen, doch het inzicht van de landbouwers werd hiermede niet gewijzigd. Ook werd er geen moeite gedaan om de kwaliteit van de melk der verschillende koeien te leren kennen en onderling te vergelijken, al stemmen we gaarne toe, dat dit in de bewuste tijd vrij moeilijk ging. Slechts enkele boeren hadden een *cremometer*⁶¹, en gebruikten deze nu en dan, doch terecht vertrouwde men de uitkomsten niet al te zeer, daar ze van allerlei invloeden afhingen. En zo bleef de rundveeteelt in de „gouden tijd" op een lage trap; de tijdelijke winsten waren groot, doch werden geen oorzaak van duurzame winsten in de toekomst, daar aan stelselmatige veredeling zo weinig werd gedaan.

Wat de schapenhouderij betreft, merken we op, dat deze door de veelvuldige ontginningen tussen 1850 en 1860, alsmede door de **[Blz. 44]** pokziekte, enigszins achteruitgaande was omstreeks laatstgenoemd jaar.

Na 1968 echter werd de schapenhouderij als bedrijfstak van zekere zijde vinnig aangevallen.

Meer en meer namelijk begonnen de toonaangevende mannen in Drenthe de houtcultuur aan te bevelen en in verband hiermee werd in vergaderingen en in dagbladen op afschaffing der schapen aangedrongen.

Intussen waren de boeren hiertoe niet te bewegen. In de eerste plaats waren de prijzen der schapen hoog en verder was de wol duurder dan ooit te voren. Kon men in 1843 niet meer dan 45 á 60 cent per KG. bedingen, in 1864 bracht ze fl. 1,50 op. Na 1871 echter begon de invoer van buitenlandse wol de prijzen der Drentse zeer te drukken, wat door de voorstanders van de afschaffing der schapen als een gunstige omstandigheid werd beschouwd.

Hoe de strijd tegen de schapenhouderij en de aanbeveling der houtteelt ook in verband met de „ziekte der Drentse essen", na 1875 werd voortgezet en hoe op de gouden tijd een tijd van malaise volgde, hopen we in een nieuw hoofdstuk te behandelen.

⁶¹ Vermoedelijk een (room) vetgehalte-meet-apparaatje, niets kunnen vinden over uitvoering en/of werking. JH

Regeringszorg.

Houtteelt contra Akkerbouw. 1875 - 1885.

Wat de grote heren, die Jhr., Mr. of Dr. voor hun naam schreven, toch bewegen kon, zich steeds met de landbouw te bemoeien? Dat was nu al jaren zo geweest, en het had het merendeel der boeren koud gelaten, welke voorstelling tot verbetering van het landbouwbedrijf in vergadering of dagblad gedaan werden. Het is waar: soms zag de practicus dagelijks de zwakke zijden van hetgeen als *probatum* aanbevolen werd en niet zelden riekten de nieuwe voorstellen te veel naar de studeerlamp, maar er had samenwerking moeten zijn tussen de welmenende theoretisch ontwikkelde mannen, die hun tijd begrepen en naar vooruitgang streefden, en de praktische landbouwers, die over het hoe en waarom wel eindelijk eens tot nadenken mochten komen.

Op een eigenaardige wijze kwam 1875 de gewenste bemiddeling tot stand.

De voorzitter van het Genootschap, Jhr. R.A. van Echten van Holthe en Jhr. Mr. H.G. van Holthe tot Echten, voorzitter der derde afdeling van het Genootschap, lieten, op eigen kosten, op verschillende plaatsen een 8-tal landbouwlezingen houden door de heren Veulemann van Watergraafmeer en Sluis uit de Beemster.

Dat was iets nieuws! Door klokgelui werden in sommige dorpen de mensen 's namiddags samengeropen en dikwijls was de school of de herberg te klein om de schare nieuwsgierige te bevatten. Al was ook op andere plaatsen de opkomst soms gering, er was toch hoop dat de Drentse boer op deze wijze enigszins niet de algemene vooruitgang op technisch en wetenschappelijk gebied bekend zou worden en zo, als van zelf, met zijn tijd zou gaan meelevens.

Ook de Regering en het Provinciaal Bestuur zagen het grote belang van zaakkundige voorlichting van de landman in, en nog in het zelfde jaar werden twee subsidies, elk van fl. 500,-- , ten behoeve [Blz. 45] van landbouwlezingen en landbouwonderwijs, aan het Genootschap toegezegd.

Gedurende vele jaren hebben deze jaarlijkse subsidies het mogelijk gemaakt, dat elke winter op vele plaatsen lezingen gehouden werden over veeverbetering, veevoeding, zuivelbereiding, akkerbouw, mestbehandeling, ooftboomteelt en andere landbouwkundige onderwerpen.

Vele boeren werden trouwe bezoekers van de lezingen der heren. A.F Marlett, Wouter Sluis⁶², F.R. Corten, Jac. Boeke, J.J. van Weijdom Claterbosch, Quadekker en anderen.

⁶² Enkele Drentse boeren, die Sluis met veel genoegen hadden gehoord over het melkvee en de melkte-

Sommige dezer heeren wisten hun hoorders uitnemend te boeien en traden dan ook, toen later de lezingen des avond gehouden werden, geregeld voor een talrijk gehoor op. Bejaarde boeren weten u van sommige lezingen thans nog heel wat te vertellen.

Nog minder verbleekt in hun geheugen is in-tussen de strijd tegen de Drentse schapen, door W.A. baron van der Feltz, Mr. L. Oldenhuis Tonckens en zoveel anderen. omstreeks 1876, gevoerd.

Men had altijd schapen gehouden om de nodige mest voor het bouwland te verkrijgen, doch in de zeventiger jaren leverde de essen bijzonder weinig op. Dikwijls, ja bijna jaar op jaar, was de roggeoogst gering en algemeen dacht men aan een blijvend ongeschikt worden der essen voor de roggecultuur.

Men sprak gewoonlijk van „de ziekte der Drentse essen,” zonder met zekerheid of zelfs ook maar met waarschijnlijkheid de oorzaken daarvan te kunnen aanwijzen. Ook de later voorgestelde verklaringen: phosphorgebrek⁶³ tengevolge van de voortdurende roggeverkoop: roggemoetheid, ontstaan door het voortdurend ontbreken van voldoende vruchtwisseling - helderen het voorkomen der genoemde „ziekte” slechts ten deele op. Men moet immers niet vergeten, dat juist na 1860 de rogge-uitvoer sterk was vermindert, ja, dat toen op vele plaatsen grote hoeveelheden rogge, lijn- en raapkoeken, rijstmeel enz, als veevoeder aangekocht werden.

Bovendien zouden de essen die toch reeds eeuwen op dezelfde wijze werden bebouwd, ook vroeger wel eens aan de genoemde kwaal moeten geleden hebben, wat echter niet bekend was. Het komt ons dan ook voor, dat er nog andere factoren hier in het spel moeten zijn geweest. Dat de boeren, door de hoge prijzen van vee en boter, meer en meer tot het geregeld bemesten van het groenland overgingen, had - althans tijdelijk - een onttrekking van mest aan het bouwland ten gevolge en zou zich hebben kunnen wreken. Hoe het ook zij, de ziekte der Drentse essen baarde zoveel ongerustheid, dat zelfs aan verplaatsing der dorpen werd gedacht, ten einde meer geschikte gronden van de nog woest liggende heidevelden in gebruik te nemen.

De bovengenoemde heren echter, die de strijd tegen de schapenhouderij [Blz. 46] hadden aangebonden, wilden de heidevelden niet tot bouwland, maar tot dennenbos bestemmen⁶⁴. Daarom moesten de langstaarten verdwijnen, niet alleen omdat ze geen ruimte genoeg zouden overhouden om te grazen, maar vooral omdat hun aanwezigheid een voortdurende bedreiging zou zijn voor het jonge plantsoen, zoals in het verleden

kens - er werd heel veel bij „gamelkspiegeld” - vatten het plan op, eens een bezoek te brengen aan de boerderij van Sluis in de Beemster. Hoe het hun daár tegenviel, hebben ze niet onder stoelen en banken gestoken Ze wisten echter niet, hoe Sluis de martelaar was geworden van zijn liefde voor de wetenschap en voor den vaderlandse landbouw. Arme Sluis . . .

⁶³ Bemesting met phosphorzuurhoudende meststoffen die later toegepast werden had eer gunstige resultaten!

⁶⁴ In de Algemene Vergadering van het Genootschap hield de heer C.J.M. Jongkindt Coninck een voordracht over de houtteelt in Drenthe, welke voordracht, in druk, onder de leden werd verspreid.

steeds was gebleken

Maar hoe wilde men dan de mest bekomen voor het bouwland, voor de essen, als de schapenhouderij had opgehouden te bestaan? Er werd voorgesteld de essen, die immers zo weinig opleverden, met eiken hakhout, te beplanten, de mest van het vee voor het groenland te gebruiken en desnoods stro en andere akkerbouwproducten van elders aan te kopen.

Was het wonder, dat vele boeren het hoofd schudden over deze veel besproken en veel geprezen voorstellen, ook al moesten ze toestemmen dat de berekeningen van vier deskundigen een beduidend financieel voordeel aanwezen van de houtcultuur?

Intussen bleven hier en daar grote stukken esgrond onbebouwd liggen. De huurwaarde was soms zóó gering, dat de kosten van publieke verhuring nauwelijks gedekt konden worden. Ook de koopwaarde was zeer laag.

Op verschillende plaatsen vormden zich weldra dan ook zgn. *bosch-commissiën*, maatschappijen, die ten doel hadden esakkers aan te kopen, met eiken hakhout te beplanten en zo winst te maken. In de tachtiger jaren is op deze wijze veel bos aangelegd.⁶⁵ Ook zijn hier en daar de schapen afgeschaft of in aantal verminderd, doch de tijdsomstandigheden wijzigden zich langzamerhand in ongunstige zin voor de veeteelt, zodat aan het bouwland weer meer waarde werd toegekend. Langzamerhand nam de vruchtbaarheid er van, mede door kunstmestgebruik op het groenland, weer toe en de strijd tegen de schapenhouderij kon omstreeks 1885 als verloren beschouwd worden. (Sommige essen echter werden eerst omstreeks 1890-1895 weer vruchtbaar).

Helaas werden geleidelijk de tijden slechter.

De veeprijzen, in de zeventiger jaren zo hoog, daalden sterk. De boter, die in 1876 en 1877 tot fl. 1,90 het KG. gold, bracht in 1885 slechts fl. 0,85 tot fl. 1,25 op. De varkens waren laag in prijs en de wol gold in laatstgenoemd jaar slechts 60 à 70 cents het Kilo. Wat een verschil bij voorheen. Wat een klachten werden er gehoord over de slechten tijd en het waren niet slechts de boeren, die klaagden.

Over de oorzaken van deze algemene malaise kunnen we hier niet spreken; dit laat ons bestek niet toe; maar wel constateren we, dat de Drentse boer door deze slechte tijden onzacht werd wakker geschud.

⁶⁵ Zie F.B. Löhuis: Verhandeling over de houtcultuur en de bosschen in Drenthe, 1885.

Deel 5 Cultura 1915 blz. 139 t/m 149

[Blz. 139]

De eerste landbouwverenigingen. Regeringszorg in de tachtiger jaren.

Het was dus zoals we zagen, bij de Drentse boer of liever bij vele Drentse boeren uiteindelijk door de slechte tijden gekomen tot een ontwaken, en wie zover kwam, dat hij zich de ogen eens goed uitwreef, om daarna in de spiegel te zien, die soms op landbouwlezingen hem werd voorgehouden, hij kon het zich niet ontveinzen dat hij er wat slaperig uitzag.

Gelukkig werkten verschillende omstandigheden er toe mee, dat het maken van een vergelijking tussen eigen zijn en doen en het werken en streven van anderen in niet achterlijke landbouwgebieden voor de Drentse boer gemakkelijker werd.

In 1871 - niet te vergeten⁶⁶ - was de spoorweglijn van Meppel naar Groningen geopend en had - zoals Lesturgeon zong - het stoomros de Drentse bodem betreden:

*„Daar komt het, ruimte en tijd verslindend,
U met een stalen band verbindend,
O, Drenthe, aan wie uw zust'ren zijn;
Ja, aan geheel 't beschaafd Europe,
Zoover zijn ijzeren wielen loopen
Langs d' uitgespannen tweelingslijn.“*

Zo was Drenthe dan in het wereldverkeer opgenomen, en langzamerhand zou „op het wiekgeklep van de stoom" een nieuwe geest bij haar binnendringen. Ja, langzamerhand.....

Ook was in het jaar 1870 het zegelrecht op de dagbladen afgeschaft, tengevolge waarvan de krant zijn intocht deed in het gezin van de eenvoudige Drentse boer. Voeg hierbij de verbetering van het onderwijs en de vermeerdering der onderwijsinstellingen; de invloed van de alom in de provincie opgerichte leesgezelschappen en der afdelingen van het Nut; de verbetering van het postwezen; de vermeerdering der straat- en de verbetering der buurtwegen, waardoor de landman in staat werd gesteld met de buitenwereld meer in aanraking te komen; en voeg bij dit alles de steeds toenemende invloed van het Genootschap ter bevordering van de Landbouw in Drenthe, dan zal een vermindering van conservatisme bij de landbouwers niet onverklaarbaar meer schijnen.

⁶⁶ We spreken eerst hier over de opening van de spoortrein, omdat zijn invloed op de volksgeest pas enige jaren na de opening merkbaar werd, wat gemakkelijk is te verklaren.

Het is waar, dat in sommige dorpen, n.l. de meest afgelegene, de kentering lang na 1888. Ja zelfs na 1895, merkbaar werd, maar in een groot deel van Drenthe begonnen in het hier behandelde tijdperk de minst achterlijke boeren hun wezenlijk belang enigszins te begrijpen.

Hadden de Drentenaren vroeger, door patriarchale gemeenschapszin gedreven, hun boervergaderingen gehouden, waarop alle besluiten en schikkingen betreffende de dorpsuishouding genomen werden: die aartsvaderlijke tijden waren voorbij, en een ander soort vergadering, [Blz. 146] uit de nood der tijden geboren, bracht hier en daar reeds de landbouwers samen.

Vroeger had de Drentse boer zijn zaken slechts met zijn vrouw durven en willen bespreken; - maar nu waagde hij het, met andere boeren samen schikkingen te treffen en aankopen te doen, tot aller voordeel.

Meer en meer drong het besef door, dat het gemeenschappelijke financiële bedrijfsbelangen waren, die door samenwerking het best konden worden behartigd, en zo ging men geleidelijk er toe over landbouwverenigingen op te richten, die weldra in coöperatie hun kracht zouden zoeken, en deze later daarin ook zouden tonen.

Aan het Hoofdbestuur van het Genootschap komt de eer toe op organisatie der landbouwers te hebben aangedrongen. Reeds in 1875 had het een circulaire tot de afdelingsbesturen gericht, om hen aan te sporen tot het doen houden van dorpsvergaderingen, tot het bespreken van landbouwzaken, en uit die vergaderingen konden de landbouwverenigingen voortkomen.

In 1874 was er een opgericht te Zweeloo en vier jaar later volgde Gasselternijveen.

Langzaam, heel langzaam vermeerderende in *den beginne* het aantal dezer landbouwersorganisaties, zodat in 1888 in Drenthe een achttal bestond, met een gezamenlijk leidental van ongeveer 300.

Misschien zal hier iemand de opmerking maken, dat dit aantal zo goed als niets betekende, doch wie aan het spreekwoord van de schapjes en de dam denkt, zal door een dergelijk begin van organisatie juist optimistisch worden gestemd.

De toekomst zou dit optimisme niet beschamen, want niet alleen begonnen enkele boeren zelf hun belang te begrijpen, maar ook de Regering trad op, om de ontwakende geest van samenwerking, van organisatie zoveel mogelijk te doen doordringen.

De geschiedenis is bekend.

Niet slechts in Drenthe, maar alom in de lande zag de Regering na 1886 overal terrein, vruchtbaar terrein voor haar bemoeiingen.

Het was naar aanleiding van de indruk, die de internationale landbouwtentoonstelling te Amsterdam in 1884 bij de Regering had achtergelaten - de indruk van grote achterlijkheid van de vaderlandse landbouw - dat in 1886 een Staatscommissie werd benoemd.

Deze commissie stelde een uitgebreid onderzoek in naar de toestand van de landbouw in alle delen des land. Door mannen, die met de plaatselijke verhoudingen, toestanden en werkwijzen goed op de hoogte waren, werden, aan de hand van uitvoerige vragenlijsten, nauwkeurige verslagen samengesteld van de toestand van een 98-tal zgn. type-gemeenten, over het gehele land verspreid.

Als type-gemeenten voor Drenthe waren Ruinerwold, Smilde en Rolde gekozen, terwijl de verslagen betreffende deze gemeenten respectievelijk werden samengesteld door de heren P.A. Derks, E.R. Homan en J. Homan.

Het was de bedoeling van de Regering, door het bewuste onderzoek van de drie bovengenoemde gemeenten, op de hoogte te komen met de algemenen toestand in Drenthe, en zo kunnen we ook hier gevoeglijk de voornaamste conclusies, waartoe de drie vroeger genoemde verslaggevers kwamen vermelden.

[Blz. 141] De algemene toestand werd niet bepaald ongunstig, niet slecht genoemd, doch veel verbetering werd verwacht van:

- * *vermeerdering van kennis bij de landbouwers;*
- * *ontwikkeling van het credietwezen;*
- * *verbetering van paarden- en veerassen:*
- * *aaneensluiten der kapitalisten, om door samenwerking betere land- en waterwegen te verkrijgen;*
- * *vermeerdering van de lust der rijke landbouwers om hunne kapitalen en overwinsten aan te wenden tot verbetering van de bodem en van het landbouwbedrijf in eigen gemeente:*
- * *ontwikkeling van coöperatie, vooral met betrekking tot de meststoffen;*
- * *afschaffing der mutatierechten.⁶⁷*

Betreffende het eerste punt zal zeker weinig ter toelichting behoeven gezegd te worden. Jammer echter dat die vermeerdering van kennis niet dan uiterst langzaam kon en kan tot stand komen, zodat wij zelfs thans nog lang niet zijn waar we wezen moesten en - zijn moeten!

Wat het tweede punt aangaat, dient vooral opgemerkt te worden, dat het de landbouwers meestal aan voldoende bedrijfskapitaal ontbrak, waardoor voortdurend op lange betalingstermijn - een jaar was in sommige streken heel gewoon - gekocht werd. Hoe duur dit credit was en hoe het de landbouwers vaak geheel afhankelijk maakte, behoeft geen nadere toelichting. Hier kwam nog iets anders bij, want ook het lange credit eindigde eenmaal, en dan móést er geld „gemaakt" worden. Een der verslaggevers schreef dan ook: „*Gebrek aan kapitaal belet den landbouwers in den regel behoorlijk partij te trekken van de beste gelegenheid tot aankoop van het onontbeerlijke, het nodige vee enz. en is niet zelden oorzaak, dat de producten van zijn bedrijf, onder welk een vorm ook, tegen een prijs van de hand worden gedaan, die de productiekosten niet altijd kan bestrijden.*"

Deze toestand gaf er niet zelden aanleiding toe, dat de landbouwer, om aan geld te komen, vaak paarden, rundvee of varkens eerder ging verkopen dan met het oog op de prijzen, die er voor gemaakt zouden kunnen worden, het meest gewenst was. De koopman stak dan de meerdere winst op, die de boer, doordat hij in *geldverlegenheid* zat, moest derven.

En nu de verbetering van het vee.

Er was een tijd geweest, in het begin der zestiger jaren, waarin velerwegen pogingen tot veeverbetering werden aangewend. De tentoonstellingen, vanwege het Genootschap gehouden, schenen tot aanwending van die, pogingen te hebben geprikkeld.

Later maakte men er zich niet bijzonder druk meer mee. De hoge vee prijzen hadden slechts kunnen bewerken, dat er meer aan de aanfok werd gedaan en dat het vee beter

⁶⁷ Een der verslaggevers licht dit punt toe als volgt: „De mutatierechten die bij verkoop van het land worden geheven - wat in deze gedrukte tijd binnen weinig jaren soms bij herhaling plaats heeft - maken voor velen aankoop van bezit bezwaring, zo niet onmogelijk".

gevoed werd, doch zonder selectie had dit laatste voor de fokkerij geen blijvende waarde. We [Blz. 142] zagen, hoe juist door die hoge prijzen voor de eerste soort koeien, een voortdurende „selectie" plaats had, die juist negatieve resultaten voor de fokkerij hebben moest.

In de tachtiger Jaren waren deze „resultaten" merkbaar, en nog werd niet noemenswaard naar verbetering gestreefd. In het provinciaal verslag over 1885 lezen wij: „*Op rasverbetering legt men zich in deze provincie nog altoos weinig toe. Alleen in de gemeenten Beilen, Gasselte, Gieten, Havelte en De Wijk wordt daarvan, volgens de gemeentelijke landbouwverslagen, veel werk gemaakt*".

Vergelijking van Drents vee met dat uit andere provincies uit die tijd stemde niet opwekkend.

In 1884 was zulk een vergelijking mogelijk.

Zoals we boven zagen, werd in laatstgenoemd jaar een internationale landbouwtentoonstelling te Amsterdam gehouden, en ook uit de provincie Drenthe werd, door de zorg van het Genootschap, een vrij uitgebreide collectieve inzending, bestaande uit hengsten, merries, koeien, Drentse schapen en schapen van gekruist ras, samen ruim 50 dieren, geëxposeerd.

Volgens het oordeel der commissie uit het hoofdbestuur van het Genootschap was het een uitgemaakte zaak, dat de Drentse paarden niet uitblonken. „*Wil men*", zo schreef de commissie, „*op een volgende tentoonstelling een beter figuur maken, dan is het noodig dat men zich met ijver op het aanfokken van goede paarden moet toeleggen. Volgens onze meening zal eerst dan in Drenthe het paardenras verbeteren, wanneer men er zich op toe gaat leggen, goede fokmerriën te houden*".

De ingezonden stieren daarentegen maakten een goed figuur: Één eerste prijs, 2 tweede prijzen en 1 derde prijs werden behaald, doch van de drie ingezonden koeien kon er géén een prijs behalen. Volgens het oordeel der commissie hadden er intussen betere exemplaren uit Drenthe geëxposeerd kunnen worden.

De ingezonden Drentse schapen waren van goede kwaliteit, en ze werden de uitgeloopte prijzen waardig gekeurd, doch de schapen van gekruist ras konden geen prijzen behalen. Zo zagen wij dat het vee uit Drenthe in 1884 op de grote Amsterdamse tentoonstelling over het algemeen geen best figuur maakte, en ook in dit opzicht hopen we ter geleger tijd het voorheen en thans met elkaar te vergelijken.

Ook liet onder 4 genoemde was een krachtige aanbeveling waard. Het tot stand brengen van betere land- en waterwegen door samenwerking der kapitalisten zou én voor de bewoners der betrokken streek en voor de kapitalisten - hier de grote landeigenaren -rijke winsten afwerpen in de toekomst.

Punt 5. Dat was met het, oog op de heersende slapte eigenlijk het ei van Columbus. Maar de lust tot *coupons-knippen* was en bleef nog jarenlang de overheersende.

En nu komen we aan de bespreking van de wenselijkheid van coöperatie toen *bescheidenlijk* vooral uitgesproken met het oog op mestaankoop.

Wat zou ook door coöperatie veel te bereiken zijn.

Denk alleen maar aan de tegenstelling: „*ruiling van boter tegen [Blz. 143] krachtvoer*" - „*coöperatieve zuivelbereiding en coöperatieve aankoop van veevoeder en kunstmest*".

Ook tot dit laatste moest het komen.

En het kwam zover. Langzamerhand. Wat we boven bespraken: vermeerdering van kennis; beter kredietwezen; veeverbetering; verbetering de communicatiemiddelen; lust tot kapitaalbelegging in eigen grond en in eigen omgeving; ontwikkeling de coöperatie; de toekomst verborg dit alles in haar schoot.

De fabriekmatige boterbereiding.

Vóór 1888 was er in de gehele provincie Drenthe nog geen boterfabriek bekend. Overal werd boter gemaakt op de boerderij, en in het algemeen werkte men hier volgen overgeleverde methoden, terwijl aan de mogelijkheid van verbetering hiervan zelfs niet werd gedacht.

Zoals bekend is had men echter in Friesland in 1877 reeds ingezien, dat de oude wijze van boterbereiding dringend verbetering behoefde en werd een commissie van drie personen in het volgende jaar naar Denemarken en Zweden gezonden, om zich met de nieuwere methoden op het gebied der zuivelbereiding op de hoogte, te stellen. Ieder weet, van hoe grote betekenis deze zending was, en hoe door het uitgebreid rapport velerwegen in ons land de indruk gevestigd werd, dat ten onzent op het bewuste gebied veel te verbeteren viel.

Eerst langzamerhand begon men dit in Drenthe algemeen te begrijpen. In 1879 had de heer J. Boeke uit Groningen op vier verschillende plaatsen lezingen gehouden over de boterbereiding naar de Deense methode, waarbij proeven vertoond en enkele werktuigen verklaard werden. Ook later werd nu en dan de aandacht der boeren op noodzakelijke verbeteringen in de wijze van boterbereiding gevestigd, doch ook hier zou slechts de gestadige drop langzamerhand de steen kunnen uithollen.

In Friesland had men spoedig na de uitvinding van de verbeterde centrifuge van De Laval (1879) de oprichting van boterfabrieken overwogen. In 1883 immers werden daar een tweetal door particulieren opgericht, om in 1886 door de eerste coöperatieve gevolgd te worden.

Nu begon ook het Genootschap ter bevordering van de Landbouw in Drenthe zich met de zaak der fabriekmatige boterbereiding te bemoeien. Er werd uit de leden een com-

missie naar de boterfabriek te Klooster-Anjum gezonden en weldra werd het door deze commissie uitgebrachte rapport in een buitengewone vergadering besproken.

Op verschillende plaatsen in de provincie vormden zich nu weldra commissies die de mogelijkheid en wenselijkheid der fabriekmatige boterbereiding zouden onderzoeken, terwijl de heer Rinkes Borger, directeur der roomboterfabriek te Leiden, in verschillende plaatsen er lezingen over hield.

Met veel belangstelling werden deze lezingen aangehoord, wat niet weinig van de toekomst deed verwachten, doch.....zonder veel tegenwerking van de zijde der boterhandelaren en van vele landbouwers, die voor ondergang der kalverfokkerij vreesden, zou de [Blz. 144]ommekeer niet tot stand komen. Ook veel Drentse boerinnen en boerendochters waren met de voorgestelde fabriekmatige boterbereiding in het geheel niet ingenomen, hoe gemakkelijk haar taak op, de boerderij er ook door werd.

Van het vlasspinnen hadden zij vrijwillig afstand gedaan en het wolspinnen lieten ze meer en meer door behoeftige weduwen verrichten, maar van de boterbereiding afstand te moeten doen: dit stond met een onttroning gelijk.

Intussen bleek het in Friesland, dat de fabrieksmatige boterbereiding uit een financieel oogpunt alle aanbeveling verdiende, terwijl de ondermelk als kalver- en varkensvoeder nog al meeviel. Bovendien kon door de fabriekmatige boterbereiding de ruilhandel voor goed de kop ingedrukt worden, en dat was een buitengewoon groot voordeel, ja, het zou zijn als een *vrijmaking* van de boerenstand.

Zo ook zag de *landbouwvereniging „De Wijk en Omstreken“* het in. Het was de 18^e oktober 1887 dat in een ledenvergadering van deze vereniging de vraag werd gesteld: „Hoe kunnen we van de ruilhandel verlost worden?“ Op voorstel van het bestuur werd toen een commissie benoemd, bestaande uit de heren R. Nijsingh, J.S. Haalweide en A.H. Pol, die een onderzoek zou instellen naar de al of niet wenselijkheid der oprichting van een boterfabriek in de betrokken streek. De genoemde commissieleden bezochten nu, met hun echtgenoten, de boterfabriek te Elsloo,⁶⁸ toebehorende aan Mr. L.G. Vergeer. Uit de drie uitgebrachte rapporten bleek, dat de indruk, die deze fabriek op de bezoekers gemaakt had, bijzonder gunstig was, zodat het bestuur der landbouwvereniging al spoedig overging tot het maken van een kostenberekening voor een coöperatieve stoomzuivelfabriek. De bestaande commissie werd nu uitgebreid door de benoeming van de heren W. Arends en A. Preuper te Ruinerwold, Mr. C. baron de Vos van Steenwijk en J.M. Ten Oever te De Wijk en J. Blom te Meppel, en al spoedig had de commissie toezegging ontvangen van de levering der melk van 400 koeien. Men besloot nu de *Coöperatieve Vereniging Stoomzuivelfabriek te De Wijk* op te richten. Toen echter de acte van oprichting gepasseerd moest worden, trokken zoveel veehouders zich terug, dat de overigen slechts de levering der melk van 280 koeien konden beloven. De Commissie meende echter de zaak te moeten doorzetten en de acte bovenbedoeld werd gepasseerd de 21sten juni 1888.

Na de verkiezing van een bestuur en van commissarissen kwam er al spoedig gang in de zaak, zodat de 22sten september 1888 het bouwen der fabriek werd aanbesteed voor de som van fl. 10.200,--. Als standplaats had men gekozen een terrein aan de Hoogeveensche Vaart te Rogat, gemeente De Wijk.

⁶⁸ Deze stoomzuivelfabriek was in 1886 gesticht door Mr. L.G. Verwer, zie T.H. Oosterwijk - 1889, over "Honderd jaar zuivelindustrie in Oosterwolde". (J.H.)

Reeds de 21sten januari 1889 trad de fabriek in werking, in tegenwoordigheid van bestuur en commissarissen en het dagelijks bestuur van het Genootschap, waarvan destijds de heer W.J. Boelken voorzitter was. Het Genootschap had n.l. niet alleen moreel maar ook financieel de oprichting dezer eerste boterfabriek in Drenthe gesteund, terwijl het door de verspreiding van het „*Vliegend Blaadje*” en op andere wijze in de gehele provincie propaganda had gemaakt voor de oprichting van boterfabrieken.

Te Dalen, waar de heer S. de Vries te Uskwert, schrijver van het [Blz. 145] blaadje bovengenoemd, voor de 5^e afdeling van het Genootschap in October 1888 een pleidooi had gehouden voor de oprichting van een coöperatieve boterfabriek, begon men in het volgend jaar reeds met de bouw. Kolderveen was echter Dalen vóór. Minder vlot ging de oprichting te Havelte. Toen de coöperatie was gefundeerd, kon men geen bestuur krijgen, daar niemand licht in de zaak zag. Eindelijk hebben toen de heren W. Arends te Ruinerwold en J. Blom te Meppel zich aan deze coöperatie verbonden, zodat weldra de fabriek kon verrijzen.

Op vele andere plaatsen bleek de ondernemingsgeest der landbouwers, om coöperatief een boterfabriek op te richten, te gering, en dit had tot gevolg, dat er speculatieve fabrieken verrezen, die zich verzekerden van de melklevering door boeren in de omgeving van hun fabriek, en spoedig grote winsten maakten. Hier begon men na vele jaren eerst, coöperatief te werken, toen door de ondernemers van deze speculatieve fabrieken vele duizenden guldens waren verdiend.

De tijd was voor deze ondernemingen goed gekozen. De prijzen die de boeren, zolang ze zelf karnen, voor hun boter maakten, waren meestal zeer laag, en dan moest nog steeds lijnkoek, rijstmeel en andere waar in ruil *aangenomen* worden. Wie van deze artikelen het meest nodig had, kreeg het meest voor de boter, terwijl soms een gesloten koop door de handelaar voor nietig verklaard werd, wanneer hij minder waren tegen de boter ruilen kon dan hij zich had voorgesteld.

De boeren - het bleek ons boven reeds - waren deze ruilhandel moe, en toen de gelegenheid zich voordeed, dat ze geld voor hun waar, voor de room van hun melk konden krijgen, waren velen bereid om van deze gelegenheid gebruik te maken. Dat de ontroomde melk als kalver- en varkensvoeder minder waarde had dan de karnemelk, die bij het karnen op de boerderij werd verkregen, was het hoofdbezwaar, dat de meeste boeren tegen melklevering aan een fabriek hadden, *doch ook ondanks dit bezwaar gingen velen hunner er eindelijk zich toe verbinden.*

Het waren ook de lage prijzen, die door de speculatieve fabrieken in de eerste negentiger jaren betaald werden; des zomers $2\frac{1}{4}$ á $2\frac{3}{4}$ cent per liter en des winters één á anderhalf cent meer. Nog in 1897 konden de boeren van een dorp in het oosten van Drenthe, toen ze met een speculatieve fabriek een contract wilden sluiten voor een geheel jaar, niet meer dan $2\frac{3}{4}$ cent per Liter bedingen en tocht leverden vele boeren liever hun melk aan een speculatieve fabriek volgens een dergelijk contract, dan dat ze zich bij een coö-

peratieve fabriek zouden gaan aansluiten. Het was dan ook te constateren dat in het algemeen de ondernemer der speculatieve fabriek het genoeg hadden hun vliegers mooi te zien opgaan en flink te zien stijgen, totdat de wind uit de hoek der coöperatie krachtig begon aan te wakkeren, en de heer J. J. van Weijdom Claterbos de boeren hielp hun molens naar de wind te zetten.

Handkrachtfabriekje Deurze ca. 1900

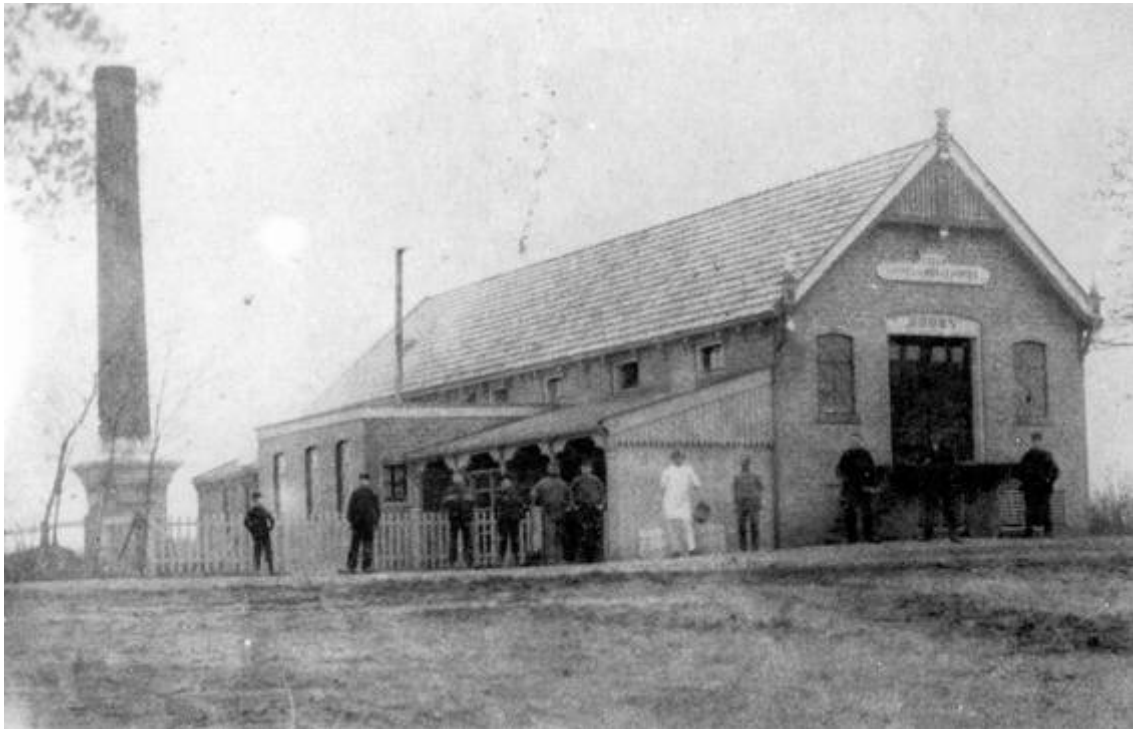
Op vele plaatsen hield genoemde heer, destijds leraar aan de ambulante zuivelschool der Gelders-Overijsselse Maatschappij van Landbouw, elke winter lezingen over zuivelbereiding. Niet alleen kwam op die lezingen alles ter sprake, wat de boterbereiding op de boerderij [Blz. 146] ten goede kan komen, maar ook werd gesproken over het voordeel, dat coöperatieve boterfabrieken kon afwerpen.

Zo werd het ene gedaan en het andere niet nagelaten; terwijl te Ruinen, Rolde, en Vries cursussen in praktische boterbereiding door hem gegeven werden (1893 - 1895) steunde de heer Claterbos elders de pogingen - op zijn aansporing in het werk gesteld - om te komen tot de oprichting van boterfabriekjes met handkracht, volgens het Limburgse systeem.

Vele fabriekjes zijn zó, als gevolg van de genoemde lezingen, in Drenthe verrezen, en het is hier misschien nuttig om uiteen te zetten, waarom de heer Claterbos, volgens onze mening, niet dadelijk op de oprichting van stoomzuivelfabrieken heeft aangestuurd.

We moeten hier de tijdsomstandigheden in aanmerking nemen. Het was een slechte tijd geweest, vele jaren lang. Slechts een klein deel der boeren beschikte over voldoende bedrijfskapitaal, en door de droge zomers van 1892 en 1893 was de toestand in dit opzicht zelfs slechter geworden. Het behoeft ons dan ook niet te verwonderen, dat de boeren er niet toe te bewegen waren in deze omstandigheden zich mede aansprakelijk te stellen voor het risico van een grote zuivelfabriek. Bovendien zou deze, grotere fabriek, van een veel groter gebied melk hebben moeten betrekken dan thans, want niet alleen het

aantal melkkoeien, maar ook de melkopbrengst per koe was veel geringer dan tegenwoordig, nu het melkvee en de weiden zozeer zijn verbeterd en nu ook 's winters meer krachtvoer wordt gegeven.

Stoomzuivelfabriek Roden ca. 1900

Verder waren veel minder buurtwegen verhard dan thans, terwijl de zandwegen gewoonlijk in slechte toestand verkeerden. Voegen we bij dit alles nog de opmerking, dat het veel gemakkelijker ging en gaat de boeren van een dorp of gehucht tot het aanpakken van iets te bewegen dan die van verschillende dorpen tot eenstemmigheid en tot samenwerking te brengen, dan zal het ons niet verwonderen, dat de heer Claterbos slechts naar het één bereikbare heeft gestreefd.

Dat intussen de handkrachtfabriekjes, voor zover ze op gunstige plaatsen gebouwd waren, zich wél konden ontwikkelen tot stoomzuivelfabrieken, is op vele plaatsen in Drenthe bewezen.

Als voorbeeld van zulk een ontwikkeling kiezen we de vroegere handkrachtfabriek te **Borger**, om daarna tot de bespreking van de ontwikkeling der fabrieksmatige zuivelbereiding in het algemeen terug te keren.

Het is juist na de roggebouw in 1894. We bevinden ons in gedachten te Borger, een echt Drents dorp. Ook hier heeft de heer J.J. van Weijdom Claterbos het nut aangetoond van de oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek met handkracht, en het is nu eindelijk gelukt de nodige samenwerking te verkrijgen. Een 35-tal boeren uit de dorpen Borger, Drouwen, Westdorp, Bronneger en Ees hebben zich verbonden als lid der coöperatie: „Zuivelfabriek Borger“.

Er woonden veel, veel meer boeren in de genoemde dorpen, maar deze waren niet tot toetreding te bewegen. Vele van hun zeiden dat de fabriek nog eenmaal de woning van de scheper zou worden; anderen achtten de genoemde 35 boeren erg

onverstandig en roekeloos, want dat een gifstof aan de melk moest worden toegevoegd, om de ontroming mogelijk te maken, lieten zij zich maar niet uit het hoofd praten.

[Blz. 147] *Intussen kwam de „handkracht” in werking en de eerste 9 maanden werd ruim 300.000 L. melk verwerkt, terwijl voor de melk, per Liter, 2½ en 3 cent betaald werd. (Naar het vetgehalte betaalde men in die tijd niet).*

*Nadat de fabriek vier jaar gewerkt had en in ledental geleidelijk was toegenomen, scheidde Bronniger zich af en bouwde een handkracht-fabriekje. Drie jaar later volgde Drouwen en kreeg een eigen „handkracht”; ook Westdorp hield kort daarna op de melk te leveren, daar het zijn eigen fabriekje kreeg.
Fabriekje Borger ca 1905*

handkrachtfabriekje Borger met eerste uitbreiding ca. 1910

De oudste fabriek te Borger beleefde toen moeilijke dagen. Wel had men daar reeds in 1898 een verbetering ingevoerd, n.l. het betalen van de geleverde melk naar het vetgehalte, doch de steun van de omliggende dorpen kon de fabriek moeilijk missen. Bovendien waren de boterprijzen in die tijd laag, en evenals vele andere „handkrachten” ging ook Borger de - ongekneede boter (korrels J.H.) - leveren aan de inmiddels opgerichte Coöperatieve Centrale knederij te Assen.

Ook dit voldeed niet bijzonder. Voortdurend ging de fabriek vachteruit. Tegenstanders meenden reeds hun vroegere voorspelling in vervulling te zien treden, n.l. dat de fabriek nog eenmaal de woning van de scheper zou worden. Dit gebeurde intussen allerminst. Het bestuur der fabriek begreep, dat de handkracht door stoom diende vervangen te worden, en dat het gehele bedrijf, vroeger zo primitief ingericht, dringend verbeterd behoefde. Kort na de „omzetting” in 1907, onder leiding van de zuivelconsulent voor Drenthe, was een verwisseling van personeel de gewichtigste gebeurtenis. Talrijk waren echter ook toen nog de moeilijkheden, die de stoomzuivelfabriek te overwinnen had, want de afgefallen handkrachten werkten prachtig. Maar dit zou slechts kort duren. Tegen een goed beheerde stoomfabriek kunnen „handkrachten” niet concurreren, zoals ook hier blijken zou. Reeds in januari 1909 viel het handkrachtfabriekje te Westdorp; in juni van het zelfde jaar viel de Bronnigersche „handkracht” Zó werd de stoomfabriek te Borger voortdurend sterker en het aantal leveranciers klom in één jaar van 110 tot 170, welk aantal langzamerhand tot boven 230 steeg. (ca. 1915)

Door een statutenwijziging in zuiver coöperatieven geest zijn thans alle leveranciers lid der fabriek, en dat alles goed vooruit gaat, blijkt uit het feit, dat de in 1907 gebouwde stoomfabriek in 1913 te klein bleek, en thans reeds aanmerkelijk is verbouwd en tevens van meer moderne en grotere machines is voorzien. De boter wordt thans rechtstreeks in het buitenland verkocht en brengt flinke prijzen op.

Zo zagen we uit de geschiedenis van de fabriek te Borger - en we hadden vele andere fabrieken als voorbeeld kunnen kiezen - dat in een bepaalde streek één der handkrachtfabriekjes, en wel dat der meest vooruitstrevende boeren, vroeger of later in een stoomzuivelfabriek werd omgezet, waarna de naburige „handkrachten" dan weldra werden stopgezet, daar ze de concurrentie niet konden volhouden.

Na deze uitweiding willen we nagaan, hoe het aanvankelijk met de tientallen handkrachtfabriekjes in het algemeen ging en hoe ze werkten. De verwachtingen, die hieromtrent reeds in 1895 bestonden, waren niet schitterend. Het Genootschap schreef dan ook in zijn verslag over genoemd jaar: „Een inspectie over alle bestaande fabrieken [Blz. 148] zou zeer gewenst zijn, teneinde aan de bereiding klevende gebreken in het licht te kunnen stellen en navolgenswaardige zaken bekend te kunnen maken.

De bedoelde inspectie werd in de jaren 1897 en 1898 uitgevoerd door de rijkslandbouwleraar voor Drenthe, de heer J. Elema. Niet minder dan 52 fabrieken werden geïnspecteerd en van de bevinding, aan elk deze fabrieken opgedaan, werd een rapport aan het Genootschap en aan het bestuur van elk der betrokken fabrieken gezonden. De laatste geraakten hierdoor op de hoogte met de gebreken, die de boterbereiding en de inrichting der fabriek *aankleefden* en konden hun voordeel doen met de voorstellen tot verbetering, in het rapport mede aangegeven.

Ter verbetering was er veel; ook buiten de fabriek.

De behandeling der melk, vóór ze aan de fabriek kwam, het in de zandstreken - potstallen! - veel te wensen over. Aan de afkoeling en de bewaring van de melk op de boerderij haperde het bovendien. Dikwijls werd zure melk aan de fabriek geleverd.

Indien zo iets tegenwoordig gebeurt, dan wordt zulke melk geweigerd; maar tóén durfde de directeuren geen strenge controle toepassen, wegens hun afhankelijke positie, daar zij door het bestuur niet altijd voldoende gesteund werden.

Wat sukkelde men met allerlei dingen! Bijna algemeen behielp men zich in de handkrachtfabriekjes met kook- of fornuispotten tot het voorwarmen der melk; elders stonden de centrifuges slecht, en lieten daardoor 0,25 tot 0,4 % vet in de ondermelk. Ijs achtte men overbodig. Algemeen was gebrek aan water, zodat de rijkslandbouwleraar in zijn eindrapport aan het Genootschap schreef: „Herhaaldelijk is het mij voorgekomen dat men tegen het pompen van één emmer water opzag en dat het verbeteren van de enige aanwezige of het maken van een nieuwe put of Nortonpomp alleen werd nagelaten uit zuinigheid! Men behoeft niet te vragen, hoe aan dergelijke fabrieken de geleverde melk in warme perioden tot slechte boter verknoeid *moet* worden."

Ons bestek laat niet toe een beeld te willen geven van de gebrekkige inrichting van vele dier handkrachtfabriek.

Het haperde trouwens evenzeer aan het personeel, niet slechts uit een oogpunt van bekwaamheid in de zuivelbereiding, maar ook met het oog op boekhouding, handelskennis en controle.

Welk een dankbaar arbeidsveld zou Drenthe zijn voor een zuivelconsulent, die zich geheel aan de opleiding van fabriekspersoneel, de voorlichting der fabrieken, het in het leven roepen van coöperaties op het bewuste gebied enz. zou kunnen wijden!

Ook zou door aaneensluiting van vele kleine fabriekjes tot een Bond misschien veel bereikt kunnen worden.

Deze laatste gedachte had reeds vroeger, in 1896, het bestuur van de boterfabriek te Grolloo het initiatief doen nemen tot het oproepen van besturen van coöperatieve boterfabrieken tot een vergadering. Mede door het opwekkende woord van de penningmeester van het Genootschap was toen besloten tot oprichting van de Drentsen Zuivelbond,⁶⁹ doch slechts 16 fabrieken sloten zich als [Blz. 149] lid aan; het scheen dat de Bond weinig ten goede zou kunnen uitvoeren.

In 1899 veranderden de vooruitzichten. Toen werd door het Genootschap de eerste zuivelconsulent voor Drenthe, de heer F.E. Posthuma, thans minister van Landbouw, handel en Nijverheid, benoemd, en trad een nieuw leven in. Als zuivelconsulent ontwikkelde de heer Posthuma een grote werklust, die vooral ook aan de Bond ten goede kwam. De statuten werden gewijzigd: een reglement voor de aankoop van hulpstoffen kwam tot stand en commissies werden benoemd voor die aankoop en voor de verplichte boterkeuringen.

Ook genoot de Bond een jaarlijks subsidie van fl. 250,-- van het Genootschap, terwijl hij als lid toetrad tot de *Algemenen Nederlanschen Zuivelbond* (F.N.Z.). Een handelsmerk, het merk „Erica“, werd ingevoerd, en zo hoopte men het vertrouwen in de kwaliteit van de boter te doen toenemen.

Het zou ons te ver voeren hier bijzonderheden te vermelden van de in 1902 opgerichte, doch enige jaren daarna reeds aftakelende, „Coöperatieve Knederij en Exportvereniging Drenthe“; van de benoeming van een ambulant-directeur; van de ingestelde ondersteuningskringen; van de cursussen voor fabriekspersoneel, door de zuivelconsulent gegeven; van diens cursussen in praktisch melkonderzoek; van zijn controle op de boekhouding der fabrieken en zijn adviezen in zake oprichting en verbouwing van fabrieken, aanschaffing van werktuigen enz.; van de steeds toenemende laboratoriumarbeid, sedert 1904 in het Landbouwhuis te Assen verricht; van de steeds toenemende Coöperatieve aankoop van hulpstoffen voor de fabrieken door de Bond; van de uitgave van een *Organ*⁷⁰ en een *Jaarboekje*; van het boteronderzoek vanwege de Bond en van zovele andere zaken, de ontwikkeling van de fabrieksmatige zuivelbereiding betreffend. Ons bestek laat het niet toe hier overal bij stil te staan, doch een uitzondering moeten wij maken ten opzichte van de boterkeuringen.

Spoedig na de infunctietreding van de heer Posthuma werd er met het houden van deze keuringen vanwege de Bond een aanvang gemaakt. Ze werden eerst echter in zgn. kritieke tijden, b.v. van hooi op gras, van gras op hooi enz. gehouden, terwijl van de uitslag der keuring aan de fabrieken mededeling werd gedaan.⁷¹ Het nut dezer keuringen nam dan ook toe sedert er meerdere per jaar werden gehouden en daarenboven premie werden uitgelooft voor de botermakers der fabrieken, wier boter de hoogste punten behaalde. Van Mei 1907 af hadden de keuringen wekelijks plaats, waardoor een geregelde controle ontstond, zodat de directeuren en botermakers der fabrieken steeds hun voordeel konden doen met verkregen uitkomsten.

⁶⁹ Bij de statuten-wijziging in 1899 werd de naam veranderd in : „Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe.“

⁷⁰ In 1907 werd de uitgave gestaakt.

⁷¹ Toen de eerste boterkeuringen werd gehouden, vertoonde 25 van de 26 ingezonden monsters een gebrek! En hoeveel monsters hadden vele gebreken!

Deel 6 Cultura 1915 blz. 321 t/m 328

Blz. [321]

De rundveeteeld in de laatste decenniën.

Vroeger zagen we, in welke slechte toestand vóór 1890 de meeste Drentse weiden verkeerden, hoe schraal het Drentse vee in het [Blz. 322] algemeen er uitzag - daar ook de winter voeding veel te wensen overliet - en hoe weinig voordeel de rundveeteeld opleverde. Het behoeft ons dan ook geenszins te verwonderen dat het grootste deel der veehouders zich in de gegeven omstandigheden niet druk maakte met de veeverbetering, daar de geringe financiële draagkracht het aankopen van mest, om de weiden te verbeteren, onmogelijk maakte.

Wel bewees het toenemend aantal dieren, dat sedert 1887 op kosten van het Genootschap ter bevordering van de Landbouw in Drenthe opgenomen werd in het Nederlands Rundvee-Stamboek, hoe langzamerhand de belangstelling in de rundveeteelt toenam, doch deze toename was volstrekt niet overal te constateren. Het meest werd zij waargenomen in de omstreken van Meppel, o.a. te Ruinerwold en in de gemeente De Wijk, waar enige welgestelde landbouwers zich met veel gezonde liefhebberij op het houden van stamboekvee toedegden, hetgeen elders in de provincie sporadisch voorkwam; doch een algemeen ontwaken van nieuw leven op het gebied der rundveeteelt zou eerst door de ontwikkeling van de fabriekmatige boterbereiding zich openbaren. Zoals we vroeger zagen, viel deze in de eerste negentiger jaren.

Gelukkigerwijze trokken in dezelfde tijd de goedkope kunstmeststoffen, kaïniet en slakkenmeel, allerwegen de aandacht van de Drentse landbouwers. Zij, die zo verstandig waren er proeven mee te nemen, stonden verbaasd over de resultaten, en zo nam het gebruik van jaar tot jaar toe. De hooioogst vermeerde voortdurend - de droge jaren 1892 en 1893 en het zeer natte jaar 1894 behoorden reeds tot het verleden - en de koeien kregen niet alleen meer hooi en minder stro dan vroeger, doch ook de kwaliteit van het eerste begon aanmerkelijk te verbeteren. Bovendien werd allengs meer krachtvoer en

meer kunstmest aangekocht, wat tegelijk oorzaak en gevolg was van de oprichting van aankoopverenigingen die nu allerwegen in de provincie ontstonden. Intussen was de malaise, die ook op landbouwgebied tot 1895 had bestaan, gelukkig geëindigd. En betere tijd trad in. De boterprijzen stegen voortdurend en ook voor het te verkopen rundvee werden in de regel goede prijzen gemaakt.

De gevolgen van deze gelukkige omstandigheden voor de rundveeteelt en de veeverbetering waren spoedig te bespeuren: vele boeren besteedden van nu aan meer zorg aan de aanfok van kalveren; beste koeien, die men in vroegere omstandigheden verkocht zou hebben, werden nu om de grote melkopbrengst voor het eigen bedrijf gehouden en zo was reeds een aanmerkelijke vooruitgang te bespeuren. Maar er was nog meer, dat op verbetering wees.

Had men vroeger alleen op de bouw van stieren en koeien gelet - althans dáár, waar men iets voor de fokkerij gevoelde - thans begon dit te veranderen. Ook op de melkopbrengst ging men nu letten, ja, soms op deze alleen. Immers: men vroeg destijds alleen naar de *hoeveelheid*, en niet naar de *hoedanigheid*, naar het vetgehalte van de melk, daar deze laatste door de fabrieken naar het aantal liters werd uitbetaald. De zogenaamde „melklappen" werden zo lang mogelijk gehouden en de kalveren, die men van deze melkdieren, maar vaak zwakke koeien verkreeg, werden met grote voorliefde aangefokt. Zóó ging het nog niet de goeden kant uit.

Dit zag ook het Landbouwgenootschap in, toen het in 1895 overging [Blz. 323] tot de benoeming van een „*Commissie van advies inzake Runderfokkerij*". Deze commissie nam het initiatief tot aankoop van een vijftal Friese stieren, welke onder bepaalde voorwaarden weer aan particulieren van de hand werden gedaan. Een der gestelde voorwaarden had ten doel de aangekochte stieren ook nog op driejarige leeftijd te laten dekken, iets, wat tot die tijd in Drenthe niet of weinig voorkwam.

Zo hoopte het Genootschap, door zelf een voorbeeld te geven, de invoer van Friese stieren te bevorderen. Nadat het ook nog in het volgend jaar enige stieren had doen aankopen, besloot het over te gaan tot het uitkeren van aankoopbijdragen aan de eigenaars van de beste, buiten de provincie aangekochte stieren.

Dit bleek een goede maatregel te zijn. Omstreeks 40 jonge stieren werden gedurende de eerstvolgende jaren telkens op de keuringen van ingevoerde dieren voortgebracht, en niet alleen de oude buurtschappen en particulieren, doch ook verschillende landbouwverenigingen hadden jonge Friese en Groninger stieren aangekocht.

In deze tijd had een belangrijke gebeurtenis plaats, die de ontwikkeling van de rundveeteelt ten zeerste zou bevorderen. In 1898 werd n.l. voor het eerst een rijkssubsidie ten behoeve van de veeverbetering gegeven, welk subsidie in genoemd jaar niet minder dan fl. 1865,-- bedroeg.

In elk der vijf Afdelingen van het Genootschap werden nu voortaan jaarlijks premiekeuringen van enterstieren gehouden, terwijl de bij deze keuringen gepresenteerde dieren op de „grote tentoonstelling" moesten worden voorgebracht, om te dingen naar onderhoudsbijdragen.

Omstreeks diezelfde tijd begon men aan verschillende zuivelfabrieken de melk uit te betalen naar het vetgehalte, en nu bleek het spoedig dat lang niet altijd de melkrijkste koeien het voordeligst waren. Afschoon in het begin en ook later nog de betrouwbaarheid van het melkonderzoek door vele in twijfel werd getrokken, won toch langzamer-

hand de overtuiging veld, dat het vetgehalte der melk van verschillende koeien op den duur verschillen vertoont. Op landbouwlezingen en in landbouwkundige krantenartikelen werd verder telkens en telkens weer aangetoond, dat de eigenschappen van vette of magere melk te geven wel degelijk onder de erfelijke eigenschappen gerekend moet worden, terwijl in verband hiermee het herhaald onderzoek van de melk der afzonderlijke koeien van elk veeslag ten zeerste werd aanbevolen.

Hoe weinig geloof deze mededelingen bij de meest conservatieve boeren in de beginne hebben gevonden, weten zij, die geroepen waren voorlichting te geven, zich nog levendig te herinneren. Toen ontkenning der erfelijkheid niet kon worden volgehouden, meende men de zaak zó te moeten opvatten, dat alleen de vrouwelijke nakomelingen van een koe, die vetrijke melk gaf, de geschiktheid bezaten, om de bewuste eigenschappen op het nageslacht over te brengen, doch weldra bleek het bij onderzoek, in Friesland ondernomen, dat ook de dochters der mannelijke nakomelingen van zulk een koe in de regel weer vetrijke melk produceerden.

Men had dus met meer erfelijke eigenschappen rekening te houden dan vroeger algemeen aangenomen werd.

Wilde men thans vooruit - dit was duidelijk - dan moest in de [Blz.324] eerste plaats gebruik gemaakt worden van voorouders een goede hoeveelheid melk met een voldoende vetgehalte gaven. Zulke stieren waren echter voor een jaar of tien nog niet dan tegen zeer hoge prijzen en dan nog alleen in Friesland, te verkrijgen, zodat geen veehouder, bij de bestaande lage dekgelden, het risico aandurfde. Ook hier moest men dus, evenals bij de zuivelbereiding en de aankoop van kunstmeststoffen en veevoeder, zijn toevlucht nemen tot samenwerking of coöperatie.

De bakermat van de coöperatie op het gebied der rundveeteelt in Drenthe hebben we, voor zover ons bekend is, te zoeken in de omgeving van Meppel.

Over de voortijd dezer coöperatie een enkel woord.

Het was omstreeks 1890, toen enige landhouders te De Stapel, gem. De Wijk, overlegden, voor gemeenschappelijke rekening een besten stier aan te kopen. Men had ook hier, evenals in Ruinerwold, reeds sedert lange tijd goed vee, en daarom was het voorzeker goed gezien, hier eerste klas stieren in te voeren.

In de beginne handelde men bij het aankopen en ter dekking stellen geheel volgens mondelinge overeenkomsten, en dat het mogelijk bleek, gedurende verscheidene jaren op deze wijze samen te werken, is misschien wel het belangrijkste, wat over de eerste gezamenlijke pogingen tot veeverbetering te De stapel kan worden medegedeeld. Een schone toekomst werd door deze samenwerking voorspeld, terwijl deze samenwerking zelf tegelijk oorzaak en gevolg was van de mooie resultaten, die al spoedig werden verkregen.

Door het zien dezer resultaten vermeerderde meer en meer de gezonde liefhebberij der leden van de ongereguleerde stierhouderij, en toen later door de fabriekmatige botterbereiding de productie van het melkvee een steeds belangrijker factor werd, begrepen hier vele boeren dat zij met de veeverbetering op de goede en financieel voordelige weg waren.

Ook in de gemeente Ruinerwold, en wel vooral te Broekhuizen, waar men van omstreeks 1890 af geregeld over goede stieren beschikte, zoals op de tentoonstellingen der

eerste Genootschaps-afdeling, in de negentiger jaren gehouden, telkens bleek, ook hier ontwaakte weldra het streven naar samenwerking. In 1899 werd hier door enige landbouwers besloten voor gemeenschappelijke rekening twee beste Hollandse stierkalveren aan te kopen.

De aangekochte stieren verwekten in het algemeen beste nakomelingen, en deze voor de fokkerij te behouden was algemeen het streven.

Intussen leidden in verschillende delen der provincie de landbouwverenigingen de coöperatie op het gebied der rundveeteelt in, door stieren, meest uit de provincie, Groningen, aan te kopen. Dit was goed, al was ook in den beginne vooral de toekenning van premies en onderhoudsbijdragen de prikkel tot aankoop dezer betere stieren, terwijl het goede inzicht in het vraagstuk der veeverbetering bij de commissies tot aankoop van een stier nog vaak werd gemist. Dikwijls toch werden aangekocht stieren met afgeronde, gevulde vormen, die meer het vleestype dan wel het melktype vertegenwoordigde, zodat uit de collecties, die voor 10 á 15 jaren op de keuringen werden aangeboden en op tentoonstellingen werden [Blz. 325] geëxposeerd, dikwijls bleek hoe algemeen het gemis aan veekennis in Drenthe nog was.

In dit verband wijzen we met veel erkentelijkheid op de zeer rijke verslagen der stierenkeuringen en keuringen op tentoonstellingen, die de heer G. de Jager te Nieuwolda, inspecteur van het *Nederlandsch Rundvee- Stamboek*, in de Provinciale Drentse en Asser Courant publiceerde. We denken hier aan de vaak herhaalde waarschuwing van de heer De Jager tegen het aankopen van zgn. *steenbillen*; tegen de ongewenste invoer van blaarkoppen; tegen het mesten der stieren, dat dikwijls gedaan werd „om gebreken in den bouw te bedekken,” en tegen het verkopen van uitmuntende tweejarige stieren aan de slager. De uitvoerige artikelen van genoemde deskundige, door verschillende bladen gewoonlijk overgenomen en zo op ruime schaal verspreid, hebben zeer zeker veel bijgedragen tot het ontstaan van een beter inzicht van de boeren in de praktische veeverbetering en hebben daardoor indirect veel invloed uitgeoefend op de ontwikkeling van de zo gewenste coöperatie op het bewuste gebied.

Vooraf ook de leiding, die de rijkslandbouwleraar, de heer Elema, gaf, alsmede diens, lezingen en adviezen, waren van grote invloed op de algemene vooruitgang der rundveeteelt in de eerste jaren na 1900, toen er nog geen stierhouderijen en fokverenigingen in Drenthe bestonden, terwijl natuurlijk ook de hoge prijzen van het vee en van de veeteeltproducten, het flinke rijkssubsidie, het lezen van landbouwbladen, het volgen van landbouwcursussen en cursussen in veekennis en het bezoeken van keuringen en tentoonstellingen als zovele belangrijke factoren moeten worden genoemd.

Na 1900 begonnen ook de oude „boerschappen” zich op het aanschaffen van betere stieren toe te leggen, daar ook zij gaarne op de keuringen een premie of onderhoudsbijdrage zich zagen toegekend. Zo ontstond naar goede stieren steeds meer vraag; de prijzen, die door landbouwverenigingen en buurtschappen er voor besteed werden, stegen voortdurend, en voor particuliere stierhouders werd het steeds moeilijker op keuringen en tentoonstellingen de concurrentie vol te houden. Meer en meer werd zo de tijd rijp voor algemene samenwerking op het gebied der veeverbetering. Aan het Genootschap ter bevordering van den Landbouw in Drenthe komt de eer toe, dit te hebben ingezien, wat bleek uit de benoeming der Commissie van Advies betreffende Stierhouderij- en Fokverenigingen in de provincie Drenthe (15 mei 1905).

Het hoofddoel, waarmede deze Commissie⁷² werd ingesteld, was het oprichten, subsidiëren en controleren van stierhouderijen en fokverenigingen, terwijl met deze organisatiearbeid werd beoogd: het verkrijgen van een voldoende aantal dekstieren, het verkrijgen van goede dekstieren, passend voor de streek, dus passend voor het vrouwelijk fokvee; het fokken in een bepaalde fokrichting, n.l. het paren van raszuivere dieren; het instellen van een onderzoek naar de innerlijke eigenschappen der vrouwelijke dieren door melkcontrole; het aanhouden van goede exemplaren, zowel wat betrof stieren als **[Blz. 326]** vrouwelijke fokdieren binnen het gebied der vereniging; het aanleggen van stamboeken, ten einde zekerheid te verkrijgen aangaande afstamming en voortbrengingsvermogen der fokdieren; de bevordering van een goede *opfokking*, verzorging en verpleging der fokdieren en hun afstammelingen; het houden van premiekeuringen en de voorlichting de veehouders betreffende de eisen ener rationele veefokkerij.

Nog in de loop van het Jaar 1905 verleenden de beide adviserende leden der Commissie van Advies, de Rijkslandbouwleraar en de Zuivelconsulent, medewerking bij de oprichting der fokvereniging „de Stapel”, gem. De Wijk, en bij die van de fokvereniging „Broekhuizen”, gem. Ruinerwold. Reglementen en formulieren voor de administratie werden voor deze verenigingen ontworpen, doch de C. v. A. was niet in staat haar gedeeltelijk te steunen. Evenwel genoten toch de verenigingen gedurende het eerste jaar aan subsidie elk fl. 150,-- n.l. fl. 100,-- van de Regering en fl. 50,-- van de afdeling Drenthe van het Nederland Rundvee-Stamboek.

Bij de oprichting telde „de Stapel” 9 leden, samen houdende 102 koeien, en „Broekhuizen” 10 leden met 86 koeien.

Het dekgeld was eerst laag gesteld, n.l. op fl. 0,50, tengevolge waarvan de ontvangsten de uitgaven niet konden dekken, doch spoedig zagen de leden in, dat de zaak der veeverbetering grote financiële offers wettigde, en dat zonder om te zien, moest voortgaan op de ingeslagen weg.

Dit hebben de genoemde fokverenigingen gedaan, en weldra werd haar goede voorbeeld nagevolgd. Een drietal andere fokverenigingen werd opgericht, n.l. in 1907 „De Wijk”, met 13 leden en „De Eemten” met 9 leden; in 1909 „Haakswold” met 13 leden. Al deze fokverenigingen werden met steun van het Nederlands Rundvee-Stamboek opgericht en, na goedkeuring van haar statuten, door genoemd „Stamboek” als Fokverenigingen erkend.

Ons bestek laat niet toe bij de lotgevallen van elk dezer verenigingen stil te staan, doch dat ze alle spoedig toenamen in bloei en dat weldra schone resultaten werden gezien van haar systematische pogingen tot veeverbetering; dit spreekt uit elk jaarverslag, door de vereniging aan het Nederlands Rundvee-Stamboek uitgebracht.

Reeds in 1911 was de verkoop van manlijk fokvee van veel betekenis, wat o.a. hieruit blijken kan, dat door één vereniging in genoemd jaar een 25-tal stierkalveren voor de fokkerij - meest aan stierhouderijen - werd afgeleverd.

Deze stierhouderijen, tot de bespreking waarvan we thans overgaan, waren kort na de

⁷² In 1907 werd zij opgeheven, daar toen, ingevolge art. 3 van het „Reglement aangaande de ondersteuning van Rijkswegen van de Veefokkerij” de Provinciale Regeringscommissie in het leven werd geroepen. Deze bestond aanvankelijk echter vrijwel uit dezelfde personen als de Commissie van Advies indertijd.

oprichting der eerste fokverenigingen op verschillende plaatsen in Drenthe in het leven geroepen. De Rijkslandbouwleraar - als altijd flink op zijn post - had allerwegen in de provincie lezingen over veeverbetering en over de wenselijkheid der oprichting van stierhouderijen gehouden, tengevolge waarvan alom deze verenigingen tot stand kwamen. In 1908 bestonden er reeds een vijftiental en jaar op jaar nam hun aantal toe, daar het grote belang der coöperatie op dit gebied steeds meer werd ingezien en de belangstelling in de veeverbetering voortdurend toenam.

Behalve de lezingen van de heer Elema bovenbedoeld, waren de voorbeelden der fokverenigingen mede van grote invloed op de [Blz. 327] vermeerdering dezer belangstelling. Talrijke excursies naar „De Stapel”, „Broekhuizen” enz. werden door landbouwers en leerlingen van landbouw cursussen uit alle delen van Drenthe gemaakt en het aanschouwelijk onderwijs, op zulke excursies genoten, had niet alleen formele, maar dikwijls ook materiele waarde. Immers: „*leerlingen wekken - voorbeelden trekken*” zegt het spreekwoord en het is verklaarbaar, waar lering en voorbeelden met elkaar werden verbonden bij excursies als de bovenbedoelde, dat daar krachtig aangeprezen werd de berekeneerde, wél overdacht methode, die men bij de veeverbetering te volgen heeft.

Intussen kon men in ander delen van de provincie nog niet tot het oprichten van fokverenigingen overgaan. Met de oprichting van gereguleerde stierhouderijen en van controleverenigingen moest men zich tevreden stellen, daar meestal de uniformiteit te veel ontbrak.

Meer en meer echter werden de fouten, die vroeger de stierhouderijen en de veeteelt in het algemeen aankleefde, door de boeren als fouten erkend, terwijl langzaam meer kennis van en inzicht in de rationele veeteelt ontstond.

Het gevolg van een en ander was, dat bij de aankoop van een stier steeds meer gehandeld werd naar de nieuwere opvattingen, zodat nu niet zo dikwijls meer ordinaire stieren voor ordinaire prijzen werden gekocht. Vele aankoopcommissies begonnen ook op de afstamming der aan te kopen dieren te letten en zagen bij de aankoop niet op een honderd gulden.

Ook begon men aan het vrouwelijke fokvee meer en meer aandacht te schenken, wat o.a. hieruit blijken kan, dat een steeds groter aantal koeien ter opname in het Nederlands Rundvee-Stamboek werd aangeboden. Ook landbouwers, die vroeger onverschillig tegenover genoemd Stamboek stonden, wensten opname van een of meer hunner koeien, die intussen meestal nog niet het vereiste aantal punten konden behalen. Zo is het verklaarbaar, dat in 1907 van de 312 aangeboden dieren er 114 konden worden opgenomen, terwijl in 1911 van de 519 stuks er niet meer dan 127 aan de vereisten voldeden, om in het Register te worden geboekt.

Voor het Stamboek verhielden de ingeschreven dieren in de genoemde jaren zich als 2 : 17.

Intussen vermeerderde het aantal stierhouderijen snel. Bestonden er in 1908 nog niet meer dan 15, twee jaar later waren er 43, welk getal thans bijna is verdubbeld.

De stieren, die door deze verenigingen werden aangekocht voldeden aan veel hoger eisen dan die, welke vroeger door particulieren en „boerschappen” werden gehouden, terwijl ook de nu gehouden stieren van de laatstgenoemde eigenaren beter waren dan voorheen.

Reeds in 1910 schreef de heer G. de Jager dan ook:

„Er is vooruitgang merkbaar, Stieren met neiging tot paardenbillen treft men nog bij uitzondering aan, terwijl men ze vroeger zelfs te Meppel durfden bekronen. Dieren van de vleesvorm of van de vlees- en melkvorm worden eveneens zeldzaam. Drenthe's veestapel is, zoals mij de eer te beurt gevallen is in het oude landschap als inspecteur en jurylid werkzaam te mogen zijn, met reuzenschreden vooruitgegaan; die vooruitgang zal nog groter, nog [Blz. 328] veel groter zijn, als stieren als de door mij getekende meer worden gewaardeerd door ze langer aan te houden.“

In dit citaatje, aan het slot, wordt een belangrijk punt aangeroerd, n.l. het langer aanhouden van dekstieren, die door bouw of afstamming uitmunten. Vroeger kwam dit zo goed als niet voor, daar het nut er van niet werd ingezien, wat ons - gezien de toenmalige omstandigheden - niet kan verwonderen.

Maar nu waren de toestanden anders en de grote voordelen, aan het aanhouden van goed fokmateriaal verbonden, werden meer en meer erkend en naar de bereiking er van gestreefd.

Deel 7 Cultura 1915 blz. 14 t/m 18

[Blz. 14]

De runtveeteeld in de laatste decenniën.

Werden vroeger bijna uitsluitend eenjarige stieren gehouden, thans worden ook veel twee- en meerjarige voor de fokkerij gebezigd, en [Blz. 15] wel vooral door de stierhouderijen. We herinneren hier aan de keuring, voor deze oudere stieren in de nazomer van het vorige jaar - 1915 - uitgeschreven, en te Assen gehouden. Een 36-tal stieren was hier aangevoerd; voor het grootste deel dieren van uitnemende kwaliteit.

Ook is het een verblijdend verschijnsel dat thans in de behoefte aan mannelijk fokvee door de provincie zelf - en wel in de eerste plaats door de hier gevestigde fokverenigingen - kan worden voorzien, al worden ook nu nog enkele stieren van buiten de provincie betrokken.

Hoe goed dit laatste nu en dan ook gewerkt mag hebben, in het algemeen moeten de Drenten hun veeslag in zich zelf veredelen, zoals dat gedurende de laatste jaren gebeurt. En waar nu de zaak der stierhouderij op zoveel beter leest is geschoeid geworden, daar is het tevens van zeer groot belang, dat meer op het vrouwelijk fokvee wordt gelet. Van hoeveel duizenden koeien in de provincie kan men het productievermogen aan melkvet zelfs nog niet schatten, daar alle controle op de voortbrenging ontbreekt. Het is waar, dat er voor velen, die nog te weinig inzicht in de veefokkerij hebben, in de controle op de productie een groot gevaar schuilt, n.l. dit, dat ze - op productiecijfers zich blind sturende - de bouw der dieren geheel over het hoofd zien; doch door voorlichting en eigen nadenken zal ieder eindelijk zo ver komen, dat hij ook met de ge-regelde melkcontrole zijn voordeel doet.

Op vele plaatsen bestaan dan ook reeds controleverenigingen, al of niet van zuivelfabrieken uitgaande, maar alle met het hoofddoel de financieel meest belangrijke innerlijke eigenschappen van het vrouwelijk vee, dat hier bijna zonder uitzondering fokvee is, te leren kennen.

In dit verband wijzen we met veel waardering op de 1 januari 1916, in werking getreden wijzigingen, die door de Provinciale Regelings-Commissie werden aangebracht in de regeling voor de stierenkeuringen en subsidiëring der veeverbeterings-vereenigingen. Voortaan kan, volgens de hier bedoelde bepalingen, voor het houden van melklijsten aan erkende fokverenigingen per proefmelking voor het eerste jaar 4 cts. en voor het tweede jaar per *proefmelking* 8 cts. worden toegekend.

Erkende controleverenigingen kunnen in het eerste en het tweede jaar gesteund worden met bedragen van respectievelijk fl. 40,- en fl. 25,-; stierhouderijen kunnen gedurende 3 en fokverenigingen 10 jaar gesubsidieerd worden.

Aan de stieren worden hoger eisen gesteld, daar ze voortaan 73 punten moeten hebben, uitsluitend voor exterieur, om een dekbewijs waardig gekeurd te worden.

De verhoging voor afstamming is als volgt geregeld:

1 punt wanneer de stier „Register-ouders," 2 punten wanneer hij één „Register-ouder" en één „Stamboek-ouder" heeft. Wanneer de beide ouders van de stier in het Stamboek zijn ingeschreven, worden hiervoor 3 punten toegekend.

Bij overlegging van gefiatteerde melklijsten van de moeder van de stier, kan aan deze laatste worden toegekend:

bij een vetgehalte van meer dan 3 pct. 0.4 punt voor elk tiende deel van een procent melkvet, tot een maximum echter van 2 punten, [Blz. 16] welk maximum dus bereikt wordt hij een vetgehalte van 3.5 pct. Ook goedgekeurde melklijsten, van controleverenigingen komen in aanmerking, indien de afstamming ten genoegen van de Regelings-Commissie bewezen is.

Verder kunnen boven de premies, aanhoudingpremies of toelagen worden uitgekeerd aan de houders van oude stieren, als deze uitnemend blijken te vererven.

Zo zien wij uit bovenstaande bepalingen, in welke richting de Regelings-Commissie de veehouders wil doen gaan, en deze richting is voorzeker een hele goede.

Maar dan moet op de ingeslagen weg worden voortgegaan.

Dan moet er samensmelting komen van stierhouderijen en controlevereniging, m.a.w. naar het oprichten van fokverenigingen moet worden gestreefd.

Te Hoogeveen is en wordt in dezen het voorbeeld begeven. Uit of liever *in* een controlevereniging, die reeds een viertal jaren bestond, ontwikkelt zich hier een fokvereniging.

De grote coöperatieve zuivelfabriek te dezer plaatse - de grootste in heel de provincie, zoals we vroeger zagen - stelde nu vijf jaar geleden, op haar kosten, een controleur aan, die de melk van ongeveer 400 koeien geregeld controleerde. Het bedrag, dat door de leden betaald werd voor deze controle, was zeer laag gesteld, wat voor dien tijd ook beslist nodig was. Het waren immers nog maar zeer weinigen, die de waarde der geregelde controle erkenden en voldoende belang in de zaak stelden.

Spoedig echter begon hun aantal te vermeerderen en weldra gingen er stemmen op om gefiatteerde melklijsten.

Op de 31^e december 1913 werd dan ook de „*Controlevereniging Excelsior*" opgericht, die onder de milde voogdij der coöperatieve zuivelfabriek zich voorspoedig ontwikkelt. We spreken hier van milde voogdij, en heus, dit lijkt ons de geschiktste term voor de beleidvolle aanpak der veeverbetering door een grote landbouwercoöperatie. Algemeen moesten, volgens onze mening de zuivelfabrieken, door ruime subsidiëring of door dekking van de tekorten van controleverenigingen, deze laatste tot bloei brengen, zodat ze zich in korte tijd tot fokverenigingen zouden kunnen ontwikkelen.

Het is immers in het belang van alle leden van een zuivelfabriek, dat er naar verhoging van het vetgehalte der melk en naar verbetering van het exterieur der dieren wordt gestreefd. Sommige leden genieten weliswaar meer direct de voordelen, aan de controle en het bezit der gefiatteerde melklijsten verbonden, doch ook aan de andere leden komt spoedig de veeverbetering ten goede. In het kort: de coöperatieve zuivelfabrieken achten we de aangewezen verenigingen om de zaak der veeverbetering in verschillende delen van Drenthe op gang te helpen, wat ook in haar eigen belang is. Later kan de band tussen zuivel- en veeverberings-coöperatie gerust lossen worden, wanneer ook de laatste, volkomen bewust van haar doel, voorwaarts, streeft.

Doch keren we tot „Excelsior" terug.

De controle, waarvoor een drietal personen is aangesteld, wordt toegepast op de volgende groepen van koeien:
de controle heeft plaats op stamboekvoorwaarden, terwijl de [Blz. 17] moederdieren en de kalveren in daarvoor bestemde registers geregistreerd worden.
de controle heeft plaats op stamboekvoorwaarden, terwijl registratie der moederdieren en kalveren niet plaats heeft,
de controle heeft plaats door de betrokken veehouder zelf en het onderzoek der monsters door de contróleur.

Voor elk der ingeschreven dieren der drie groepen wordt respectievelijk betaald fl. 3.--, fl. 1.25 en fl. 1.-- terwijl het tekort door de zuivelfabriek betaald wordt. De Provinciale Regelings-Commissie inzake Rundveeteelt steunt jaarlijks de vereniging met een subsidie van fl. 25.--.

Zoals we boven vermeldden, ontwikkelt de hier behandelde controlevereniging zich thans tot een fokvereniging. De hoofdinspecteur van het Nederlands Rundvee-Stamboek die voor enigen tijd zich op de hoogte kwam stellen van de werkwijze der vereniging verleende gaarne zijn medewerking om haar in een door het N.R.S. „goedgekeurde“ fokvereniging om te zetten, terwijl de boekhouding der jonge vereniging zal worden ingericht volgens de vereenvoudigde, methode, indertijd door de heer J.L. Nijssingh in een Bestuursvergadering van het N.R.S. voorgesteld.

Over deze vereenvoudigde boekhouding, waarvan we met het nog op de oprichting en gunstige werking van fokverenigingen veel heil verwachten, ook vooral voor Drenthe - wensen we een enkel woord te zeggen.

De bestaande boekhouding, indertijd ontworpen door de verdienstelijken hoofdinspecteur Van den Bosch, is zeer omslachtig, eist zeer veel tijd en vraagt veel ambitie van de secretaris der fokvereniging. Een meer eenvoudige administratie, die intussen even overzichtelijk is en die ook overigens - vaststelling van de identiteit der dieren enz. - volkomen aan haar doel beantwoordt, zou voor de fokverenigingen een ware verlichting zijn.

Ook gaf de tot heden verplichte keuring der koeien voor het fokregister veel moeite aan de daartoe benoemde keuringscommissie, terwijl het inboeken van de keuringsrapporten in het fokregister aan de secretaris veel werk bezorgde. Bovendien werd aan de hier bedoelde rapporten door *koopsommissiën* van buiten, uit de aard der zaak, vaak in het geheel geen waarde gehecht, en dikwijls was hun waarde ook voor de leden zelf twijfelachtig, door hun belangrijke afwijking van de keuringsrapporten, uitgebracht door heren inspecteurs van het N.R.S.

De vereenvoudigde boekhouding nu schaft de verplichte keuring af, en daar toch steeds met het gehalte der nakomelingen der ingeschreven dieren wordt rekening gehouden, zal de afschaffing der keuring in de praktijk niet leiden tot het telkens weer doen inschrijven van koeien met hoge productie en slecht exterieur. Met deze dieren immer - dat leert het nadenken en de ervaring spoedig - schiet men toch niet op.

Over de verdere vereenvoudigingen in de boekhouding zie men de Stamboeker van april 1915.

Uit een en ander blijkt ons duidelijk, hoe de vereenvoudigde boekhouding op een voor Drenthe gelukkig tijdstip is uitgevonden.

De administratie ener fokvereniging zal nu het vinden van een [Blz. 18] secretaris niet

meer, als vroeger, bemoeilijken, terwijl ook de kosten nu lager worden.

Het voorbeeld, door Hoogeveen gegeven, zal stellig in vele plaatsen navolging vinden. En als dan bovendien voortdurend gelet wordt op een rationele voeding en verpleging van het vee, op verbetering der rundveestallen, op de vorming van goede melkers en melksters - een terrein, dat eigenlijk niet langer verwaarloosd mag worden - op deskundige voorlichting der landbouwers door het geven van cursussen in veekennis enz., dan zullen voorzeker in de toekomst schone resultaten gezien worden van het ambitieuze streven naar veeverbetering in Drenthe, het grote, onverbrokkelde fokgebied voor zwartbont Hollands vee.

Wat hier reeds in 1913 bereikt was, bleek op de grote Internationale Landbouwtentoonstelling te 's Gravenhagen, en het is met voldoening en met veel hoop voor de toekomst, dat we het succes, dáár behaald, in de herinnering terugroepen van alle vooruitstrevende en op hun eigen voordeel bedachte veehouders.

Drenthe mag zien - en ziet - op het voorbeeld, door zijn Zuidwesthoek gegeven. En hoe schoon wordt dit voorbeeld gedemonstreerd op fokveedagen, zoals er de 8^e oktober jl. (1915) een te De Wijk werd gehouden, waar ongeveer 400 dieren tentoongesteld waren. De vooruitgang, die in 10 jaren hier bereikt werd en die terecht veler verwondering en bewondering wekt, is voor het overig deel van Drenthe een *spoorslag* om op de ingeslagen weg moedig voort te gaan. Ook dáár zij de promotie van de veehouders tot fokkers niet verre meer.

Voorbeelden van woorden die veranderd / aangepast zijn

den	= de
dien	= die
eschen	= essen
bosch	= bos
loopen	= lopen
eener	= van een
Fransche	= Franse
Drente	= Drenthe
algemeenen	= algemene
Drentsche	= Drentse
Koelvorden	= Coevorden
zoo	= zo
Mei - e.d.	= mei
Anloo	= Anloo

Rapport omtrent omvang en toestand der zuivelbereiding en de fabrieksmatige zuivelbereiding in de provincie Drenthe

Bij het samen

bron Landbouw- zuivelconsulent R.A. Assen 0154 inv. nr. 86

'Integrale' overname, aangepast aan huidige schrijfwijze - den = de, ene = een, Drentsche = Drentse e.d.

Cursief is extra toevoeging, na intypen, vaak waar onduidelijkheid is.

Dik aangezet is gedaan om plaatsnamen of onderwerpen beter te kunnen vinden in tekst.

Assen 6 december 1926, opgemaakt door toenmalige zuivelconsulent, J.C. van Weydom Claterbos

Rapport omtrent omvang en toestand der zuivelbereiding en de fabrieksmatige zuivelbereiding in de provincie Drenthe

Bij het samenstellen van een rapport omtrent de zuivelbereiding in de provincie Drenthe vallen te onderscheiden een vijftal tijdperken:

- I. Het tijdperk der zuivelbereiding op de boerderij
- II. Overgang tot de fabrieksmatige zuivelbereiding.
- III. Oprichting van stoom- en handkrachtzuivelfabrieken.
- IV. Overgang van handkracht- tot stoomzuivelfabrieken.
- V. De tegenwoordige stand van het zuivelbedrijf.

I Het tijdperk der zuivelbereiding op de boerderij

Op de Drentse boerderij werd in dit tijdperk alleen boter bereid. De wijze van boterbereiding verschilde niet van die in andere provincies van ons land: gekarnd werd boter uit de volle melk. In enkele bedrijven met grote veestapels werd, omdat men anders te dikwijls zou moeten karnen, wel eens een gedeelte van de room afgeschept en deze gevoegd bij de volle melk.

Veelal werd gekarnd om de andere dag, in andere bedrijven elke dag en bij de grootste bedrijven wel eens twee keer per dag. Dit laatste was ook wel het geval als de melk niet op tijd karn-rijp was en een dag langer moest staan te zuren. De melk werd dus in zuren toestand gekarnd. De melk werd om te zuren weg gezet in houten kuipen "ton" of "tun" en in bruine stenen potten, een enkele maal in een rood koperen aker of schotel. Aan de te zuren melk werd niets toegevoegd, ze moest dus vrijwillig, spontaan, zuur en dik worden. Om dit te bevorderen werden de voorwerpen geplaatst in de nabijheid van het vuur, nabij de open haart, niet zelden bedekt met een of ander oud kledingstuk terwijl er ook boerderijen waren waar de voorwerpen met melk geplaatst werden in een gevlochten stroonest. Op andere boerderijen werden kruiken met warm water in de melk gehangen. In later tijd, omstreeks het tijdperk van overgang tot de fabriekmatige boterbereiding werd vooral door de goede bedrijven de melk aangezuurd met karnemelk. Ook zijn gevallen bekend dat als het met het dik worden van de melk niet wilde vloten de "tun" met, melk om dik te worden, in de koestal achter de koeien op de grup werd geplaatst. Het zuringsproces verliep uit den aard der zaak, ook in verband met de weersgesteldheid en temperatuur van de lucht, zeer ongelijkmatig en werd geen gelijkmatig product bereid.

Gebruikt werd de gewone stootkarn waarbij met de hand de pols op en neer gestoten werd, ook al door de eigenaardige houding en stand van het lichaam een zware arbeid.

Op andere boerderijen trof men een tussenbeweging aan, overeenkomst vertonend met de slinger van een pomp en daarom wel pompkarn geheten; op andere boerderijen werd een hond gebruikt in een hondenmolen of een paard in een karnmolen. De karnhond is op verschillende plaatsen karhond geworden en wordt tegenwoordig gebruikt om met de hondenkar, geladen met melkgereedschap, te gaan melken.

Kleursel werd bij het karnen niet gebruikt het gebruik van een thermometer was niet bekend. De temperatuur waarbij gekarnd werd was zeer ongelijk en werd vooraf niet geregeld. Een zeer ongelijke karnduur en een zeer ongelijkmatig product was hiervan het gevolg.

blz. 2

Om hieraan te gemoed te komen werd veelvuldig gebruik gemaakt van toevoegingen van heet water met het karnsel, vooral als het karnen naar het oordeel van karnhond of karnpaard lang genoeg geduurd had en deze in staking gingen. Boter met witte korrels, afkomstig van de door het warme water of warme kruiken gestolde kaasstof, was daarvan het gevolg. Warm water werd zelfs gebruikt in tijden dat men tegenwoordig ijs en koelmachines gebruikt, ook het vetgehalte van de karnemelk liet daardoor zeer uiteen.

De boter werd van het gehele karnsel veelal opgemaakt, al of niet onder gebruikmaking van een bijzondere uitgeholde plank of een houten nap, in schuitvormige kluiten of stukken, waarop of waarin stempels afgedrukt. Ook werd de boter verpakt in eiken vaten van 20 en 40 KG. En verkocht op de markten te ASSEN, BEILEN, COEVORDEN, EMMEN, MEPPEL, STEENWIJK en dergelijke of met beurtschippers meegegeven naar Meppel, vooral Meppel was voor de boterverkoop een voorname markt.

Pondstukken werden meestal in een houten vorm in zogenaamde koppen opgemaakt. Veelal werd de boter geregeld verkocht, op enkele boerderijen werd de zomerproductie vast gehouden tot de duurdere wintertijd. Zaterdag werd op verschillende boerderijen wel twee keer gekarnd; de kluiten boter 2 á 3 dagen geleden gekarnd werden soms met een mes wel weer in schijven gesneden en deze opnieuw opgekarn, om opgefrist te worden.

De handel was nagenoeg uitsluitend ruilhandel, ook op de markten. Die de meeste kruidenierswaren kocht of de meest koeken bestelde ontving het meeste voor de boter, allerhande trucs werden toegepast en fooien gegeven, geld werd niet ontvangen.

In 1890 werd een prijs van 75 á 80 cent per KG. boter gemaakt.

De zindelijkheid liet bij de melkwinning, melkbehandeling en de bereiding veel te wensen over, hetgeen uit het voorgaande ook wel reeds valt op te merken. De kennis de boterbereiding was over het algemeen niet groot, op vele plaatsen werd het vee voornamelijk voor de mestmakerij gehouden. Omtrent de *hoeveelheid* van de jaarlijkse boterproductie in dit tijdperk zijn geen juiste cijfers te verkrijgen.

Het getal melk en kalfkoeien - *per jaar* - bedroeg in die tijd:

1866 tot en met 1870 39.567 stuks / *kalveren* 22.602 *stuks*

1871 " " " 1880 40.006 stuks / " 24.877 *stuks*

1881 " " " 1890 39.727 stuks / " 25.818 *stuks*

Als melkgift per koe en per jaar werd voor die tijd wel opgegeven 2500 Liter, als boteropbrengst werden wel cijfers genoemd van 30 L. melk voor 1 KG. boter of ongeveer 80 - 85 KG. boter per melkkoe, *per jaar*.

II Overgang tot de fabrieksmatige zuivelbereiding.

Algemeen overzicht.

In de provincies Friesland en - *Noord en Zuid* - Holland, waar in mindere mate ruilhandel bestond en de meeste boter geëxporteerd werd groeide de zuivelbereiding rustig en waren de zuivelprijzen van 1855 - 1877 zelfs ongekend hoog. Door de hoge prijzen nam de productie toe en kwam ook boter uit naburige provincies, ook uit Drenthe, in Friesland ter markt.

De handel op het buitenland (Engeland), eertijds in handen van een klein aantal grote kooplieden, als verscheper, onderging verandering en werd een consignatie handel - *bijkomende kosten voor verkoop waren voor de koopman* - die voor de kooplieden een groot risico meebracht, die nog groter werd, toen op vele marktplaatsen in het buitenlands verkoop van de boter bij publieke afslag plaats vond. De koopman had zich te dekken voor de gevolgen van een overgroot risico en tegen over hem stond weerloos de producent met, werkelijke of vermeende, grieven over de ontvangen prijs. Het tijdperk van 1877 - 1886 bracht lage prijzen voor de zuivelproducten; de positie van de Friese en Hollandse boter op de wereldmarkt veranderde.

blz. 3

Andere volken, voorheen steunende op onze eeuwenoude ervaring hadden zich op de zuivelbereiding toegelegd en waren toegerust met nieuwe vindingen o.a. in 1865 het stelsel Swarz en omstreeks 1876 - 1879 de centrifugale ontroming. Ook door de voorgezicht door mannen der wetenschap waren grote vorderingen gemaakt en was men ons voorbij gestreefd.

Mengen van boter van goede en minder goede kwaliteit, mengen met margarine (kunstboter) en mengen met vreemde stoffen o.a. witte stroop nam meer en meer toe.

Nederland nam niet meer de eerste plaats in op het gebied der zuivelbereiding; zelfs in eigen koloniën werd de voorkeur aan Deense boter boven de Hollandse gegeven.

Onze bereidingswijze moest veranderd worden, op vergaderingen van landbouwgenootschappen wordt meer en meer gesproken wat in andere landen voorvalt; een onderzoek wordt ingesteld naar de zuivelbereiding in Denemarken door de uitzending van commissies.

In 1879 werd de eerste zuivelfabriek - de Leidsche *Melkinrichting* - gesticht, in september de eerste zuivelfabriek in Friesland - Veenwoude - en in 1886 de eerste Coöp. Zuivelfabriek - *ook in Friesland* - in Warga.

b) Speciaal overzicht betreffende Drenthe.

Terwijl in 1844 en wel op 26 augustus te Dieverbrug door een 16 tal personen het **Genootschap ter bevordering van den Landbouw in Drenthe** werd opgericht, werd reeds in de algemene vergadering, gehouden 22 januari 1845 te Dieverbrug door Mr. P. van Veen schriftelijk de vraag gesteld, "Omtrent de vereisten graad van warmte der melk bij het boterkarnen". In de vergadering van de 1° april van datzelfde jaar deelt Mr. F.G. Brom mee dat de ondervinding hem geleed heeft 's winters en zomers bij 60 gr. Fahrenheit - $15\frac{1}{2}$ gr. Celsius - te karnen en wordt toegezegd zulks schriftelijk te zullen mededelen ter opname in het jaarverslag.

Bij voortdoring heeft het genoemde Landbouwgenootschap zich met de boterbereiding bezig gehouden en in 1852 een prijsvraag uitgeschreven, "Nopend de beste wijze van boter maken".

In vergadering van het Hoofdbestuur van het Landbouwgenootschap 27 april 1853 te Assen gehouden wordt medegedeeld dat 4 antwoorden op de in 1852 uitgeschreven prijsvraag zijn ingekomen en een commissie bestaande uit de leden van de eerste afde-

ling van het Genootschap, J.L. Preuper te Ruinerwold, Arend Remten (?) te de Wijk en W. van de Wetering te Havelte en de Secretaris der 1^e afdeling Hr. (?) J.W.J. Baron de Vos van Steenwijk aangewezen om daarover, in de augustus vergadering, te rapporteren onder mededeling aan welk antwoord een premie toe te kennen.

In de vergadering van 19 augustus 1853 te Dieverbrug gehouden deelt de Commissie mede dat het 1^e antwoord onder het motto; "Puike boter voor en naar, doet ons leren honderd jaar", is onvolledig, het 2^e antwoord, "Zonder vlijtigheid", niet onverdienstelijk is, het 4e antwoord: "Ondervinding is de beste leermeester" veel voortreffelijkheden bevat, en het 3e antwoord: "Door doen leert men" veel goeds bevat wat in 4 ontbreekt en 3 en 4 elkaar aanvullen.

De Commissie stelt voor de uitgelofde prijs van fl. 50,-- te splitsen in één van fl. 30,-, toe te kennen aan het 4e antwoord en één van fl. 20,-- , toe te kennen aan het 3e antwoord, mits de schrijvers met die splitsing van de oorspronkelijke prijs genoegen nemen en beide antwoorden het eigendom blijven van het Landbouwgenootschap.

Binnen de gestelde termijn van 6 weken maakten de schrijvers, welke genoegen namen met de splitsing van de geldprijs en afstand van hun geschrift aan het Landbouwgenootschap, zich bekend en werd tot drukken en verspreiding van hun antwoord besloten. Schrijver van "Ondervinding is de beste leermeester" was Tjalling Abrahams Hofman, landbouwer te Harlingen, aan wie de fl. 30,-- ten deel viel; schrijver van "Door doen leert men" was W. Hofman landbouwer te Nijeveen, gemeente Vledder die fl. 20,-- ontving.

Of de verspreiding van deze antwoorden enig resultaat gehad heeft kon niet worden nagegaan.

Ofschoon vanaf de oprichting van het Landbouwgenootschap elk jaar door het Genootschap een Landbouwtentoonstelling gehouden werd, blijkt eerst uit het verslag *over een* in 1867 gehouden tentoonstelling te Hoogeveen, dat een inzending van 3 Nederlandse ponden boter van Lucas Bosman te Zwartschaap, gemeente Ruinen een prijs, bij het lot, werd toegekend, in concurrentie met een inzending van Lucas Jalving te Zwinderen.

blz. 4

In november 1871 wordt op de te Beilen gehouden algemene vergadering gevraagd naar het gebruik van boterpoeders om het karnen te bespoedigen en wordt het gebruik van alle kunstmiddelen ten sterkste ontraden.

In 1872 werd in de vergadering van het Genootschap 29 mei te Beilen gehouden gesproken over het gebruik van de thermometer in de kelder en zegt de voorzitter toe een onderzoek in Friesland te zullen instellen.

In 1873 wordt in de buitengewone vergadering van 8 februari te Beilen gehouden o.a. gesproken over een boekje uitgegeven bij H.A. Hingst te Heerenveen, "Wat wij uit roomboter kunnen leren", De zaak wordt in advies gehouden en door de secretaris per advertentie onderzocht waar roommeters te krijgen zijn en het boekje bestudeerd.

In de maart 1878 hield de heer Gorter van Maastricht 2 landbouwvoordrachten waar behandeld werden de veeteelt en de zuivelbereiding volgens de Swartz-methode.

In 1879 wordt in de algemene vergadering van 5 februari te Beilen een begeleidende brief voorgelezen van J.A. Boom apotheker te Meppel, betreft een flesje Deense boterkleursel, besloten wordt het te stellen in handen van W. Eleveld te Hijken om daarover verslag uit te brengen.

Het rapport daarover, 8 augustus 1878 in een algemene vergadering te Coevorden uitgebracht, luidde, dat het kleursel aan de boter een onaangename smaak had gegeven, met het gevolg, dat voor 1/8 vat boter daarmee toebereid fl. 3,-- minder was ontvangen dan voor andere boter van datzelfde bedrijf. Een opnieuw ontvangen monster kleursel wordt voor een deel opgezonden aan het Rijkslandbouwproefstation te Wageningen; de andere

helpt *ter hand gesteld* van de Heer J. Gaspers te Dalen.

In de vergadering gehouden 8 augustus 1879 te Coevorden zou door de Heer Boeke te een uur een voordracht met proeven gegeven worden over de Deense wijze van boterbereiding, doch tengevolge van moeilijkheden in die vergadering gerezen bij de benoeming van een nieuwe Voorzitter, werd deze lezing niet gehouden, daar op verzoek van de Voorzitter, de niet leden van het Genootschap, dus ook de Heer Boeke, de vergadering moesten verlaten en wordt die lezing alleen voor de leden van de 5^e afdeling gehouden.

In de vergadering van 20 augustus 1880 te Meppel gehouden wordt een verslag voorgelezen van de Heer Jb. Boeke te Groningen over zijn voordrachten over zuivelbereiding in het begin van 1879 gehouden en wordt besloten een bedrag van fl. 50,-- ter beschikking te stellen van de Commissie voor de tentoonstelling van zuivel te Londen.

In 1881 wordt in de algemene vergadering te Hogeveen gehouden, naar aanleiding van de vee- en zuiveltentoonstelling te Londen, een lezing gehouden door **J.J. van Weydom Claterbos** uit Kampen.

In het laatst van 1887 hield de heer J. Rinkes Borger voor rekening van het Genootschap een vijftal lezingen over zuivelbereiding, volgens deze spreker was de belangstelling bij de Drentse landbouwers bijzonder groot vergeleken bij die in andere provincies *zo had hij* ondervonden.

Uit deze korte mededelingen blijkt wel dat ook bij het bestuur en de leden van het Genootschap ter bevordering van de Landbouw in Drenthe, voor en na kennis *genomen werd* over veranderingen welke in andere provincies en in het buitenland op het gebied der boterbereiding plaats vonden, meer en meer het besef levendig werd dat ook voor de Drentsche boterberijders iets gedaan zou moeten worden. De lage boterprijs en de fnuikende ruilhandel en de knoeierij welke ook in Drenthe voorkomen, maakten het zuivelbedrijf steeds minder voordelig.

In het jaar 1887 benoemde het Hoofdbestuur van het Genootschap een Commissie bestaande uit de Heren G.J. de Waard, Mr. A ten Oever, Dr. R. Hiddingh, L.W. Stapel en J. ter Haar Wzn. Om een onderzoek in te stellen naar de fabriekmatige zuivelbereiding in Friesland door een bezoek te brengen aan de boterfabriek van Swart te Berlicum en na te gaan: of er grond bestaat voor de oprichting van een boterfabriek in Drenthe.

blz. 5

De Voorzitter van het Genootschap stelde in de vergadering gehouden 7 oktober 1887 te Beilen het 2^e punt der agenda aan de orde, "Fabrieksmatige boterbereiding" en leidde dit punt in door er op te wijzen, dat het boter maken in Drente veel te wensen overlaat en de goede naam en het krediet dat wij vroeger op dat gebied bezaten aanzienlijk gedaald is; Denemarken en Engeland verdringen ons op de markt. Daar zijn boterfabrieken opgericht zodat van daaruit niets dan puike boter geleverd wordt. Om onze goede naam terug te hebben moeten ook hier fabrieken worden opgericht. In Friesland bevallen de fabrieken uitstekend.

De hierboven genoemde Commissie rapporteerde in deze vergadering schriftelijk en zei o.a. in elk opzicht schijnt de fabrieksmatige wijze van boterbereiding boven de gewone manier van handelen aan te bevelen. De fabrieksmatige boterbereiding is in Drenthe niet alleen mogelijk maar zelfs in hoge mate wenselijk en urgent, worden de fabrieken niet al te weelderig of op te grote schaal gebouwd, in de nabijheid der boerderijen en in evenredigheid met de melk, dan zal naar het oordeel der Commissie ook in Drenthe de zuivelbereiding een betere toekomst te gemoed gaan.

De Heer ten Oever voegt aan dit verslag nog toe dat de Heer Swart van fl. 4,-- beneden de hoogste markt, nu de boter verkoopt fl. 4,-- boven Leeuwarder notering; vooral waar hier in Drenthe zoveel 2^e, 3^e en 4^e keur boter bereid wordt zal de fabriek veel boter van

de 1^e kwaliteit kunnen maken en in Meppel en Groningen de hoogste markt kunnen be-
dingen.

De Heer Rinkes Borger uit Leiden, mede ter vergadering aanwezig, wijst er op dat ook de kunstboter de Drentsche boter verdrongen heeft, in de fabriek kan beter kwaliteit en een meer uniform product worden bereid, van kwaliteitsverbetering verwacht hij meer voordeel dan van hoger opbrengst aan boter; de boterafzet zal beter worden.

De Heer ten Oever vraagt of het ook gewenst is aan de boterfabriek een kaasmakerij te verbinden. De Heer Boeke, mede ter vergadering aanwezig, raadt aan meer kleine fabrieken te stichten.

Een lid der vergadering meent dat waardevermeerdering der boter en verlies van goede naam vooral ligt bij de kooplieden welke knoeien en er slechte boter onder mengen. De Heer ten Oever meent dat de wenselijkheid van het oprichten van grote of kleine fabrieken door de dorpsgenoten moet worden uitgemaakt.

Het rapport der Commissie, waarvan 2 leden ook nog de fabrieken te Wateren en Elsloo bezocht hadden, werd gesteld in handen van het hoofdbestuur om in een volgende vergadering ter zake nadere voorstellen te doen.

Het hoofdbestuur besprak deze aangelegenheden in een tweetal vergaderingen en besloot midden januari 1888 te de Wijk een vergadering te houden, 'voor belangstellenden in de oprichting ener boterfabriek in die omstreken', ten einde te trachten die zaak iets verder te brengen.

Deze vergadering werd 20 januari 1888 te de Wijk, ten huize van W. Lubbering, gehouden, er waren een 50 tal leden aanwezig, van het Hoofdbestuur van het Genootschap de Heren W.J. Boelken, J. Blom en Menno C. Gratema; de Dorpsvereniging te de Wijk had reeds een Commissie naar de boterfabriek te Elsloo gezonden, ook die Commissie zag het grote nut in van fabrieksmatige boterbereiding.

De Voorzitter der vergadering meent dat er zeker bezwaren bestaan. De persoon, die aan het hoofd der fabriek zal moeten komen, zal moeilijk te vinden zijn, financiële bezwaren zijn mogelijk te overwinnen met subsidie van Rijk en Provincie, zo ergens dan heeft een fabriek te de Wijk de meeste kans van slagen, een te benoemen Commissie, kan wellicht het bereiken van het doel bevorderen.

De Heer Blom meent dat het benodigde kapitaal wel ter plaatse te vinden zou zijn; het maakt belanghebbenden dan minder afhankelijk. De Heer Wolters ter Haar te IJhorst, acht een fabriek niet nodig, als men zich maar op het bereiden van boter van goede kwaliteit toelegt is een fabriek met grote onkosten overbodig; voorts betwijfelt hij of fabrieksboter wel zo duurzaam is; de boter, thans in de Wijk bereid, is zeer duurzaam en wordt voor hoge prijzen verkocht. Ook acht hij de fabriek de doodslag voor de werkzaamheid van de boeren.

blz. 6

De Heer H. Nijsingh is voor de oprichting een fabriek, wil zijn melk leveren, doch wenst zelf te blijven karnen om zijn dochters bekend te maken, en te doen blijven, met de boterbereiding, hetgeen voor de vrouwen van landbouwers een zaak van het grootste nut en het grootste belang is. De sympathie voor een boterfabriek was voor enige tijd alhier groter. Die sympathie is enigszins bekoeld door de lezing van de Heer Rinkes Borger, maar hij gelooft, dat de Heer Borger de zaak wat te zwart gekleurd heeft; het bezwaar om een goede directeur te krijgen, hetgeen de Heer Borger, zo breed uitgemeten, acht hij niet zo groot.

De Heer Blom meent dat de fabriek coöperatief zal moeten zijn, geen particuliere vereniging, de melkprijs zal zich moeten regelen naar de gehele opbrengst der fabriek en niet, zoals elders, naar de marktprijs der boter te Leeuwarden of Meppel b.v.

De Heer J.S. Haalweide te de Wijk wenst de positieve zekerheid dat de boer door de fa-

briek financieel zal vooruit gaan en vindt dat de hoofdzaak.

De Heer Mr. H. Smeenge acht deze zaak, die reeds zo rijpelijk overwogen is, juist geschikt om hier besproken te worden.

De Heer L.W Stapel lid der Commissie, die de fabriek te Klooster-Anjum bezocht, meent dat de fabriek daar een best bestaan heeft, maar de boeren die de melk leveren een slecht bestaan.

De Heer RE. Nijsingh meent dat de fabriek in de zomer meer boter uit de melk krijgt dan de boeren.

Onder instemming der vergadering werden als leden der Commissie om de zaak verder te brengen benoemd de Heren; J. Blom te Meppel, A. Prauper te Ruinerwold, W. Arends te Broekhuizen, A.H. Pol te Ruinerwold, en uit de Wijk de Heren J.S. Haalweide, J.E. ten Oever, Mr. G. Baron de Vos van Steenwijk en R. Nijsingh.

De Commissie wordt verzocht vóór 1 april bericht te geven van de stand der zaken.

In de algemene vergadering van het Genootschap gehouden 6 april 1888 te Hoogeveen deelde de Heer Blom, lid van bovengenoemde Commissie mee, dat de Commissie nog geen rapport kan overleggen doch spreker als Commissielid kan mededelen, dat nu reeds de melk van ongeveer 200 koeien is toegezegd en een deelneming in het kapitaal van ongeveer fl. 10.000,-- Een stuk grond is bij de **Rogatssluis** reeds voorlopig aangekocht, onder voorwaarden, dat als de fabriek niet tot stand komt de koop geannuleerd wordt; het zal een Coöperatieve Vereniging worden met aandelen van fl. 100,--, splitsbaar in onderdelen van fl. 50,--, fl. 25,-- en fl. 10,-- zodat ook de kleiner boeren kunnen deelnemen.

Op 21 juni 1888 werd de acte tot oprichting de eerste Coöperatieve Stoomzuivelfabriek te **ROGAT**, gemeente de Wijk, in Drenthe ten overstaan van Notaris van Holthe tot Echten notarieel verleden (Nederlandse Staatscourant van 13 Juli 1888 No. 164 ?).

De aanbesteding van het gebouw werd gehouden 29 augustus 1888 voor fl. 10.900,--; de inventaris was afkomstig van de firma Pijttersen te Sneek, waarvoor werd betaald fl. 1564,-; de stoommachine kostte fl. 1884,--. De totale oprichtingskosten, met inbegrip van fl. 510,--, zijnde 5% van de bouwkosten voor de architect en lesgeld van twee personen welke in de fabriek *zouden komen te werken* (fl. 132,-- en fl. 135,--), hebben bedragen fl. 19399,40.

Waarschijnlijk 21 januari 1889 kwam de fabriek in werking. Als hoofd van het bedrijf fungeerde een boekhouder, tegen een vergoeding van fl. 9,-- per week, die, evenals zijn opvolgers tot 1 mei 1903, de boterhandel en regeling der uitbetaling overlieten aan de Heer J. Blom te Meppel, tijdelijk hielp daarbij zelfs het hoofd der school te Broekhuizen.

Vanaf 1 mei 1903 werd het gehele beheer en de handel gelegd in handen van de op 25 augustus 1902 in dienst getreden, en thans nog in functie zijnde, directeur door wie een borgstelling van fl. 10,000,-- gesteld moest worden.

Cijfers omtrent hoeveelheden melk zijn van het tijdperk 21 of 25 januari 1889 tot 1 mei 1890 niet meer met juistheid te verkrijgen, wel blijkt uit de eerste jaarrekening gedeponeerd ter griffie van het kantongerecht te Meppel, dat vanaf 25 januari - 1 mei 1889, betaald werd aan:

traktement	fl. 256,--,
brandsof	fl. 312,75½,
zout	fl. 15,55,
kleursel	fl. 9,57½,
melk-geld	fl. 5552,84

Blz. 7	van 1 mei 1889 - 1 mei 1890;
verwerkte melk [L.]	1.118.600
melkgeld uitbetaald	fl. 30.802,95
boter opbrengsten	fl. 38.395,34.
totale onkosten	fl. 5.000,--

De onkosten bestonden uit de volgende posten:

loon	fl. 1258,--,
brandstof	fl. 614,--,
fust	fl. 721,--,
vrachten	fl. 782,--,
????	fl. 210,--,
licht	fl. 55,--,
????	fl. 118,--,
assurantie	fl. 35,--,
belasting	fl. 15,--
????	fl. 366,--,
zout	fl. 68,--,
????	fl. 76,--
????	<u>fl. 682,--</u>
Totaal	fl. 5002,--

???? is of het voorgaande of niet genoteerd!

Met een totaal onkostencijfer van fl. 5000.-- of 42 cent per 100 L.

Totale winst in het eerste jaar was fl. 2500,--

In onkostenpost - mogelijk onder loon! - zit ook 5% - fl. 150,-- voor directeur en commissarissen en 10% - fl. 306,-- voor personeel

Gedurende het 3^e boekjaar 1 mei 1890 - 30 april 1891 werd:

traktement huishuur	fl. 1273,75
brandsof en licht	fl. 591,04
melkgeld	fl. 34.950,47½
boter opbrengsten	fl. 46.854,02½,
Reserve	fl. 610,50.

De aangevoerde melk van ROGAT voor de volgende jaren bedroeg:

1 Mei	1889	-	1890	1.116.600	Liter	Onkosten	42	ct.	Per 100 L.
"	1890	-	1891	1.30-.350	"	"	53	"	"
"	1891	-	1892	1.174.017	"	"	53	"	"
"	1892	-	1893	1.125.539	"	"	53	"	"
"	1893	-	1894	1.198.406	"	"	57	"	"
"	1894	-	1895	1.315.801	KG.	"	38	"	Per 100 KG.
"	1895	-	1896	1.709.559	"	"	31,4	"	"
"	1896	-	1897	2.366.364	"	"	33	"	"
"	1897	-	1898	2.697.200	"	"	34	"	"
"	1898	-	1899	3.086.116	"	"		"	"
"	1899	-	1900	2.903.395	"	"	36	"	"
"	1900	-	1901	3.403.146	"	"	32	"	"
"	1901	-	1902	3.322.078	"	"	30,5	"	"
"	1902	-	1903	3.084.171	"	"	-	"	"
"	1903	-	1904	3.602.246	"	"	39,6	"	"

Blijkens aantekeningen van wijlen J.J. van Weydom Claterbos uit Kampen destijds leraar aan de in 1889 opgerichte ambulante zuivelschool de Gelderse - Overijsselse Maatschappij van Landbouw, die 2 januari 1890 het bedrijf te Rogat bezocht, alvorens in de provincie Drenthe op verzoek van het Landbouwgenootschap een 4 tal lezingen over zuivelbereiding te gaan houden, werden toen geleverd 1400 - 1700 Liter melk per dag, waren 13 Liter melk nodig voor het bereiden van 1 pond boter en werd voor 16 (?) Liter melk 44 cent uitbetaald.- *2,75 ct./L.*

Naaste aanleiding tot oprichting van het bedrijf te Rogat was, volgens die aantekeningen de correspondentie gevoerd tussen de Heer R. Nijsingh te de Wijk en genoemde leraar, daar de belangstelling er door de lezing van de Heer Rinkes Borger enigszins uit was gegaan en men wat bevreesd was geworden.

Thans in 1926, verwerkt de fabriek Rogat uit naaste omgeving en nadat in 1895 de fabrieken te **Haalweide** en **Koekange** en in 1901 en 1903 te **Ruinerwold** in werking waren gekomen, ongeveer 4,5 miljoen KG. Melk en is sedert 7 mei 1925 een kaasmakerij aan de fabriek die in 1926, onder leiding van de tegenwoordige directeur, een aanzienlijke verbouwing onderging, in werking.

In de algemene vergadering van het Genootschap van 6 april 1889 juicht de Heer ten Oever te Assen de pogingen van het Hoofdbestuur om te de Wijk een boterfabriek op te richten ten zeerste toe doch meent dat zulks elders in de provincie, b.v. te Emmen, waar de boterprijzen laag zijn en de boter slecht is, meer nodig is. Steun wordt toegezegd.

In de Hoofdbestuursvergadering van 20 augustus 1888 verzocht de afgevaardigde van de 4^e afdeling van het Genootschap een subsidie van fl. 15,-- á fl. 20,-- ter bestrijding der kosten van het onderzoek naar de wenselijkheid en mogelijkheid der oprichting ener boterfabriek in de 4^e afdeling en wel in Hoogeveen.

De algemene vergadering van het Genootschap 29 september te Beilen gehouden verleend aan het hoofdbestuur een krediet van fl. 10,-- ter bevordering van de oprichting van boter - en kaasfabrieken. In de hoofdbestuursvergadering van 22 oktober 1888 te Assen gehouden deelde de Heer J.E. Scholten, Voorzitter der 5^e afdeling van het Genootschap mee, dat in een vergadering van belangstellenden inzake fabrieksmatige zuivelbereiding, te Dalen gehouden, het nut werd betoogd van een 'vliegend blaadje' over dit onderwerp. De Heer S. Mulder de Vries van Usquert, die daar een lezing hield, heeft de samenstelling van een dergelijk blaadje op zich genomen; op voorstel van de Heer Scholten besloot het Hoofdbestuur het blaadje met de almanakken voor 1889 te verspreiden.

blz. 8

In de Hoofdbestuursvergadering van 16 februari 1889, te Assen gehouden, wordt een Commissie aangewezen ter bestudering der wijzigingen in het ontwerp boterwet en wordt 9 maart d.a.v. mededeling gedaan van een adres ter zake aan de Tweede Kamer de Staten Generaal en de betrokken ministers gezonden.

De 25e maart 1889 werd de algemene vergadering van het Genootschap te Ruinerwold gehouden ten einde daaraan te verbinden een bezoek aan de in werking zijnde Roomboterfabriek te Rogat.

In de Hoofdbestuursvergadering van 20 juli 1889 werd behandeld het verzoek van het bestuur der zuivelfabriek te Rogat, restitutie der kosten van fl. 80,-- gemaakt door de Commissie 20 januari 1888 te de Wijk benoemd om te onderzoeken de wenselijkheid van de oprichting ener zuivelfabriek aldaar. Het gevraagde subsidie wordt toegestaan.

In 1890, 20 januari, werd op een soortelijk verzoek van een Commissie te **Hoogeveen**

besloten fl. 25,- te geven, in plaats van de gevraagde fl. 30,- en is het Hoofdbestuur van oordeel dat de fabrieksmatige boterbereiding thans voldoende belangstelling ondervindt en verdere subsidiering niet meer zal plaats vinden, en wordt mitsdien 10 maart 1890 afwijzend beschikt op een aanvraag van het bestuur der Vereniging Stoomzuivelfabriek te **Smilde** om Fl. 100,- eveneens wordt 26 april 1890 afwijzend beschikt op een subsidiëringaanvraag van fl. 75,- ter bestrijding der voorlopige kosten van de oprichting der roomboterfabriek te Dalen.

In diezelfde vergadering wordt besloten per advertentie bekend te maken dat voor de op 1 juni te openen cursus voor meisjes aan de Zuivelschool te **Bolsward** over 1 of 2 plaatsen door het Genootschap kan worden beschikt, en wordt door enkele afdelingen van het Gemeenschap een beknopte handleiding over boterbereiding van J.J. van Weydom Claterbos te Kampen verspreid. Voorts verklaarde de Heer W. Steenberg te Veeningen zich bereid maandelijks monsters boter ter onderzoek naar Wageningen te zenden, ter verkrijging van gegevens, om met meer juistheid vermenging van boter met kunstboter te kunnen controleren.

Bij gelegenheid van het landbouwdiner gehouden na afloop der landbouwtentoonstelling der 5^e afdeling van het Landbouwgenootschap in juni 1888 te Schoonebeek, onder voorzitterschap van de Heer J.E. Scholten, werd tegen het einde het woord gevoerd door de Heer Reimers, destijds veearts te Dalen, en de wenselijkheid betoogd ook voor die streek een zuivelfabriek op te richten. Nadat de spreker geëindigd was stelde de voorzitter de vraag of wellicht een der aanwezigen naar aanleiding van het gesprokene van den Heer Reimers het woord verlangde, waar dit niet het geval bleek te zijn, deelde de voorzitter mede; "dan is de zuivelfabriek gevestigd te **Dalen**", en werd door hem het eventuele ontbrekende kapitaal toegezegd. Groot applaus volgde.

Een Commissie van 4 personen, waaronder ook de Heer J.S. Caspers bezocht de zuivelfabriek te Dongjum; 28 mei 1889 werd de Koninklijke Bewilliging verleend op de 'acte van oprichting ener Naamloze Vennootschap' en 14 juni 1889 werd de acte van oprichting notarieel verleden.

Uitgegeven werden aandelen van fl. 10,- teneinde ook de kleine veehouders in de gelegenheid te stellen later aandeelhouders te worden met welk doel de Heer Scholten tijdelijk bezitter werd van alle niet terstond geplaatste aandelen. Alleen melk van aandeelhouders zou verwerkt mogen worden.

Najaar 1887 kwam de tweede Stoomzuivelfabriek van Drenthe, te Dalen nog in werking met ongeveer 850 L. melk per dag. Tot Directeur der fabriek werd benoemd de heer de Vries van Usquert die enige tijd in Denemarken was geweest, zoon van de schrijver van het hiervoor genoemde vlugschrift.

Ook te Dalen en omgeving was de boterhandel geheel ruilhandel en voornamelijk in handen van enkele personen in Coevorden. De fabrieksboter werd geleverd aan de firma Halbertsma te Sneek.

In de eerste jaren werd de melk door de veehouders zelf aan de fabriek gebracht; de uitbetaling van het melkgeld had plaats eens per 14 dagen.

blz. 9

Onder leiding van de tegenwoordige beheerder vooral, heeft het bedrijf zich sterk uitgebreid en werd de fabriek verbouwd hetgeen noodzakelijk werd bij een aanvoer van ± 12000 Liter melk per dag. De Naamloze Vennootschap werd ingevolgd besluit der vergadering van 2 april 1909 omgezet in een Coöperatie, de acte daarvoor gepasseerd 15 april 1909, en 24 september 1909 verleden de acte tot ontbinding der Naamloze Vennootschap.

Verwerkt wordt thans ruim 3½ miljoen KG. Melk per jaar van 375 leden.

Reeds vanaf 1911 is aan de fabriek verbonden een elektrische centrale, die stroom levert

voor de verlichting en kracht van het gehele dorp, ook voor het dorsen, en is thans een papkokerij aan de fabriek verbonden. De kracht voor de fabriek en Centrale wordt sedert jaren geleverd door een zuiggasmoter - *benzinemotor*.

Nadat 8 mei de Koninklijke Bewilliging was verleend werd 27 mei 1890 de acte der NV. Stoomzuivelfabriek te **Smilde** gepasseerd en was dit de derde vereniging in Drenthe. Met deze fabriek, waaraan terstond een korenmalderij werd verbonden, die aanvankelijk de melk van het grootste deel van de Smilde ter verwerking kreeg, liep het minder goed. De toenmalige voorzitter trad af en werd opgevolgd door de Heer Veenhoven, destijds notaris te Smilde, deze meende dat de Vennootschap failliet verklaard behoorde te worden; het bedrijf verloor melk door bouw van enige handkrachtfabriekjes *in de omgeving*.

Tot verkoop van het bedrijf werd in 1897 besloten en werd het bij een publieke verkoop, verkocht aan particulieren te Assen n.l. aan de firma Scheffer en van Dijken; de fabriek verwerkte toen nog ongeveer 20.000 Liter per week - 1.1 mln. / jr.

Er kwam in 1899 een 2^e Stoomzuivelfabriek *in gemeente Smilde* bij; een Coöperatie n.l. te **Hoogersmilde**, en enkele handkrachtfabriekjes n.l. te **Bovensmilde** 1898, **Kloosterveen** 1896, met gevolg dat de bovengenoemde eigenaren de fabriek in 1909 weer verkochten aan een in 1909 bij acte van 2 juni nieuw opgerichte - nieuwe - Coöperatie. Thans verwerkt deze Coöperatieve Stoomzuivelfabriek ongeveer 500.000 KG. Melk per jaar.

In 1892 werd te **Zweeloo**, bij acte van 20 augustus een Coöperatieve Stoomzuivelfabriek opgericht. De fabriek kwam 1 februari 1893 in werking met 600 Liter melk per dag. Onder de vorige Directeur leed het bedrijf een kwijnend bestaan en ontbrak het aan het nodige vertrouwen bij de leden. Onder beheer van de tegenwoordige directeur onderging de fabriek in 1917 een algehele verbouwing en werd, na statutenwijziging, een flinke korenmalderij aan het bedrijf verbonden. Het bedrijf groeit sedert dien regelmatig en verwerkt thans 3 miljoen KG. Melk per jaar.

In 1893 werden opgericht de navolgende Stoomzuivelfabrieken.

Noord-Barge	Coöperatie	10	Februari	1893
Westerbork	Coöperatie	2	Maart	1893
Gasselternijveenschemond	Naaml. Vennootschap	4	April	1893
Roden	Coöperatie	15	April	1893
Zuidlaren	Naaml. Vennootschap	25	April	1893
Havelte	Coöperatie	22	Mei	1893
Kolderveen	Coöperatie	14	December	1893

Deze bedrijven bestaan allen nog. Het bedrijf te **Noord-Barge** (\pm 3 miljoen KG. melk) kwam 25 juni 1893 in werking en kreeg in 1893 terstond een graanmalderij. In 1903 werd een voederhandel aan de fabriek verbonden en sedert 1924 wordt het bedrijf door een zuiggasmoter gedreven.

Het bedrijf te **Westerbork** (\pm 3 miljoen KG. melk) kwam 11 september 1893 in werking, met 235 deelnemers \pm 3000 liter melk per dag en een grondkapitaal van fl. 7000,-- betaald voor de melk 3½ cent per liter, bracht in 1926 een korenmalderij in werking en 1 mei 1926, de eveneens nieuw gebouwde kaasmakerij.

Gasselternijveenschemond (\pm 2 miljoen KG. melk), in werking 11 december 1894 (?), heeft een aanzienlijke verkoop van melk naar Stadskanaal en bleef Naamloze Vennootschap.

Roden, in werking sedert 15 september 1893, met graanmalerij van af de oprichting begon met 38 leden ± 3000 Liter melk per dag en een grondkapitaal van fl. 11.000,- is gegroeid tot een bedrijf met ruim 10 miljoen KG. Melk, en bereidt melkproducten (melkpoeder, gecondenseerde melk, kindermeel en kaasbereiding), een tweede fabriek te **Zevenhuizen** (Gr.), eveneens modern ingericht, en waaraan ook een malerij verbonden.

blz. 10

In 1895 sprong in het bedrijf te Roden de Balanscentrifuge waarbij 2 personen n.l. Meertens en Holman het leven lieten. De fabriek moest toen enige tijd stil staan, een nieuwe centrifuge werd kosteloos geleverd.

In 1912 was de zuivelfabriek te Roden wel het onderwerp van het gesprek van alle veehouders-leveranciers aan dat bedrijf en werden zelfs plannen gemaakt om een tweede vereniging en fabriek te stichten naast de eerste. Met briefjes op bommen gespijkerd, werden de veehouders daartoe zelfs opgewekt. Een ledenvergadering 2 oktober 1912 gehouden, bracht rust en sedert dien voortdurende groei en bloei.

Zuidlaren (± 2,5 miljoen KG. melk) in werking sedert 18 oktober 1893, is bij acte van 23 juli 1919 een coöperatie geworden en heeft sedert 1921 een moderne malerij aan de fabriek verbonden. En bereidde kaas vanaf de oprichting tot ongeveer 1900.

Havelte (± 3 miljoen KG. melk) in werking 29 oktober 1894 heeft een filiaal van voederstoffen enz. van de Coöp. Landbouwersbank te Meppel en bereidt sedert 25 maart 1926 kaas.

Kolderveen (± 3½ miljoen KG. melk) in werking sedert 4 - 6 juni 1894 met 4000 L. melk per dag. Is in 1925 verbouwd en bereidt sedert 21 januari 1926 kaas.

In de maand januari 1890 waren inmiddels door **J.J. van Weydom Claterbos** uit Kampen in opdracht van het Landbouwgenootschap in de provincie Drenthe een aantal lezingen gehouden over zuivelbereiding en maakt een verslag van een op 4 januari te Emmen gehouden lezing er o.a. melding van dat:

men te Emmen wel rijp was voor de oprichting van een zuivelfabriek, doch eerst de resultaten van de bijna gereed zijnde boterfabriek te Dalen wilden zien.

Een veehouder verklaarde zich die avond aanstonds bereid voor fl. 500,- aandelen in een dergelijke fabriek te willen nemen.

Bij een handelaar werd op een van die tochten een grote partij boter in kluiten, door de boerinnen aangevoerd, aangetroffen. Deze moesten dooreen worden gekneet, op een Deense boterkneder, om dan als Drentse roomboter in blik en kistjes per post verzonden te worden.

Het is de schrijver een raadsel hoe men nog zulke boter lusten kan".

In de algehele vergadering van het Genootschap 21 maart 1890 te Beilen gehouden werd een brief behandeld van L. Mulder te Beilen die namens vele andere leden van de vereniging 'Het Plaatselijk Nut' vraagt of het Genootschap ook kan bevorderen dat voor jonge boerinnen of meisjes de gelegenheid komt een praktische cursus bij te wonen in zuivelbereiding. Dit onderwerp zou ter sprake gekomen zijn naar aanleiding van de 11^e januari door de Heer J.J. van Weydom Claterbos gehouden lezing. Na uitvoerige bespreking wordt onderzoek toegezegd.

Ter zelfde vergadering geeft de Heer J. Blom, uit Meppel, enige mededelingen ten beste omtrent het oprichten van boterfabrieken. "Over de oprichting van een dergelijke fabriek als Rogat moet men niet lichtvaardig denken. Een grote moeilijkheid is gelegen in het aanknopen van handelsrelaties voor de plaatsing van het product - *boter*. Vooral voor kleine fabrieken, zonder goed onderlegd directeur, met de nodige handelskennis, is dat moeilijk. Spreker acht het daarom nodig dat één lid van het bestuur geschikt is voor

financieel beheer en verkoop van het product. Deze mededeling geschied niet om de sympathie voor de boterfabrieken te doen afkoelen, maar om de oprichters voor teleurstelling te behoeden".

Besprekingen werden voorts gehouden over het gebruik van roommeters om de koeien uit te zoeken. De Heer ten Oever wijst er op dat Denemarken ook verschillende kleine boterfabrieken heeft en vraagt hoe 't daar staat met de moeilijkheden bij de boterazfet. De Heer Blom meent dat de moeilijkheden zich juist hier voor doen omdat men, waar de fabriekmatige bereiding in ons land nog in de beginne is, te kampen heeft met concurrentie van de handelaar in, op gewone wijze bereidde, boter.

blz. 11

De resultaten van de fabriek te Rogat worden eerst einde mei bekend wel is spreker een veehouder bekend, die, in het laatste jaar meer geld voor zijn melk had gemaakt, dan vroeger voor zijn boter van datzelfde aantal koeien. Dit levert dus reeds belangrijk voordeel op, daar hij nu zelf geen boter behoeft te maken, geen karn te onderhouden, geen vaatjes en meerdere benodigdheden behoeft aan te schaffen en in de winst der fabriek kan mededelen.

(Deze winst bedroeg in 't Rogat van mei 1889 tot 1 mei 1890 b.v. fl. 2500,-- , na aftrek van 5% of fl. 150,-- voor directeur en commissarissen en 10% of fl. 306,-- voor het personeel)

Ook is een leverancier bekend die van 13 koeien in 12 maanden fl. 1193,-- heeft ontvangen.

Voor de cursus te Bolsward kwamen geen aanmeldingen, hetgeen Mr. A. ten Oever doet voorstellen vanwege het Genootschap een bedrag van fl. 50,-- ter tegemoetkoming in de kosten beschikbaar te stellen.

In 1891 werden door de leraar - *J.J. van Weydom Claterbos* - lezingen over zuivelbereiding gehouden te **Diever, Loon, Annen, Odoorn en Westerbork**.

In 1892 te **Vries, Gieten, Dwingeloo, Oosterhesselerbrug en Ruinen**.

Als een gevolg van de in vorige vergaderingen gehouden besprekingen werd in de maand januari 1893 te **Ruinen** door genoemde J.J. van Weydom Claterbos een cursus in zuivelbereiding gegeven van 2 - 30 januari en voordrachten gehouden te **Hooghalen, Norg, Grolloo, Koekange, Echten, Gees, Rolde, Wijster, Pesse en Gasteren**.

De cursus te Ruinen werd gevolgd door 31 vrouwelijke leerlingen, waaronder ? gehuwden vrouwen, uit ver verwijderde streken kwam men zich te Ruinen overtuigen.

In de maand januari 1894 volgde een tweede cursus te **Rolde** met 42 vrouwelijke leerlingen, waaronder 12 gehuwde vrouwen. Ongeveer 250 bezoekers uit andere delen der provincie kwamen kijken.

Het verslag over 1894 zegt hierover: "De belangstelling in ene verbeterde zuivelbereiding is in deze provincie door lezingen en cursussen over dit onderwerp algemeen opgewekt en het gevolg daarvan is dan ook geweest de invoering van verbeterde zuivelbereiding op vele boerderijen en de oprichting van vele boterfabrieken zowel met stoom als met handkracht.

In 1895 volgt een soortgelijke cursus te **Vries**.

De eerste handkracht centrifuge werd in 1894 op een boerderij te **Ekehaar** geplaatst.

Naar aanleiding van de lezingen 14 januari 1895 te **Oosterhesselerbrug** en 16 januari 1893 te **Rolde**, waarheen afgevaardigden van **Erm** met een rijtuig met 2 paarden waren getrokken, *ook weer door J.J. van Weydom Claterbos* gehouden, werd een Commissie te Erm benoemd om in Limburg de kleine Handkrachtboterfabriekjes te gaan zien. Zodoende brachten de Heren W. Nijenhuis en J.S. Wilting van Erm en Zijlstra, directeur der zuivelfabriek te **Noord-Barge** een bezoek aan de handkrachtboterfabrieken, drie in

totaal, te Heijel (?) (Limburg) en Beugen (Noord-Brabant) en werd besloten te Erm een soortgelijke inrichting te stichten.

Op 21 mei 1894 kwam de eerste handkrachtfabriek in Drenthe te Erm in werking onder leiding van de op 21 april 1894 tot directeur benoemde heer A. Ottens van Rolde.

De melk werd ontroomd met een Melotte handkrachtcentrifuge, later vervangen door een Alfacentrifuge. *De melk van, een deel van, de leverende veehouders was daarvoor geleverd aan de zuivelfabriek te Noord-Barge.*

De volle melk werd vóór het centrifugeren verwarmd met behulp van een voorwarmer die niet voldeed en al spoedig door de bekende kookpot-verwarming in een waterbad werd vervangen.

De vereniging in Erm is nimmer een rechtspersoon geweest. Een notariële acte van de oprichting ener Coöperatieve vereniging of Naamloze Vennootschap is nooit 'verleden' evenmin werd de Koninklijke goedkeuring op de statuten aangevraagd.

De eerste directeur bleef te Erm ongeveer 18 weken in functie en werd 20 augustus benoemd aan de 2^e handkrachtboterfabriek in Drenthe n.l. die te **Borger**, opgericht volgens de notulen naar aanleiding van - *ook hier* - "een lezing in februari 1894 door de Heer J.J. van Weydom Claterbos te Buinen gehouden".

blz. 12

Op een vergadering der Landbouwvereniging 17 februari 1894 te Borger gehouden werd een Commissie van 3 leden benoemd om na te gaan of een zuivelfabriek met handkracht te Borger zou kunnen worden opgericht. Nadat deze Commissie zoveel mogelijk inlichtingen had ingewonnen werd 12 maart door 47 der aanwezige personen besloten een kleine zuivelfabriek op te richten en namen terstond 19 personen aandelen tot een bedrag van fl. 640,--.

In 't laatst van april was ter vergadering aanwezig de notaris. Wegens onvoldoende opkomst kon de acte niet gepasseerd worden en geschiedde dit eerst 16 augustus 1894. Voorzitter der Vereniging werd de Heer S. Reijnders, destijds burgemeester te Borger, Secretaris H. Smit, Penningmeester L. van Dijk en leden W. Hooiveld, allen te Borger, F. Billing te Drouwen, H. Meijeringh Jhz. te Westdorp en J. Boelens te Ees.

Een perceel grond werd gekocht voor fl. 100,--

In de vergadering van 19 juli 1894 ontving het bestuur machtiging de benodigde inventaris aan te kopen en werd medegedeeld dat de bouwkosten van de fabriek, die 1 september gereed zou moeten zijn, zou bedragen fl. 1325,-- waarbij de bouw was opgedragen aan Hobe Scholten te Nieuw-Buinen.

Het salaris van de directeur A. Ottens, met 36 stemmen benoemd, werd bepaald op fl. 6,-- per week, een werkman wordt benoemd op een loon van 50 cent per dag, besloten werd voorts dat elk lid zelf de melk aan de fabriek zou hebben te leveren.

De fabriek kwam 6 oktober 1894 in werking - *in een latere aantekening van de zuivelconsulent staat; volgens de Asser Courant van dat jaar 1 oktober 1894* - en verwerkte van 6 oktober 1894 tot en met 22 januari 1895 313.071 Liter melk, waarvoor werd uitbetaald in oktober 1894 tot en met februari 1895 3 cent per Liter; maart, april en juni 2½ cent per L. en in de maand mei 2 cent per L. Voor het verwerken van de melk waren nodig geweest behalve de Directeur, in oktober 1 werkman van november tot mei 2 en van mei tot juni 3 werklieden.

Het loon dezer personen bedroeg van oktober tot maart elk 50 cent per dag, van 15 maart tot 15 april 60 cent per dag, van 15 april tot 15 mei 70 cent per dag en van 15 mei - 22 juni 75 cent per dag.

Over die eerste periode was er een - *positief* - saldo van fl. 337,62 waarin begrepen, fl. 40,-- boete van een melkvervalser.

Met het bedrijf te **Borger** is het zeer op en af gegaan, in de loop der jaren werden in de gemeente Borger handkrachtfabrieken gesticht, voor een deel in verband met bezwaren wegens melktransport waarin de leden te Borger de gehuchten niet of niet voldoende wilden tegemoet komen, voorts omdat enige tijd ontevredenheid heerste over beheer en uitbetaling en ook in verband met vervulling van Bestuursfuncties.

Bronniger werd opgericht in 1899, **Westdorp** en **Drouwen** in 1901. Voor de handkrachtfabriek te **Buinen** - ook gemeente Borger - werden reeds sedert februari 1894 pogingen gedaan een fabriek te verkrijgen; door moeilijkheden met de bestuursverkiezing werd volgens mededeling van het toenmalige hoofd der school eerst 5 augustus de acte gepasseerd en 6 augustus met het graven van de put - *ik vermoed de waterput* - begonnen.

Het voorzitterschap der Vereniging - *Borger* -ging van het hoofd der gemeente over op Dominee Hilerts de Haan, van 6 februari 1902 tot diens vertrek 31 oktober 1904. Ds. de Haan had zich vanaf de oprichting steeds bijzonder voor de zaak geïnteresseerd.

Ds. de Haan werd in 1904 opgevolgd door de toenmalige burgemeester A. Olthof, die voorzitter bleef tot april 1906, waarna H. Smit per 1 mei 1906 benoemd werd.

In de vergadering van 1 juli 1906 werd de tegenwoordige Directeur/Beheerder benoemd.

Daar de zuivelfabriek van Borger het oudste handkracht bedrijf is wat tot stoomzuivelfabriek is omgebouwd besteed ik er hier onder extra aandacht aan.

Het is in 1926 een bedrijf van ongeveer 3 ½ miljoen KG. melk, met een grote moderne malerij, dit en vorig jaar, geheel verbouwd, met een moderne kaasmakerij er aan verbonden.

blz. 13

In 1894 werd besloten ook voor niet aandeelhouders melk te verwerken, doch deze 1/10 cent per liter te korten. Elke week mocht totaal 20 liter karnemelk verkocht worden tegen 3 cent de liter.

Het verslag van mei 1895 - mei 1896 meldt dat bouw en inventaris hebben gekost fl. 3621,74½.

In augustus 1897 wordt de 3^e handkrachtcentrifuge er bij geplaatst en 10 maart 1896 wordt besloten voortaan de melk naar vetgehalte te betalen; verspreid worden 50 exemplaren van het boekje, voeding der koeien, van H.M. Kroon, onder de leden.

De boter werd geleverd aan de firma Halbersma te Sneek, ongekneet en in korrelvorm. Het reservefonds, 1 mei 1899 groot fl. 110,-, wordt belegd op de Rijkspostspaarbank.

In februari 1901 vragen de leden of het ook gewenst zou zijn een stoom-korenmalerij aan de fabriek te verbinden. **Drouwen** en **Westdorp** gaan echter zelf een handkrachtfabriek in werking brengen.

6 Februari 1902 wordt besloten een aandeel van fl. 50,- te nemen in de Centrale Knederij te Assen.

Op 25 oktober 1902 wordt voorts besloten tot ziekteverzekering van het personeel, en wordt medegedeeld dat het Landbouwgenootschap sterk aanstuurt op stoomzuivelfabrieken en wordt besloten dit te onderzoeken.

7 December 1905 wordt gerapporteerd dat stoom opweegt tegen handkracht; een voordeel is het pasteuriseren, minder ziekte door ondermelk en zoete ondermelk wordt terug ontvangen. Besloten wordt met 58 tegen 34 stemmen tot stoom over te gaan, wel wordt nog gesproken over een malerij, doch er werd geen beslissing genomen.

12a is een tabel over Borger

	Boek	jaar	Liters of	KG. melk	Uitbetaling	ct.	Voor 1 KG. boter	Liter / KG.
1 Okt.	1894	- 22 juni 1895	313.071	Liters	3 - 21/2 zie tekst	"	-	-
1 Mei	1895	- 1896	750.527	"	2 - 4	"	-	-
1 "	1896	- 1897	911.625	"	2,4	"	26	"
1 "	1897	- 1898	1.001.464	"	3,2	"	30	"
1 "	1898	- 1899	968.224	"	-	"	30	"
1 "	1899	- 1900	556.327	"	3,4	"	29	"
1 "	1900	- 1901	898.325	"	3,45	"	29	"
1 "	1901	- 1902	700.000	"	-	"	-	"
1 "	1902	- 1903	592.195	"	3,2	"	-	"
1 "	1903	- 1904	-	"	3,0	"	30,9	"
1 "	1904	- 1905	424.444	"	3,0	"	30,9	"
1 "	1905	- 1906	456.499	"	3,2	"	30,6	"
1 "	1906	- 1907	531.636	"	-	"	30,5	"
1 "	1907	- 1908	537.092	"	3,1	"	32	"
1 "	1908	- 1909	678.660	KG.	3,75	"	28,3	KG.
1 "	1909	- 1910	960.701	"	3,91	"	28,29	"
1 "	1910	- 1911	1.240.106	"	3,92	"	28,33	"
1 "	1911	- 1912	1.366.002	"	4,53	"	28,7	"
1 "	1912	- 1913	1.777.844	"	4,44	"	28,17	"
1 "	1913	- 1914	2.011.118	"	4,13	"	28,29	"
1 "	1914	- 1915	2.209.241	"	4,23	"	28,31	"
1 "	1915	- 1916	2.378.375	"	5,90	"	28,3	"
1 "	1916	- 1917	2.151.355	Liters	6,65	"	27,2	Liter
1 "	1917	- 1918	1.764.059	"	6,37	"	27,0	"
1 "	1918	- 1919	1.475.691	"	11,25	"	27,5	"
1 "	1919	- 1920	1.959.071	"	9,75	"	27,6	"
1 "	1920	- 1921	2.002.307	"	9,46	"	26,9	"
1 "	1921	- 1922	2.175.612	"	7,53	"	27,0	"
1 "	1922	- 1923	2.373.735	"	7,27	"	26,31	"
1 "	1923	- 1924	2.497.316	"	6,70	"	25,35	"
1 "	1924	- 1925	2.722.133	"	7,91	"	26,05	"

26 Januari 1904 wordt medegedeeld dat de verandering in stoom zal moeten kosten; machinerieën fl. 5265,-- met malerij fl. 7420,--; verbouwingskosten voor malerij fl. 1000,--, de malerij zou dus kosten ± fl. 3000,--. Een voorstel direct een malerij er aan te verbinden wordt verworpen.

11 Februari d.a.v. stelde het bestuur voor niet aanstonds tot verandering in stoom, zoals de vorige vergadering besloten werd, over te gaan in verband met de "wankelmoedigheid" van vele leden, het bestuur blijft groot voorstander; karnemelk mag niet meer aan de fabriek verkocht worden!

22 Februari heeft het bestuur bedankt omdat geen karnemelk meer aan de fabriek verkocht mag worden.

7 Juni 1904 wordt besloten tot bouw van een ijskelder, de kwaliteit der boter laat te wensen over, de boteropbrengst is niet hoog.

6 september moet er andere afvoer voor het afvalwater gezocht worden, er komt een rio- lering tot stand - die in 1924 nog verlengt wordt, zodat ze nu op stromend water uit-

komt. Één arbeider wordt afgeschaft in verband met de afname der melk.

12 Juli wordt het melkvervoer aanbesteed voor fl. 310,-- en zal getracht worden weer meer melk te krijgen door aansluiting der gehuchten te bewerken.

23 Januari 1907, het bestuur deelt mee dat vergaderd is met de gehuchten die nu zelf een handkrachtfabriekje hebben. Buinen wil wel samen werken mits de fabriek aan het vaarwater komt en zo dicht mogelijk bij het station Buinen.

blz. 14

Bezocht zijn ook de stoomfabrieken te **Exloo** en **Odoorn**;

Van 14 mei - 8 december 1906 betaalde Borger per 3% vet gemiddeld fl. 3,26¼, Exloo fl. 3,44, Odoorn fl. 4,42.

Borger had voor 1 KG. boter nodig 30,8 L. melk Exloo 28,4 L. en Odoorn 29,5 L.

Van de 517.737 L. melk van 1 januari 1906 - 1 januari 1907 geleverd, zou bij stoom, fl. 1300.-- meer gemaakt zijn. De vertimmering op fl. 7000.-- gerekend en een rente van 4½ % of fl. 315,-- zou door stoomkracht fl. 1000,-- meer gemaakt worden.

Besloten werd daarom de fabriek in stoom "om te werken" en machtiging verleend voor een geldlening bij de Boerenleenbank te Borger van fl. 7000,--.

Omtrent de vraag van Buinen, om daar de nieuwe fabriek te bouwen, wordt afwijzend beslist.

Dr. Prima (Frima ?) geeft het bestuur in overweging nog eerst het advies van de zuivelconsulent in te winnen.

In de vergadering van 27 maart werd een voorstel om bij de verbouwing terstond een malerij aan de fabriek te verbinden met 50 tegen 46 stemmen en 17 onthoudingen verworpen.

In de vergadering van 1 januari 1907, waarin ook de zuivelconsulent aanwezig is, wordt de verbouw voor fl. 2945,-- gegund aan H. Santing.

9 Maart 1908 wordt besloten te stemmen voor liquidatie van de Centrale Knederij te Assen, een tekort van fl. 1323,-- moest daarvoor later nog worden bijbetaald.

In 1916 werd een grote malerij bijgebouwd waarvan de kosten ongeveer fl. 35.000,-- met inventaris, hebben bedragen.

De laatste verbouwing onder beheer van de tegenwoordige beheerder, waarbij de gehele fabriek verbouwd werd en alleen een deel van de oude kelderruimte en de diepe put - omdat Borger juist op de "Hondsrug" ligt - bleven bestaan en tevens een kaasmakerij aan de fabriek werd verbonden vond plaats in 1925 / 1926, de aanbestedingsommen bedroegen voor de bouw fl. 63.000,-- - en de inventaris fl. 20.000,--.

De derde handkrachtfabriek* was waarschijnlijk **Grolloo**, begonnen omstreeks 3 of 4 december 1894, volgens mededeling van de thans 84 jarige voorzitter die weet dat de fabriek even voor St. Nicolaas begon te werken en het eerste melkgeld 24 december werd uitbetaald.

Het bedrijf te Grolloo verdient bovendien vermelding omdat van het bestuur van die fabriek de stoot tot oprichting van de Drentse Zuivelbond uitging.

In de allereerste beginperiode kon die fabriek feitelijk slechts 1½ cent per L. melk uitbetalen, doch betaalde toen 2 ct. Korte tijd later werd de prijs 3,7 ct. er bleef toen zelfs nog geld in kas.

Ook particuliere Stoom- en Handkracht zuivelfabrieken werden in Drenthe opgericht en wel kwam 21 juni 1891 in werking het bedrijf van J.P. Hilkeijer te Nijensleek, gemeente Vledder. Op 21 februari 1891 werd door het gemeentebestuur in Zuidwolde ver-

gunning verleend aan J. Fritzlin "tot het inrichting en in werking brengen ener Stoomzuivelfabriek aldaar". Nagegaan wordt nog wanneer dat bedrijf in werking kwam.

* Mogelijk kan het ook de fabriek te Buinen geweest zijn, waar, volgens een brief van 6 oktober 1894, men dien morgen met het graven van de put begon.

Latere toevoeging zuivelconsulent:

Tijdens het typen van dit rapport komt nog bericht binnen dat Buinen waarschijnlijk 1 oktober 1894 zou zijn begonnen en het graven van de put verband zou houden met onvoldoende water.

Ofschoon uit vorenstaande reeds voor een deel gebleken zal zijn, welke oorzaken in de provincie Drenthe, aanleiding gaven tot de overgang naar de fabriek moge hieronder nog een korte samenvatting worden gegeven.

blz. 13

Allereerst is dan zeker de algemene teruggang der boterprijzen, mede een gevolg van het feit, dat Nederland werd verdrongen van de wereldmarkt en doordien andere landen ons voorbijstreefden en als een gevolg van de veelvuldige knoeierijen door handelaren en opkopers, doch ook wel door producenten bedreven.

Voorts de reeds meer genoemde ruilhandel. Stads-boterhandelaren die zelf de prijs der boter vrij willekeurig vaststelden en bij het kopen van de boter de hoogte van de prijs regelden naar de hoeveelheid lijnkoeken en andere veekoeken, rijstmeel enz. welke de boer terug kocht. Een ruilhandel welke zeer drukkend was en elke gezonde ontwikkeling tegen hield. De boter werd zogenaamd geleverd op marktgang d.i. op marktprijs; de nominale prijs hing voornamelijk af van de hoeveelheid kruidenierswaren, veevoeder enz. die werden terug genomen.

e boter werd veelal in 4 keuren gekocht. Een boterprijs van 30 cent kwam zelfs voor. De boter werd opgekocht door handelaren in Meppel, Coevorden, enz. doch ook door tussenspersonen voor handelaren in Zwolle en Deventer.

Ook de minder goede verkeerswegen en verkeersmiddelen waren oorzaak van slechte handelstoestanden.

Elders ontstonden Coöperatieve fabrieken omdat men meende dat de speculatieve bedrijven, waarvan de melk geleverd werd, niet voldoende uitbetaalden.

Dat de overgang naar de fabrieken over 't algemeen zo vlot verliep vindt dan ook zeker voor een groot deel zijn oorzaak hierin, dat de boer of boerin door zich bij de fabriek aan te sluiten geld in handen kreeg, wat voorheen niet het geval was, en kon gaan kopen, waar men wilde. De boer werd min of meer onafhankelijk van de tussenhandel en leefde met de grote conjunctuur mee.

Vooraf de kleine veehouders konden veel profiteren, deze hadden weinig in te kopen. Door de ontwikkeling van dit proces is de boer economisch zelfstandig geworden en nam zijn belangstelling in de kwaliteit en hoeveelheid der zuivelproducten toe.

Onder die invloed ontstond ook een geheel nieuwe handelsorganisatie. Een periode van schitterende vooruitgang der veeteelt ging daarmee gepaard. Deze trad in omstreeks 1890.

De oprichting van fabrieken werd zoals reeds aangegeven in sterke mate in de hand gewerkt door lezingen en cursussen welke in de loop der jaren gegeven werden.

Slechte verkeerswegen - zandwegen, werkten het oprichten van vele kleine bedrijven sterk in de hand, het 'dorpisme' droeg daartoe mede bij - elk dorp wilde graag een eigen fabriek hebben; "van de stichting - van een fabriek -, schrijft iemand in 1894, scheen niets te kunnen komen, tot naijver over de voortvarendheid in twee naburige plaatsen de zielen wakker schudde".

Weer op een andere plaats voldoet levering der melk elders niet en werd besloten zelf een fabriek te bouwen. Tal van particulieren zagen in de fabrieksmatige boterbereiding een bestaan en zo verrijzen in Drenthe in de jaren 1895 en volgende jaren een groot aantal - handkracht - bedrijven.

De stichtingskosten waren niet hoog, voordelen waren er zeker boven de gevolgde wijze van *boterbereiding en het uitschakelen van de ruilhandel* en als voorloper van later te stichten grotere fabrieken meenden verschillende voorlichters der veehouders, de oprichting van kleine fabrieken, de eerst schrede op het gebied der fabrieksmatige zuivelbereiding niet te moeten ontraden.

Reeds in vergaderingen van het Landbouwgenootschap van 1889 en 1890, bracht de heer Mr. ten Oever de vraag, kleine of grote fabrieken ter sprake.

Het is zeer begrijpelijk dat de Drentsche veehouder, door de omstandigheden zuinig opgevoed, neigde in de richting van kleine, overzichtelijke, bedrijven waarmee hij meer van nabij contact kon krijgen, vooral ook wegens het moeilijke melktransport langs de zandwegen.

Voor de oprichting van handkrachtfabrieken was niet zo veel geld nodig. Toch bracht het bij elkaar brengen daarvan in de begin periode nog wel moeilijkheden mee. Tegen de hoge bouwkosten van een Stoomzuivelfabriek werd ten minste niet weinig op gekeken.

blz. 15

Aan enkele handkrachtfabriekjes werd het "directeurschap" of het werkman zijn, bij inschrijving gegund. Die met het laagste werkloon tevreden was maakte bijzonder veel kans.

Veel van de eerste directeuren van handkrachtfabrieken genoten hun opleiding bij A. Ottens te Rolde of aan de fabriek te Grolloo; een paar weken leertijd werd meest voldoende geacht. Vrees bestond er in de begin tijd vooral dat de afgeroomde melk van de centrifuge ongeschikt zou zijn voor kalveren en varkens en veel minder waard zou zijn dan de karnemelk van de boerderij, bij eigen boterbereiding verkregen, varkens-houden werd onmogelijk geacht.

Anderen meenden weer zelf puike boter te maken en wilden zich daarom niet aanstonds aansluiten. Vooral de (ouden van dagen) *ouderen* hadden de meeste bezwaren.

De kwaliteit van de aangevoerde melk moest veel verbeterd worden.

Aan een particuliere handkrachtfabriekje in Drenthe geschiedde het ontromen door de betaalde handkrachten zo slecht, dat de boeren het de moeite waard vonden de afgeroomde melk die van de fabriek terug kwam, thuis nog weer te gaan karnen. Toen werd het bedrijf, zo vertelde de vroegere eigenaar mij, dan maar veranderd in stoomkracht.

Ook waren er plaatsen waar naast de bestaande fabriek een tweede werd gebouwd door hen, die bezwaren maakten tegen het verwerken der melk op zondag. *Nijeveen – Kolderveen*.

Er zijn jaren geweest dat in de provincie Drenthe een groot aantal handkrachtfabriekjes in werking was. Zo b.v. in het jaar :

1896	46
1899	52
1900	47
1901	52
1902	49
1903	53
1904	51
1905	50

IV. Overgangen van handkrachtfabriekjes naar Stoomzuivelfabrieken.

Bijgaand overzicht geeft de geleidelijke voortgang en ontwikkeling der fabrieksmatige zuivelbereiding in Drenthe. *Ik vermoed dat dit overzicht ontbreekt in het archief!*

Uit dit overzicht blijkt tevens de verandering van handkrachtfabrieken in bedrijven door stoom gedreven, het verdwijnen van fabrieken en de opheffing ervan als een gevolg van samenwerking tot groter bedrijven.

Ook blijkt daaruit de uitbreiding der tegenwoordige fabrieken tot bedrijven welke tevens melkproducten bereiden, waaraan kaasmakerijen verbonden zijn en waaraan verbonden of waarnaast gesticht door de zelfde vereniging of organisatie een korenmalerij of handel in veevoederartikelen en soms ook meststoffen.

In het jaar 1898 werden de eerste handkrachtfabriekjes veranderd in stoomfabrieken en volgden in 1899 en 1900 meerdere handkrachtboterfabrieken dat voorbeeld.

Dat deze overgang niet sneller heeft plaats gevonden en in 1902, 1904, 1905, 1908 en zelfs in 1910, 1911, 1913, 1914 en 1915 nog bedrijven volgden, is voorzeker voor een deel toe te schrijven aan het feit dat men in Drenthe zeer gehecht was aan een fabriek in eigen dorp of gehucht en voorts waarschijnlijk aan de omstandigheid dat 8 juni 1901 door de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe werd besloten te Assen op te richten een Coöperatieve Centrale Knederij en Exportvereniging Drenthe, ten doel hebbend, "het kneden, verpakken en verkopen van onvervalste boter". Leden der Vereniging zouden kunnen zijn Coöperatieve Verenigingen of N.V. op Coöperatieve grondslag welke in Drenthe een zuivelfabriek exploiteren en lid waren van de Drentsche Zuivelbond.

Hier zou voor de Drentsche handkrachtfabriekjes de gelegenheid komen de boter gezamenlijk af te zetten en zou deze niet meer naar een opkoper in Friesland gezonden behoeven te worden zoals veelvuldig geschiedde. Ook hoopte men door samenwerking van verschillende kleine partijen boter, groter en beter verkoopbare partijen te verkrijgen.

De bedrijven zelf hadden toch moeilijkheden met de afzet der boter zoals duidelijk op de eerste vergaderingen van de Zuivelbond bleek, een Commissionair uit Engeland kwam daarvoor in maart 1897 in een Bondsvergadering over - *vertellen?* - aangezien de Nederlandse Consul - Generaal de Heer Haas (?) verhinderd was.

blz. 17

Ter zelfde tijd werd reeds in die Bondsvergadering medegedeeld door de reeds eerder genoemde Heer Ottens, toenmalig directeur der handkrachtfabriek te Rolde, dat niet aan alle fabrieken de werktuigen goed waren en de minder goede kwaliteit der boter ook te wijten zou zijn aan een verkeerde behandeling der melk door de leveranciers.

Medegedeeld kon worden in diezelfde vergadering dat de Rijkslandbouwleraar, de Heer **Elema** vanwege het Hoofdbestuur van het Genootschap ter bevordering van de Landbouw in Drenthe alle fabrieken in Drenthe zou bezoeken en daarover een rapport uitbrengen. De mogelijke gebreken zouden dan wel aan het licht komen. Uit een en ander blijkt reeds voldoende dat naast het feit dat het product der fabriekjes niet altijd prima was, ook de afzet der boter grote moeilijkheden ondervond en uitgezien werd naar wegen en middelen om daarin verbetering te krijgen.

In het bijzonder bij het Genootschap ter Bevordering van de Landbouw in Drenthe was men zoals hierboven reeds werd medegedeeld werkzaam om fabrieken en fabriekjes te helpen en werd bij de Regering ten sterkste aangedrongen op het toestaan der gelden voor aanstelling van een Zuivelconsulent.

De pogingen van het Landbouwgenootschap werden met succes bekroond en reeds 30 mei 1899 kon de Voorzitter van de Zuivelbond mededelen dat weldra een Zuivelconsulent in Drenthe zou zijn gevestigd, de Bond zich zo spoedig mogelijk met hem in ver-

binding zou stellen en zou kunnen profiteren van zijn deskundigen en wetenschappelijke blik en gesteund door het hoofdbestuur van het Landbouwgenootschap de Zuivelbond wel een werkzaam jaar zou kunnen te gemoed gaan.

In december 1899 werd de aankomst gevestigd op de mogelijkheid tot verkoop van boter op de botermijn te Zutphen, staande onder beheer van de Gelders - Overijsselse Zuivelbond te Zutphen en worden plannen gemaakt in 1899 en 1900 om tot boterkeuring en zodoende langs die weg, tot kwaliteitsverbetering van de boter te komen.

Reeds in de vergadering van 14 augustus 1896 waar in tegenwoordigheid van de voorzitter van het Genootschap ter Bevordering van de Landbouw in Drenthe, de oprichting van een Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken besproken werd, werd volgens mededelingen van de eerste Secretaris van die Bond door de Voorzitter de Vergadering voorgesteld een Bond op te richten welke mede ten doel zou hebben de verkoop der boter op minst kostbare wijze te doen plaats hebben dan thans het geval was en het vervoer voordeliger te doen plaats vinden; "het oprichten ener kneedmachine is iets van later zorgen". Toen werd dus reeds over de oprichting van een knederij gedacht.

Op 16 oktober 1901 werd de oprichtingsakte de **Centrale Knederij** notarieel verleden en traden aanstonds 13 Coöperatieve handkrachtfabrieken toe.

Aan deze Centrale Knederij werd de boter gekeurd, in verschillende partijen aangevoerd en gezamenlijk verzonden. Uitbetaling geschiedde naar keur, meerdere pogingen werden gedaan om tot kwaliteitsverbetering te komen.

Besprekingen vonden plaats in de Algemene Vergadering van de Zuivelbond in 1902 om te geraken tot de aanstelling van een Ambulant - Directeur, die bij ziekte of verlof van een directeur zou kunnen optreden, doch tevens, omdat hij in zovele bedrijven zou komen, als leermeester voor vele zou kunnen optreden.

Bij de boterkeuringen, welke plaats hadden door de ingezonden boter 2 keer te keuren met een tussenruimte van ongeveer 7 dagen, was menigmaal gebleken dat bij een eerste boterkeuring de boter van handkrachtboterfabrieken zonder gebreken was en bij de tweede keuring de boter van de handkrachtfabrieken sterk in kwaliteit achteruit was gegaan door het niet pasteuriseren van de room en de boter van stoomzuivelfabrieken niet minder was geworden.

Overwogen werd daarom door het Bestuur van de Zuivelbond om een prijsvraag uit te schrijven voor een pasteurisatietoestel voor handkrachtfabrieken.

Bij besprekingen in maart 1902 in de algemene Vergadering van de Zuivelbond daarover gehouden waren twee stemmingen - *stromingen* - merkbaar.

Een partij meende dat al kwam er een voor handkrachtfabrieken geschikt pasteurisatietoestel men toch niet zou komen waar men moet zijn, het een halve maatregel zou zijn en wel eens kon blijken dat de fabrieken weer geld hadden uitgegeven dat als weggegooid zou beschouwd moeten worden. Pasteuriseren alleen toch werd niet voldoende geacht en zou moeten gepaard gaan met diep koelen.

blz. 18

Bovendien meende men dat de aanvoer en het verwerken van de melk 's zomers niet zo vlug geschiedde of de room zou reeds zuur zijn voor het pasteuriseren; terwijl voorts de afgeroomde melk nog besmet zou blijven.

De andere partij, waartoe ook de toenmalige Zuivelconsulent behoorde, meende dat er handkrachtfabrieken waren, b.v. waaronder met 400.000 Liter melk per jaar, welke met voordeel in een stoomzuivelfabriek zouden kunnen worden omgezet, doch dat de tijd er nog niet rijp voor was, om daar toe thans over te gaan.

Met zoveel omstandigheden zou rekening moeten worden gehouden. Het pasteuriseer-

toestel zou wellicht de brug zijn om tot stoom te komen en beter boter zou worden verkregen.

Een rapport werd als een gevolg van dat onderzoek uitgebracht over de vraag; "Hoeveel melk moet en fabriek verwerken om voordeliger als stoom - dan als handkracht - boterfabriek te draaien".

De Commissie onder voorzitterschap van de toenmalige eerste Zuivelconsulent in Drenthe - **Postuma** - doet aan de hand van enige, aan de praktijk ontleende, becijferingen uitkomen, dat een handkrachtfabriek met 400.000 - 500.000 KG. melk voordeel zal kunnen hebben van de verwerking der melk met stoomkracht. Aan het slot van het rapport worden deze twee algemene opmerkingen gegeven:

dat met het schrijven van dit rapport niet beoogd wordt direct de handkrachten in stoom om te zetten omdat verwacht werd dat als de Commissie zich daarmee ging bezig houden ongetwijfeld een storm van verontwaardiging over een groot deel van Drenthe zou opgaan .

dat deze cijfers gegeven werden ter verspreiding van algemene kennis opdat te zijner tijd ieder belangstellende bij de boterfabricatie er zijn nut mee zou kunnen doen.

Dit rapport op ruime schaal verspreid heeft ongetwijfeld het zijne bijgedragen tot de verandering van handkrachtfabriekjes in stoombedrijven.

Tot de allereerste werkzaamheden van de tweede Zuivelconsulent - *de schrijver van dit rapport J.C. van Weydom Claterbos werd per 1 januari 1905 aangesteld* - behoorde dan ook het verlenen van voorlichting en steun bij de omzetting der handkrachtfabriek te **Eelde** tot stoom, spoedig gevold door de bedrijven te **Borger, Hijken, Hooghalen, Buinen, Bunne** en in later jaren gevold door meerdere.

In de **gemeente Beilen** kwam na jaren van voorbereiding een vereniging van handkrachtfabrieken tot één stoomzuivelfabriek tot stand. Van de 12 fabrieken in die gemeenten gelegen bleven er geruime tijd eerst slechts 4 over, terwijl thans die gemeente 3 stoombedrijven telt n.l. te **Beilen, Hooghalen en Hijken**.

In de gemeente **Borger** verdwenen geleidelijk de verschillende handkrachtfabrieken nadat te Borger zelf het bedrijf werd omgezet in een stoomzuivelfabriek, alleen de bedrijven te **Drouwen, Buinen** en **Nieuw-Buinen** bleven bestaan en werden ook in stoomfabrieken veranderd.

De laatste stoot tot het verdwijnen der handkrachtfabrieken werd wel gegeven door de opheffing in 1906 van de Coöperatieve Centrale Knederij en Exportvereniging in Assen en de rantsoenering der brandstoffen in de oorlogsjaren - *1^e wereldoorlog*.

In **Ruinerwold** kwam in 1925, na reeds eerder aan de orde te zijn geweest, de combinatie tot stand van 2 naburige stoomzuivelfabrieken tot een bedrijf met 6 miljoen KG. melk.

De toestand is thans zo geworden dat op 1 januari 1926 in de provincie Drenthe nog aanwezig waren totaal 59 zuivelbedrijven, waarvan:

- 46 gedreven door stoomkracht,
- 5 gedreven door een zuiggasmoter - *benzinemotor*
- 3 gedreven door een ruw-olienmotor - *dieselmotor*
- 5 door elektriciteit.

Van deze zuivelfabrieken bereidt;

- 1 bedrijf behalve boter ook, melkpoeder,
- 1 gecondenseerde melk,

1 melkpoeder, gecondenseerde melk en kindermeel,
14 bedrijven bovendien kaas - (1 bedrijf zal in de loop van 1926 waarschijnlijk nog kaas gaan bereiden; de aanbesteding van de bouw der kaasfabriek had reeds plaats.)

van één bedrijf is de kaasmakerij nog in aanbouw, dit bedrijf is in genoemd aantal van 14 reeds mee geteld.

fabrieken bereiden thans geregeld kaas, waarvan 2 bedrijven een inrichting voor mechanische kaasbereiding hebben,

1 bedrijf is verbonden alleen een handel in voederartikelen, terwijl 35 bedrijven een malerij verbonden is met handel in veevoederartikelen.

blz. 19

Enkele bedrijven zorgen nog voor de stroomlevering voor de elektrische verlichting van het dorp en de woningen van een groot aantal landbouwers en het dorsen met elektriciteit. Wat betreft de omvang van de productie der bedrijven kan deze het beste blijken uit de productiecijfers telken jaren verzameld door het Botercontrolestation Assen

Het volgende overzicht betreft de toestand op 31 december van de genoemde jaren geeft daarvan een goed beeld.

Jaar	Stoom	Hand	Totaal	Geproduceerde boter in 1000 KG.	Bijgekocht boter in 1000. KG.	Getinde boter in KG.
1903	29	23	52	2.058.782	-	-
1904	34	33	67	2.106.369	-	5.000
1905	37	38	73	3.080.686	-	32.000
1906	49	35	84	3.504.270	117.702	100.000
1907	50	36	86	4.067.663	109.924	31.000
1908	53	28	81	3.932.597	6.319	-
1909	53	21	74	3.793.185	32.382	-
1910	53	20	73	3.925.568	44.986	-
1911	55	13	68	3.714.406	45.707	-
1912	56	12	68	4.161.707	16.456	-
1913	57	9	66	4.750.566	103.748	-
1914	58	5	63	4.926.790	20.432	-
1915	60	7	67	4.597.202	17.950	-
1916	64	4	68	4.896.404	115.624	-
1917	63	1	64	4.178.352	59.649	-
1918	63	0	63	3.048.586	15.198	-
1919	62	0	62	3.430.748	63.850	-
1920	62	0	62	3.993.366	91.300	-
1921	61	0	61	4.277.448	43.456	-
1922	61	0	61	4.955.840	24.782	-
1923	61	0	61	5.719.741	39.100	-
1924	61	0	61	5.284.591	61.873	-
1925	59	0	59	6.177.443	32.733	-

Daarnaast werd in 1925 nog bereid ongeveer 12.000 KG. boter door landbouwers niet aangesloten bij de Botercontrole, dus zogenaamde ongecontroleerde boter.

Uit bovenstaande overzicht blijkt ook ten duidelijkste welke invloed de fabrieksmatige zuivelbereiding gehad heeft op de veehouderij. Deze is enorm toegenomen gezien de grote toename der productie

Voor een ander deel is deze toename toe te schrijven aan de toegenomen productie door verbetering van de veestapel, de oprichting van Fokverenigingen en Controleverenigingen. In 1924 waren b.v. in Drenthe werkzaam 43 Fok- en Controleverenigingen met 1134 leden, waarvan 5676 koeien gecontroleerd werden.

De toename van de veestapel mogen blijken uit onderstaande cijfers ontleend aan de verslagen van de Landbouw in Nederland

Melk en kalfkoeien aanwezig in:

1866 tot en met	1870	39.567
1871 " " "	1880	40.008
1881 " " "	1890	39.727
1891 " " "	1900	39.967
	1901	42.232
	1902	42.221
	1903	44.279
	1904	44.902
	1910	51.142
	1921	53.657

Vanaf 1889, dus sedert het in werking treden der eerste zuivelfabrieken in Drenthe, een toename van het aantal melk - en kalfkoeien van 39.567 tot 53.687 in 1921, of ruim 14.000 melk en kalfkoeien.

blz. 20

Terwijl enkele veranderingen van handkrachtfabrieken in stoomzuivelfabrieken plaats vonden door het plaatsen van een staand stoomketeltje en een kleine stoommachine, werden op andere plaatsen geheel nieuwe fabrieken gebouwd.

Voorts werden in de laatste jaren geheel nieuwe moderne fabrieken gebouwd als een gevolg van de steeds toenemende melkaanvoer, mede veroorzaakt door de aanmaak van nieuw land in enkele gedeelten der provincie en voor een ander deel verband houdende met de wijziging van het bedrijf waar behalve boter voortaan kaas of andere melkproducten worden bereid.

De Stoomzuivelfabriek te **Veenhuizen**, van de Rijkswerkinrichting aldaar, werd in 1924 opgeheven en de melk geleverd aan een naburige Stoomzuivelfabriek.

Ook verdween het ontromingsstation van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek **Frederiksoord te Willemsoord** (Overijssel) gevestigd. (*moet mogelijk Wilhelminaoord zijn*)

Het ontromingsstation der Coöperatieve Stoomzuivelfabriek **Zuidwolde** gevestigd te **Drochterenopslag** - *gehucht in zuidelijke puntje oude gemeente Zuidwolde* - is nog steeds in werking en onderging voor korte tijd enige verandering.

Een belangrijke combinatie waardoor vele handkrachtfabrieken en een particuliere Stoomzuivelfabriek werden opgeheven was de oprichting der **Asser** Coöperatieve melkinrichting.

In de oorlogsjaren werd aan verschillende fabrieken ook caseïne bereid en werd een speciale verkoop vereniging daarvoor opgericht, deze bereiding betekend thans nog zeer weinig.

De tegenwoordige stand van het Zuivelbedrijf.

Op blad (18) van dit verslag is reeds aangegeven dat Drenthe thans telt 59 zuivelfabrieken, waarvan 46 gedreven door Stoomkracht, 5 door een zuigkrachtmotor, 3 door een ruwoliemotor en 5 door elektriciteit

Door deze fabrieken was in 1925 bereid 6.177.443 KG. boter, terwijl daar buiten nog ongeveer 12.000 KG. ongecontroleerde boter bereid werd.

Voorts wordt in 1926 door 14 bedrijven kaas bereid, terwijl door 2 fabrieken gecondenseerde melk, door 2 bedrijven melkpoeder en door 1 bedrijf nog kindermelk vervaardigd wordt.

Naast zeer moderne, nieuwe fabrieken zijn er onder deze bedrijven vele welke in behoorlijke toestand verkeren, doch ook zijn er, welke noodzakelijk verandering, uitbreiding of vernieuwing behoeven, terwijl er ook bedrijven zijn waarvoor, gezien de betrekkelijke geringe melkaanvoer en de korte afstand waarop deze bedrijven van elkaar gelegen zijn, het wel overweging zou verdienen, na gaan in hoeverre samengaan van naburige fabrieken in het voordeel de veehouders zou zijn te achten, zowel door besparing aan onkosten, als door voordeliger verkoop van de grote partijen goede producten door één hand.

Nog in 1925 werd de zuivelfabriek te **Tinaarloot** b.v. opgeheven en de melk thans verwerkt aan de op korte afstand gelegen fabriek te Vries.

Opvallend is wel het grote aantal zuivelfabrieken waaraan malerijen en - of handel in veevoederartikelen verbonden is.

Bij de fabrieken te **Roden, Noord-Barge** en **Smilde** werd reeds aanstonds een malerij bij de fabriek bebouwd, de andere malerijen werden later gesticht.

Niet altijd verdient deze combinatie aanbeveling en wordt het malen niet goedkoop indien de machine alleen voor de malerij moet lopen. Enige fabrieken bezigen voor het malen in de middaguren elektriciteit.

Enkele bedrijven zijn werkzaam als filiaal aan de **Coöperatieve Landbouwersbank en Handelsvereniging te Meppel**. Anderen weer betrekken veel door bemiddeling van het **Centraal Bureau te Rotterdam**.

De verkoop der door de fabriek geproduceerde boter was aanvankelijk aan elk bedrijf afzonderlijk overgelaten; een deel er boter werd verzonden in korrelvorm, na gewassen te zijn, verpakt in manden, naar een handelaar in Sneek. De levering daarheen heeft, hoewel daaraan meerdere bezwaren verbonden waren, daarom zo lang stand gehouden omdat de fabrieken zo spoedig de gelden over gemaakt kregen en daarvoor dus geen risico liepen.

blz. 21

Een ander deel der boter werd verkocht aan handelaren en naar het buitenland gezonden.

In 1896 bevredigde deze toestand niet en was dit mede een voornamelijk aanleiding tot het doen van pogingen om te geraken tot oprichting van een Zuivelbond, zoals hierboven reeds werd medegedeeld, ten doel hebbende, de nog bestaande gebreken aan de boterbereiding te verbeteren en de verkoop van het product, door een minder kostbare wijze van vervoer als anderszins voordeliger te maken. Door het voorlopige bestuur werd reeds gesproken over "een gemeenschappelijke knederij".

Veel instemming had dit plan in de vergadering van 14 augustus 1896 nog niet, terwijl een der afgevaardigden van Buinen oordeelde dat vermenging van verschillende soorten boter, goede en slechte, nooit een goed product kan opleveren.

In latere vergaderingen van de tot stand gekomen Zuivelbond wordt, zoals hiervoor

reeds eveneens met een enkel woord is medegedeeld, aangedrongen op deelname aan de botermijn te Zutphen; andere fabrieken zonden boter naar de particuliere botermijn in Noord-Brabant.

Vanaf 1 februari 1900 tot augustus 1914 werd eveneens een botermijn te Meppel gehouden, waarheen ook door verschillende fabrieken een deel van het product werd gezonden.

De aanvoer aan deze botermijn bedroeg in:

1900	300.000	KG.	Middenprijs	fl.	1,13½	per	KG.
1901	410.000	"	"	"	1,17	"	"
1902	500.000	"	"	"	1,12	"	"
1903	425.000	"	"	"	1,16	"	"
1904	400.000	"	"	"	1,13	"	"

Vanaf 1903 tot 1904 verloopt de markt van boerenboter. Ook de aanvoer van boerenboter op de grote markten is vanaf 1904 gering, om langzamerhand geheel te verdwijnen. De markten van boerenboter te Assen, Coevorden en Hoogeveen, welke in 1889 en volgende jaren nog enige betekenis hadden, waren in 1900 behalve die te Meppel nagenoeg geheel verdwenen.

De productie van boerenboter in 1896 geschat op 1.360.300 KG., werd in 1897 aangeslagen op 1.205.000 KG., in 1898 op 1.062.400 KG., in 1899 954.400 KG. en in 1900 op 764.500 KG.

De gemiddelde boterprijzen in die jaren op de markten betaald waren als volgt:

1896	grasboter	fl.	0,88 ½	hooiboter	fl.	0,95
1897	"	"	0,87 ½	"	"	0,92
1898	"	"	0,89	"	"	0,94½
1899	"	"	0,98	"	"	0,98½
1900	"	"	0,97	"	"	0,98

Verder was de aanvoer op de botermijn te Meppel de volgende:

1905	360.000	KG.	middenprijs	fl.	1,20	per	KG.
1906	328.000	"	"	"	1,25	"	"
1907	303.000	"	"	"	1,21	"	"
1908	356.000	"	"	"	1,27	"	"
1909	231.000	"	"	"	1,26	"	"
1910	230.000	"	"	"	1,38	"	"
1911	218.000	"	"	"	1,38	"	"
1912	222.000	"	"	"	1,37	"	"
1913	150.000	"	"	"	1,33	"	"
1914 *	76.200	"	"	"	1,26	"	"

* tot augustus

Door de - 1^e wereld-oorlog moest deze botermijn worden stopgezet en kwam zij nimmer weer in werking.

Aan de tot dusverre gedreven handel in boter der handkrachtfabrieken kleefden in hoofdzaak de volgende bezwaren:

er werd niet voldoende gelet op de kwaliteit der boter, in het algemeen gesproken werd alles altijd als eerste kwaliteit betaald, met dit gevolg, dat aan de bereiding niet de nodige aandacht werd geschonken.

werd de boter in korrelvorm verzonden en verkocht en konden de fabrieken nimmer zeggen hoeveel boter zij hadden geleverd en moest men tevreden zijn met het gewicht door de ontvangers der boter opgegeven.

De 8^e juni 1901 werd daarom door de Drentsche Zuivelbond besloten een Coöperatieve Centrale Knederij op te richten welke 6 juni 1902 in werking trad.

blz. 22

De totale kosten van bouw, inrichting enz. bedroegen fl. 29.823,66½.

In 1908 na vele moeilijke jaren te hebben doorgemaakt, mede omdat de deelname der fabrieken ver beneden de verwachting bleef, werd de Centrale Knederij geliquideerd en het gebouw betrokken door de Asser Coöperatieve Melkinrichting, welke inmiddels was ontstaan uit een 6 tal handkrachtfabrieken.

Een gedeelte der fabrieken had inmiddels deelgenomen aan de rechtstreekse verkoop van de boter ingesteld door de Algemene Nederlandse Zuivelbond - F.N.Z. - met de verkoop in Arnhem en levering aan de Nalles (?) Centrale te Parijs.

Ook ontstonden in de oorlogsjaren een tweetal verkooporganisaties n.l. de Coöperatieve Drentse Zuivelverkoop Vereniging (C.D.Z.) en de Drentschen Boterverkoop Vereniging (D.B.V.).

Deze laatste vereniging verdween wederom, zo spoedig de vrije handel maar even weer mogelijk werd.

De C.D.Z. daarentegen, met een eigen directeur, groeide, als onderdeel van de Nederlandsche Coöperatieve Zuivelverkoopvereniging (N.C.Z.), later de Nationale Coöperatieve Zuivelverkoopvereniging, uit tot een belangrijke verkooporganisatie, waarbij thans 26 Coöperatieve zuivelfabrieken in Drenthe zijn aangesloten.

Aansluiting bij een verkooporganisatie verdiend in de tegenwoordige tijd zeker voor alle bedrijven ernstige overweging, zowel om onderlinge concurrentie zo min mogelijk te doen zijn en voorts omdat de risico aan eigen handel verbonden tegenwoordig verre van gering is en het afzetgebied zich ook door maatregelen van omliggende landen en moeilijkheden met kredietvraagstukken, enigermate verplaatst heeft.

Andere fabrieken hebben weer grote detailhandel, vaste afnemers, of zijn in de zogenaamde vrije handel.

De 12^e mei 1903 werd besloten tot oprichting van het Botercontrolestation Assen met aanvankelijk 36 bedrijven in de provincie Drenthe waaronder 2 particuliere bedrijven, ook was korte tijd aangesloten 1 bedrijf in de provincie Groningen. De productiecijfers der aangesloten bedrijven op blad (19) vermeld mogen een voldoende overzicht geven van de ontwikkeling van die organisatie.

De Drentsche Zuivelbond werd, onder medewerking van het Drentsche Landbouwnootschap, door de toenmalige Voorzitter de Heer W.J. Boelken en de toenmalige The-saurier - *penningmeester* - de Heer R.Vos, opgericht 14 augustus 1896; de statuten werden vastgesteld 14 oktober 1896 en daarop de Koninklijke Goedkeuring gevraagd, welke 11 mei 1897 werd gekregen.

De Vereniging werd aangegaan voor de tijd van 29 jaar, ingaande 1 mei 1897.

De eerste stoot tot oprichting werd gegeven door het bestuur der Coöperatieve Zuivelfabriek te Grolloo.

Niet alleen in de aanvang, doch ook in latere jaren heeft de Drentse Zuivelbond met moeilijkheden te kampen gehad.

In het derde jaar na de oprichting en in het 5^e jaar werd door het Landbouwnootschap

een subsidie van fl. 250,-- verleend.

De Bond nam langzamerhand voortdurend in bloei toe, tot in 1912 de toestand zodanig was veranderd dat van de oorspronkelijke 48 fabrieken er nog slechts 16 lid bleven van de Bond.

Verandering en verplaatsing der boterkeuringen en opheffing van het hulpstoffen depot waren mede oorzaak daarvan. Andermaal werd de hulp van het Genootschap ter bevordering van den Landbouw in Drenthe ingeroepen en 7 januari 1913 kreeg in algemene vergadering, onder leiding van de toenmalige *penningmeester* van het Landbouwgenootschap, de Heer Lunsingh Meijer, een reorganisatie haar beslag.

De Vereniging telde toen weer 25 leden, wel getal zich in de volgende jaren wederom regelmatig uitbreidde.

Jaren van inspanning waren echter nodig om weer op krachten te komen en in 1916 werden, door de Ministeriële bepaling dat aan organisaties aangesloten bij een der 3 Nationale Zuivelbonden, onder voorwaarden van verplichte melklevering, een toeslag op de afgeleverde boter zou worden uitgekeerd, op 6 na alle Coöperatieve Drentsche zuivelfabrieken lid van de zuivelbond.

blz. 23

Korten tijd daarna traden verschillende bedrijven weer uit. De Zuivelbond heeft in de loop der jaren door verschillende bemoeiingen en zijn afdelingen zeer zeker grote invloed uitgeoefend op de zuivelbereiding en dat wel vooral door de gehouden boterkeuringen reeds in 1899 ingesteld.

Reeds vanaf het tweede jaar na de oprichting had geregeld de gemeenschappelijke aankoop van de hulpstoffen plaats en is de afdeling aankoop thans gegroeid tot een instelling met een omzet van ± fl. 230.000 per jaar.

Uit de overschotten van deze afdeling aankoop worden sedert 1926 bedragen afgezonderd voor de in 1926 afgesloten pensioenverzekering van de directeurs der fabrieken en uitkeringen aan hun weduwen.

Cursussen ter opleiding van fabriekspersoneel worden gegeven. Het gedeponeerde handelsmerk, Erica, wordt op de verpakking op de boter en wikkelpapieren door vele bedrijven toegepast.

In de laatste jaren wordt ook gewerkt in de richting der tuberculose bestrijding onder het rundvee. Een door Gedeputeerde State van Drenthe ingestelde Commissie heeft deze aangelegenheid in studie genomen en daarover tweemaal gerapporteerd. De rapporten zijn nog niet openbaar gemaakt, doch als gevolg van een en ander is opgericht een **Bond van Onderlinge Veefondsen** die in zijn programma ook heeft opgenomen de tuberculosebestrijding, onder het rundvee. De beperkte deelname in de aanvang maakt dat dit onderdeel voorlopig nog moet blijven rusten en de Bond zich vooral bezig houdt met de afzet van wrak vee.

blz. 24

Als tweede gevolg is te noemen de benoeming door het Landbouwgenootschap van een Commissie voor stalverbetering en inrichting van boerderijen. De Commissie is reeds met haar werkzaamheden aangevangen en mag zich in veler belangstelling verheugen.

Het 1^e rapport aan Heren Gedeputeerden Staten uitgebracht had n.l. betrekking op het verband tussen stallen en tuberculose.

De reeds gedurende enige jaren gegeven cursussen tot opleiding van 'voormelkers' en de door de voormelkers gegeven plaatselijke cursussen in het melken, geven reeds merkbare resultaten. De kwaliteit van de geleverde melk word aan enkele fabrieken reeds merkbaar beter.

Ontwikkelingen Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe
(volgens tellingen in de jaarverslagen)

			Hand	Stoom	Totaal	Verw. KG. melk	ontv.	fl.	Begroting
1 Mei	1897 -	1898	14	1	15	8.000.	"	"	34,-- / 53 uitg.
"	1898 -	1899	13	1	17	10.000	"	"	300,--
"	1899 -	1900	23	4	27	20.000	"	"	600,--
"	1900 -	1901	24	9	35	20.500	"	"	1019,--
"	1901 -	1902	23	15	38	33.454	"	"	1461,20
"	1902 -	1903	21	19	40	42.438	"	"	2180,20
"	1903 -	1904	20	22	42	44.442	"	"	1986,20
"	1904 -	1905	19	22	41	45.807	"	"	2180,--
"	1905 -	1906	19	26	47	46.719	"	"	2230,--
Dec.		1906	19	27	46	58.844	"	"	2654,--
"		1907	17	27	44	62.184	"	"	2511,50
"		1908	6	33	39	66.802	"	"	3290,--
"		1909		21	21	47.136	"	"	3452,56
"		1910		19	19	48.617	"	"	--
"		1911		16	16	39.332	"	"	1656,--
"		1912		16	16	44.242	"	"	1424,--
"		1913		26	26	68.324	Uitg	"	2339,--
"		1914		30	30	81.004	"	"	2150,--
"		1915		32	32	87.721	"	"	2580,--
"		1916		36	36	93.499	"	"	3115,--
"		1917		39	39	86.885	"	"	3441,50
"		1918		55	55	100.014	"	"	4910,--
"		1919		55	55	81.527	"	"	8895,--
"		1920		55	55	96.181	"	"	22.605,--
"		1921		55	55	107.165	"	"	26.615,--
"		1922		49	49	102.128	"	"	28.320,50
"		1923		49	49	120.055	"	"	26.867,50
"		1924		50	50	137.613	"	"	24.235,--
"		1925		47	47	137.854	"	"	30.325,--

De werkzaamheden van de **Provinciale Keuringdienst van Waren** en de invoering van het **melkbesluit** hebben ten gevolge dat de melk van de bedrijven de veehouders, welke geen melk leveren aan de zuivelfabrieken, doch deze veelal direct in consumptie brengen, aanmerkelijk is verbeterd. Vervalsing met water komt nagenoeg niet meer voor. De zindelijkheid der melk wordt veel beter, ofschoon de toestanden op de stallen nog niet goed zijn.

In 1925 werd door een door het bestuur van de Drentsche Zuivelbond ingestelde Commissie een uitvoerig rapport over de verwerking van ondermelk uitgebracht. In het rapport worden uitvoerig onder ogen gezien de volgende vragen:

Welke bestemming word tegenwoordig in Drenthe aan de van de Zuivelfabrieken terug ontvangen ondermelk gegeven;

Is er behoefte aan een andere bestemming voor die afgeroomde melk

Kan die afgeroomde melk geheel of ten dele in het bedrijf van de Drentse Veehouders gemist worden;

Welke bestemming kan aan de eventuele op de boerderij overtollige melk gegeven worden;

Op welke wijze kan de op de boerderij eventueel overtollige afgeroomde melk in Drenthe het beste te gelde gemaakt worden;

Daar dit rapport in druk verscheen is, mag, voor wat betreft de behandeling der vragen

als voor de conclusies, wellicht daarnaar worden verwezen.

Aangezien de kaasprijzen in 1926 lager waren dan in 1925 zullen wellicht niet spoedig meerdere kaasfabrieken gesticht worden.

De controle op het productievermogen van de veestapel breidt zich meer en meer uit. Bij een groot deel der verenigingen blijft de veertiendaagse controle gehandhaafd, en is deze door een enkele vereniging weer ingevoerd. Door het Genootschap ter Bevordering van den Landbouw in Drenthe is in vereniging met de Drentse Zuivelbond een speciale Controle - door de hoofdcontroledient - op het werk de Verenigingen ingesteld. Een instelling welke zeer goed werkt.

Doordien dit jaar bij een Zuivelfabriek werd besloten in de vervolge de gehele melk naar vetgehalte uit te betalen, geschied de uitbetaling der melk thans aan alle Drentse zuivelfabrieken naar het vetgehalte. (was toch veel eerder dan 1926 !)

Tengevolge van de invoering der fabrieksmatige zuivelbereiding is meer land in cultuur gebracht, de veestapel uitgebreid en verbeterd door de uitbetaling naar vetgehalte en de toegepaste controle op melk en vetopbrengst. De invoering van het Rijksbotermelk heeft grote voordelen gebracht. Over de invoering van de achturige arbeidsdag wordt vaak door landbouwers geklaagd.

De invoering der fabrieksmatige zuivelbereiding heeft voor de Drentsche landbouwer onafhankelijkheid gemaakt en de boerin ontheven van een zware taak, waardoor zij meer tijd heeft gekregen voor haar gezin.

Assen 6 December 1926.

De Rijkszuivelconsulent,

Zuivelproducten vóór de totstandkoming van boterfabrieken in Drenthe

Handkracht fabriekje uit 1898

Opgemaakt 1927
door Harm Tiesing

Integrale overname uit:
Het Landbouwkundig tijdschrift 1927, blz. 410 - 417
Geschreven Borger April 1927 door H. Tiesing

Zuivelproductie vóór de totstandkoming van boterfabrieken in Drenthe

Nu de zuivelproductie in dezen tijd een zoo grote vlucht heeft genomen en de kaasmakerij, vroeger hier geheel onbekend, reeds ingang heeft gevonden en nog meer zal worden uitgebreid, nu dacht men ook aan het historisch volksleven en aan de wijze van zuivelproductie vóór den tijd waarin de eerste boterfabrieken met handkracht werden opgericht. Om de Drentsche landbouwtoestanden van de vorige eeuw meer te leren kennen en om dit gedeelte van de landbouwgeschiedenis meer aan te vullen, wordt van geachte zijde onderzoek daarnaar gedaan, waartoe ons om voorlichting werd gevraagd, die wij gegeven hebben, en die wij voor ene behandeling in dit tijdschrift belangrijk genoeg achten.

In de jaren van 1870 tot 1890 verkeerde de Drentsche landbouw in zoo kwijnende toestand, dat er van alle kanten werd uitgezien naar verbetering. Als een der middelen, die hiertoe zouden kunnen leiden, werd de verbetering van de zuivelproductie beschouwd.

Zonder ons al dadelijk tot dien tijd van overgang te bepalen, willen wij ene verklaring geven van de melkbehandeling en boterbereiding met de zoo primitieve middelen, die men toen nog maar in deze streken kende, met de techniek van de boterproductie dus.

Vooraf zij hier vermeld, dat de melkproductie toen heel gering was. Een Drenthe boer met b.v. vijf melkkoeien had daarvan niet zooveel melk als nu van drie. Zien wij nu dat men van de vijf op acht en van zeven op tien melkkoeien is gekomen, dan blijkt hieruit dat de verbeterde zuivelopbrengst niet alleen aan de verbeterde zuivelbereiding van melkvee is toe te schrijven.

Voor de bereiding van de melk tot geschiktheid om ze in de karn te bewerken, moest zij behoorlijk aangezuurd zijn, wat men in Drenthe „dik" worden noemde. De uitdrukking van dik worden was hieraan ontleend, dat de melk, vooral in de winter, klontorig moest zijn. In de zomer werd de melk veel te gauw zuur, dus voor men over twee of drie dagen genoeg bijeen had voor een hoeveelheid om te gaan karnen, was zij al zuur.

In goede boerenhuizen met kelders kon men dit te snel aanzuren tegengaan, door de melk in zogenaamde platte vaten te gieten en die in de kelder te plaatsen. De room kwam dan spoedig naar boven drijven, maar de melk bleef een paar dagen zoet. In de meeste huizen in onze omgeving had men geen kelder. In andere streken, vooral in het Zuid-Westen van Drenthe, met veel groenland en grotere rundveehouderijen, wel.

In de winter had men, zonder kelder, veel moeite om de melk tot aanzuren te brengen.

Deze aanzuring werd nu bevorderd door het plaatsen van een met kokend water gevulde en goed gestopte kan, die in het midden van de melk in het melkvat werd geplaatst. Waar ook dit middel in de niet tochtvrije huizen in de strenge winter vruchteloos bleek, daar werd het melkvat, de „tien" genoemd, in een strokorf geplaatst, die naast het haardvuur in de woonkamer werd gezet. Zodanige strokorf, waarvan de wanden van stro een dikte van ongeveer een 10 cm. hadden, werd door de boeren zelf gemaakt. Waar het niet

zeer koud in huis was, vond men deze strokorf niet.

In het melkvet was dan tevens ook nog de gevulde heetwaterkan aanwezig. Om de warmteaanvoer van het haardvuur te regelen voor de melk, werd de „kuipenkorf" meermalen omgezet. En als nu de melk gedurende een lange winteravond en de volgende nacht de invloed van de haardvuurwarmte ondervonden had, dan was zij in de volgende ochtend klaar voor het karnen, zij was dan „dik geworden".

In de woonhuizen van kleine landbouwers met een of twee koeien, en dat waren zij, die voor een klein gedeelte van hun landbouwbedrijfje, voor een groter deel van de arbeid voor anderen in loondienst leefden, was de karnmethode het meest primitief. Beter was het, waar men met een hulpmiddel als de „winde" karnde. In sommige nog wat grotere bedrijven had men de hondenmolen, waarbij een hond, de karnhond genoemd, de beweegkracht leverde. In slechts enkele der grootste bedrijven vond men de paardenmolen, waarin een paard rondliep om de beweging van een zware karnpols in de grote karn te veroorzaken.

Volgen wij nu eerst het karnen met de hand. Dit geschiedde met behulp van een kleine boterkarn, geschikt voor het karnen van 18 tot 25 L. melk. Deze karn was vaak van vurenhout gemaakt. Zij was voorzien van vier of vijf ijzeren hoepels, want houten hoepels zoals men vaak om de melkvaten zag, waren tegen het karnen niet bestand. De karnhoogte was van 1¼ tot 1½ meter, de ronde opening van boven had een middellijn van 60 tot 70 cm, de bodem een middellijn van 75 tot 80 cm. Dat de karn beneden wijder moest zijn dan boven, was hieraan toe te schrijven, dat de melk bij ten neer drukken van de pols, naar boven moest worden opgeduwd. Daar de bovenwijdte kleiner was dan de benedenwijdte, moest de pols kleiner zijn dan de benedenmiddellijn. Ook was het eikenhouten polsblad van ronde gaten, acht tot tien in aantal, middellijn 1 ½ cm., voorzien, waardoor de melk naar boven de pols kwam. De polssteel stak een halve meter boven de karn uit. Met dat bovendeel werd bij het handkarnen de polsbeweging in de karn veroorzaakt.

Karnen met een 'stootkarn'

Wanneer de klonterige of dik geworden melk in de karn was gestort, werd eerst tien of vijftien minuten gekarnd om de klonten weg te krijgen en de gehele hoeveelheid tot een regelmatige vloeistof te brengen. Dan werd, door het voelen met de vinger in de melk, de temperatuur opgenomen. Maar er moest altijd, behalve in de warme zomer, een melkverwarming worden aangebracht. Hiertoe werd een ketel vol, of de helft daarvan aan de kokend of iets minder heet water in de melk gestort. Een thermometer kende men hier niet, waarom, zoals zo-even reeds gezegd werd, met de vinger de karn temperatuur werd opgenomen. Nu werd er een half uur of wat langer sterk gekarnd. Bruiste de melk te veel, wat de boterafscheiding tegenhield, dan werd een tweede gift van kokend heet water aangewend. Eindelijk, als het karnen lichter werk werd, dan begon de melk „te boteren".

Bij al te veel bruisen geloofde men in de jaren 1860 tot 1870 in ons dorp nog, dat „de heks in de karn zat". Wij hebben in de jaren onzer jeugd nog bij twee landbouwers te Drouwen aan de benedenkant van de bodem van het melkvat en de karn, een met krijt gemaakt kruis aangebracht gezien. Dit werd gezien als het vat of de karn schoongemaakt en in de buitenlucht ter droging gelegd werd. Op een vraag aan onze moeder wat dat kruis te betekenen had, kregen wij ten antwoord, dat de eigenaren van dat melkvat nog aan hekserij geloofden, en meenden dat de heks zich bij dat kruis niet kon ophouden.

Niet altijd ging het „boteren" (boterdeeltjes afscheiden) der melk even voorspoedig, zodat men de ene dag wel een kwartier langer karnen moest, dan op een andere dag. Had men de melk van voor kort gekalfd hebbende koeien mede in de karn, dan ging het werk gewoonlijk het snelste.

Het bezwaar van het „niet boteren willen" der melk is in Drenthe (en elders! - Red.) spreekwoordelijk geworden zodat men van veel werk, waarbij zich onverwachte bezwaren voordoen, zegt dat het „niet boteren" wil. Dingt een jongeling naar de hand van een boerendochter en er doen zich bezwaren voor, dan zegt men vooral dat het met deze twee „niet boteren wil".

Is eindelijk, door eerst stevig en daarna wat langer karnen, de melk tot afscheiding der bovendrijvende boterdeeltjes gebracht, dan laat men de karn een kwartier uurs stilstaan, want het proces gaat dan tevens door. Na dien tijd nog even weer tien minuten gekarnd en als de huisvrouw nu de iets naar boven getrokken karnpols enkele malen omdraait dan verenigen de boterdelen zich tot een kluitje en „de boter is groot", om een half uur later te worden afggenomen. Als men haar dan in een houten bol wat uitdrukt, trekken er nog kleine hoeveelheden karnemelk uit, die in de karn worden gestort.

Nog een – kleine - stootkarn

Dit is de primitiefste wijze, het karnen bij de hand. Men ziet het thans nog zo in enkele woningen, die te ver van de naaste boterfabriek verwijderd zijn om de melk daarheen te vervoeren. Komen er allengs meer woningen die een kleine buurtschap vormen, dan worden de middelen tot melkvervoer ook hier aangewend. Voor ongeveer tien jaren werd er nog op dezelfde wijze gekarnd van de melk van schapen en geiten, van welke boter de smaak zeer goed, doch de kleur minder geel was dan die van de melk der koeien. In de latere jaren is het houden van melkschapen zeer veel verminderd, waardoor die botermakerij in het arbeidersgezin geëindigd is. De oorzaak van het afnemen der schapenhouderij is dat de weiden te duur zijn geworden en de gelegenheid om voor de schapen weide te vinden op open gronden als dijken en wegen, steeds vermindert.

Om de samenstelling van de winde duidelijk te maken, stellen wij ons voor bij de smid in de werkplaats te zijn, als hij dit werktuig maakt. Hiertoe neemt hij een staaf, lengte om de 6 meter, breedte en dikte gelijk, ieder 4 cm. In deze staaf wordt een bocht gemaakt tot het juiste midden, of het ene deel iets meer, het andere iets minder dan de helft der lengte, Door die ombuiging ontstond een stompen hoek van ongeveer 110 graden. Dwars in de bocht wordt een ijzeren buis aangebracht, die om een spil moet lopen welke aan een muurstijl of een hechten muur bevestigd wordt. Aan het bovineinde van het ijzer dat de winde zal vormen, zijn twee ijzeren veren, met recht tegenover elkander staande gaatjes, 3 á 4 in aantal. Hiertussen wordt een stift van de beide veergaten en het stiftgat gebracht, en de pols is aan de winde bevestigd. Aan het ondereinde van dat ijzer heeft men een handvat dwars bevestigd, en als men dat heen en weer stoot, gaat de pols in de karn op en neer. De karn is hier groter en sterker dan bij het handkarnen. Men karnt hierbij 30 tot 45 L. melk. De stoten met de winde zijn geregelder dan die bij het handkarnen, want de karner, die op een vast punt op de vloer staat, stoot altijd met het handvat van de winde op gelijken afstand heen en weer. Gebruikte karnwinden worden op Drentsche boeldagen vaak verkocht tegen fl. 2,50 tot fl. 3,50. Bij de dorpssmid kostten ze vroeger fl. 5,-- tot fl. 6,--. Het windekarnen was het regelste werk, daar de stoten het meest gelijk waren. Het werk was lichter dan het bij de hand karnen. Men voorzag hierbij de karn tijdens het werk van een deksel, met een gat in het midden, waardoor de polssteel op en neer ging, welk deksel men bij het handkarnen niet gebruiken kon omdat men aan het deel van dien steel hetwelk boven het deksel blijven zou, te weinig kracht aanwenden kon.

Geen 'winde' maar een pompkarn

De hondenkarnmolen kwam in de meeste dorpen en gehuchten wel voor. Deze was een vrij groot hoepelvormig rad, middellijn ongeveer 6 meter, hoepelbreedte 40 cm. Op afstand van 25 á 30 cm. waren aan de binnenzijde dwarslatten geplaatst. Was dit grote rad in de omloop, dan stond de hond alsof hij in het rad omhoog klimmen wilde, waartoe hij zijn voorpoten op of achter die latjes wilde plaatsen. Omdat de molen liep, kwam de hond nooit omhoog. Stilstaan kon hij niet, want hij zou dan achterwaarts omhoog gaan. Was de hond gewillig in zijn werk, dan stond hij los in de molen, en de getraliede deur verhinderde hem, te vluchten. Was hij niet gewillig, dan werd hij aan een touw gebonden, en het achterwaarts omhoog gaan verhinderde hem dit touw. Hij moest dus wel trappen, en hoe langzamer hij dit deed, des te zwaarder werd het werk, hoe vlugger des te lichter ging het molenrad rond. De spil, waaraan de hoepel door houten spaken als in een wagenrad verbonden was, liep daarbij rond, met een ijzeren draaier er aan, die de karnpols op en neer voerde.

Deze karn stond buiten het hondenverblijf, soms aan de andere zijde van een muur, zodat men van de ene kant alleen de karn, aan de andere zijde van de muur alleen de molen, met de hond aan het werk zag. Was de werkzaamheid van de hond traag, dan bestond er geen gelegenheid om hem met de stok aan te drijven, omdat hij binnen de hoepel stond, maar van de andere kant wel, om hem met een stukje brood of ander lokmiddel aan te sporen tot het sneller omhoog trappen. Er waren honden, die het werk zo plezierig vonden, dat zij, als het hekje niet gesloten was, in de molen gingen en nu, als er geen boterkarn aan bevestigd was, toch lustig het nu lichtlopende rad in beweging brachten, en ook honden, die slechts uit volstrekte noodzaak op de houtjes van de hoepel traptten, en die gaarne zouden hebben willen vluchten, als zij dit hadden kunnen doen.

Was de melk aan het boteren, dan voelde de hond dit, hij jankte dan even ten teken, dat hij gaarne eens even uit zijn traliehek wilde om voor een natuurlijke behoefte naar buiten te lopen. Maar ook de boerin of melkmeid hoorde aan het suizen der melk dat de boterafscheiding in gang was. Na een kwartier - uurs - rust werd Pollo of Juno, de hond, van het erf teruggeroepen en hij moest nog 10 of 15 minuten in de molen trappen. Dan kreeg hij zijn eten.

karnen met de Karnmolen

In de karnmolen liep het paard steeds rondom een spil, waaraan de karnerij bevestigd was. De pols in de karn ging hier niet op en neer zoals bij het door ons beschreven werk, maar had een draaiende beweging, waardoor zij drie vleugels had met gaten er aan. Was het paard, gewoonlijk een der kleinste die men had, ingespannen, dan zou men het, wanneer het te traag liep, met zweepslagen kunnen aandrijven. Bij dezen molen gebruikt men de grootste karns. Hier werd ineens doorgekarn. Op de temperatuur van de melk in de karn werd minder gelet. Was zij wat laag, wat men aan het melkgeluid wel horen kon, dan werd het paard wat aangejaagd om door een versnelde omloop van de karnpols een temperatuursverhoging te verkrijgen. Voor het verkrijgen van witte boter, als bij het aanwenden

De karnton zijde van een karnmolen

van te veel heet water verkregen werd, was hier geen gevaar.

Het boenen en wassen van de melkvaten gaf heel wat werk aan de dienstmeid, die daartoe steeds heet water gebruikte. Door de invoering van de boterfabrieken is dus het gevaar van brandwonden door kokend water onbekend geworden.

Het zogenaamd pottenrek op het erf, waarvoor men vaak een oud wagenwiel nam, is nu vervangen door een ander rek, waarop men overdag de melkbussen voor uitluchting en verkoeling plaatst.

Na het afnemen werd de boterkluit, vooral bij warm weer, vaak in een emmer fris, koel, water gelegd, om flink af te koelen en stijf te worden. Dan werd zij gekneed in de houten boterbol, en daarbij in kluiten van ongeveer 1 KG. of „stuk" verdeeld. Voor het versieren van die kluiten had men de botermerker, een stukje hout met een blad er aan, waaraan aan het einde regelmatige kerven en daartussen takjes. Hiermede trok de botervrouw eenmaal rondom de kluit, die in het midden een grotere omtrek had dan aan de beide einden. Er waren vijf of zes omtrekstreepjes aangebracht. Over het midden, het bovenvlak, werden ook die streepjes rechtlijnig geplaatst. Dan werd, ter zijde van deze laatste, de botermerken met zijne takjes even ingedrukt, ter halve cirkel vorming omgedraaid, en men verkreeg ter weerszijde vijf of zes kentekenen, die men bloempjes noemde. Zo was deze boter gereed om in de kelder te worden gezet.

Een ander werktuig voor het opmaken van boter was de pondkop, zijnde een houten kop met een voet eraan. De ruimte in de kop was zo groot, dat er bij een geregelde stopping een pond (5 HG.) boter in kon worden gebracht. Deze tweemaal gevuld en die beide vulsels tot een stuk als het laatstgenoemde verenigd gaf een KG. of „stuk" boter.

'Gereedschap' gebruikt bij de boterbereiding

Voor huiselijk gebruik in het boerengezin werd de boter heel voorzichtig uit de kop geklopt en op een stenen schaalje geplaatst. Het boterstuk was dan voorzien van op- en neergaande strepen, gelijk aan die met de botermerker aangebracht, maar nu zodanig, dat het geheel van die strepen was voorzien. Aan de kop had het boterstuk een fraai bloempje, niet ingedrukt, maar er op geplaatst. Die strepen en dat bloempje waren verkregen door insnijding in de houten boterkop. Als men een stuk boter voor het eerst aansneed, werd naar het bloempje gezien, waarvan de steel de plaats voor aansnijding aangaf. Was de vorige boter in huis verbruikt, en men had nog niet terstond de nieuwe gereed, dan werd gezegd: „Als de boterschaal ledig is dan zal het mooi weer worden". Bij een Drentsche bruiloft werd de boter versierd met een daarin gestoken takje van het palmboompje, een heestergewas in siertuinen.

De houten bollen en pondstukken werden vroeger door alle marskramers op de jaarmarkten te koop aangeboden, en als een boerin tussen de kramen en uitstallingen der kermis rondwandelde, zou zij bij al die aanbiedingen niet vergeten aan haar botermakerij te denken. Men kocht daar het kopje voor een half pond (2½ HG.) boter voor zes tot acht stuivers. Dit kocht de vrouw voor het bedrijf met een of twee koeien, en de zogenaamde keutervrouw die voor haar eigen gezin boter van schapen- en geitenmelk maakte.

De kop van een pond (5 HG.) kostte van 60 tot 80 cent. Bij felle zomerdroogte gingen die koppen licht tot barsten over en dan was de kop waardeloos. In huis mocht de boterkop daarom niet in water gelegd worden.

De vrij grote boterbollen die men de halfronden van een platgedrukte bol zou kunnen noemen waarvan de middellijn 30 tot 40 cm. en de diepte 15 cm. was waren houten schalen. De prijs hiervan was van fl. 1,25 tot fl. 1,60. Bovendien kocht men ook de waterbol, ten behoeve van de met drinkwater gevulde waterremmer in de huizen waar men geen welpomp had. Deze bollenhandel was vroeger op onze jaarmarkten wel van betekenis. Er woonde te Coevorden iemand, dat alle Zuiderveldse markten met zijn uitstalling bezocht en die bij alle boeren en boerinnen als Bollen-Hendrik bekend stond.

Boterhandel

Als laatste punt ter behandeling van dit onderwerp denken wij aan de boterhandel van dien tijd. Op de marktprijzen van Groningen, Assen en Meppel werd veel aandacht gevestigd. Meppel was de beroemdste botermark van Drenthe. Men verhandelde daar de zogenaamde Meppeler kluiten van 2 ½ tot 5 KG. in één kluit en de vatboter. De verkoop van vatboter was ook in midden-Drenthe bekend. Als men te weinig boter had om binnen enkele dagen het vat te vullen, werd het vatproduct miskleurig en minderwaardig. Daarom werd hier meestal de Groninger marktprijs in aangenomen.

Men heeft de Drentse boterhandel aan de huizen een ruilhandel genoemd. Dit was in zoverre waarheid, dat men van de opkoper der boter de waren kocht, die men nodig had, zoals koffie, cichorei, zeep, zout, soda, rijst, gort als men geen gerst verbouwde om deze te laten pellen, enz. In de strikten zin zou het ruilhandel zijn geweest, als men b.v. voor 1½ KG. boter 2 halve kilo's koffie zou hebben verlangd of voor één pond (5 HG.) boter één pond (5 HG.) tabak. Maar de boerin bood eerst de boter aan en vroeg dan de prijs, dien de koopman besteedde. Zij wist bij benadering het gewicht van haar boterkluit en rekende zich dan het bedrag daarvoor toe. Nu kocht zij hetgeen zij nodig had en ontving het bedrag dat de boter meer waard was dan haar gekochte waren, terwijl zij betaalde, wat zij niet met boterlevering dekken kon. De waren verschillend van kwaliteit, de boter was in verschillende huizen ook niet gelijk. Had een boterkoopman nu goede waren in zijn manden, dan kocht zij wat meer, en betaalde bij, als de koopman niet de hoogst bekende marktprijs voor de boter gaf, om de volgende dag aan een ander, met hogere prijs, wat meer boter te leveren. Waren nu de boterprijzen stijgende, dan kocht de koopman gaarne, en betaalde geld toe op de winkelwaren, omgekeerd leverde hij liever waren voor het bedrag, dat hij voor boter betalen moest. De zuinige boerin lette nauwkeurig op de prijzen van alle artikelen en wist de laatste stuiver voor zich te winnen.

In de meeste kerkdorpen en gehuchten waren een of twee winkelbedrijven met boterverkoop. De houder van dat bedrijf had zijn vaste dagen om met zijn aanbieding van winkelartikelen aan de huizen te verschijnen. Niemand hunner bleef zich tot zijn eigene woonplaats bepalen. Er kwamen zelfs „boterdragers" zoals men deze mensen noemde, uit de veenkoloniën, waar de veehouderij minder groot was dan in de zanddorpen van Drenthe, en er was in die veenkoloniën met een talrijke burgerij van niet-landbouwers, veel boter te verkopen. Daarom maakte zulke handelaren verre tochten om boter op te halen.

Het vervoer van winkelartikelen op de heenreis en boter op de terugreis had plaats met een kruiwagen, waarop twee zwaar beladen manden, aan elkander verbonden en gedekt met een waterdichte bekleedsel. Zolang zij met hun kruiwagens op goede wegen in het veengedeelte waren, was het kruien niet zo lastig, maar in het groenland van het Hunsegebied werd dit zeer bezwaarlijk, want de groenlanddijken waren, vooral in

de winter, nauwelijks begaanbaar, waarom zij dan de voetgangerspaden door het groenland, met vele slootvonders, moesten volgen en het is voor een groot deel aan de geoefendheid der mannen toe te schrijven, dat het kruien van hun bevrachte kruiwagens over zovele slootvonders steeds zonder ongevallen plaats heeft gehad.

Met de stichting der boterfabrieken brak voor deze streken een geheel nieuw tijdperk aan, dat alle oude vormen, ook van het boterbereiden en de uitvoer van boter, heeft weggenomen.

Borger, April 1927.

H. Tiesing

De zuivelfabrieken in vroeger dagen.

In de vorige eeuw was de Drentse armoede spreekwoordelijk geworden; inderdaad was er een algemene geld schaarste in de nog grotendeels op ruilhandel ingestelde samenleving. Maar ook door de schrale bodem, de geïsoleerde ligging en de moeilijke bereikbaarheid van het platteland was de algemene economische toestand voor de minste tegenspoed zeer gevoelig. Ziekten onder het vee, pestilentie en mond- en klauwzeer, die herhaaldelijk optraden, betekenden toendertijd nationale rampen, maar voor Drenthe was het nog erger. Door de geringe financiële draagkracht van de Drentse boer kwam men de schade door dergelijke rampen veroorzaakt, niet of zeer moeilijk te boven.

Kleine schommelingen in de vee prijzen en die der landbouwproducten beïnvloedden onmiddellijk de algemene welstand.

Het geld was schaars en rolde traag, zeer traag het bedrijf binnen in die tijden. De dagelijkse behoefte artikelen werden meest door ruilhandel verkregen en als er pacht, belasting of hypotheekrente moest worden betaald, werd er even voor de vervaldagen een beestje aan de markt gebracht, om wat geld om handen te hebben.

En mocht een enkeling al wat geld hebben opgespaard, dan bleef dit renteloos liggen, opgepot in het kabinet.

Door de oprichting van de boerenleenbanken werd dit wel enigszins anders, we zijn dan ook reeds in het begin van deze eeuw, maar het heeft toch nog tot de geldsanering van Prof. Lieftinck geduurd, voor hieraan een einde is gekomen.

Zo was de toestand ongeveer, toen de beruchte crisis van de tachtiger jaren intrad.

Die crisis is zonder geldelijke steun van het Rijk opgelost, maar heeft menig economisch slachtoffer geëist.

De oplossing werd toen niet gevonden en gezocht in het verlenen van steun en toelagen; of door heffingen en enerzijds en uitkeringen anderzijds, maar werd overwonnen door het roer om te gooien.

Ook in de Drentse landbouw dienden de bakens te worden verzet. Het oude extensieve bedrijf, waar het vee nog gehouden werd in de eerste plaats om de mest, dit bedrijf moest op de helling en zo mogelijk worden geïntensiverd.

De omstandigheden van alle kanten maakten dit noodzakelijk. De veldscheidingen hadden het houden van schapen onmogelijk gemaakt.

De kunstmest deed zijn intrede en tegelijk was het daardoor mogelijk geworden woeste gronden te ontginnen, eerst kleine perceeltjes weliswaar, maar tot nog toe was dat onmogelijk geweest wegens een chronisch gebrek aan mest, de eeuwige rem voor elke uitbreiding van het landbouwareaal.

Het bedrijf moest worden omgeschakeld.

Was tot nog toe de bouw hoofdzaak geweest, nu kwam de veehouderij op de voorgrond. Bijna alles wat het bouwland opleverde, werd nu als veevoer op het

eigen bedrijf gebruikt. Daarnaast kocht men wat krachtvoer bij in de vorm van lijnkoeken en groene- of raapkoeken.

De bordjes waren verhangen. Niet de landbouwproducten bereikten de markt, maar het waren de veeteeltproducten, biggen, vette varkens, boter en vee, die geld in het laatje brachten. De boter werd op het bedrijf zelve bereid. De boerinnen, de knappe botermaaksters niet te na gesproken, maakten in die tijd echter over het algemeen een slecht product. Hoe kon dat ook anders! In de winter moest men eerst enige tijd de melk verzamelen om voldoende hoeveelheid voor het karnen bij elkaar te hebben. Ook aan de hygiënische omstandigheden, het beschikbare spoelwater zal menigmaal wel het een en ander hebben gehaperd.

Thans zou het de best uitgeruste moderne zuivelfabrieken onder die omstandigheden ook onmogelijk geweest zijn, om van die melk als grondstof, een eerste keur product te maken.

Maar daar kwamen de eerste fabriekjes! Meest op initiatief van particuliere ondernemers. Een uitkomst voor de boer, zowel voor de grote als de kleine en voor de laatste wel het meest.

De kleinste hoeveelheid melk kon nu elke dag aan de fabriek worden afgeleverd. De afvalproducten, ondermelk en karnemelk kreeg men op het bedrijf terug als een welkom en uitstekend voer voor de varkens en kalveren. En regelmatig ontving men om de veertien dagen wat geld op 't handje, wat toen geen geringe verbetering in de geldcirculatie teweeg bracht.

Het was een economische sprong vooruit.

De ouden van dagen herinneren zich de eerste vestiging van de handkrachtfabriekjes nog wel: te Ruinen aan de Ruinerdijk, Dieverbrug van Hylkemeyer; - Witelte - Veeze; Uffeltr - Kingma; Nijeveen - Smit; Eemster - Wiechers enz.

De oprichters verdienen een pluim, al deden ze het om persoonlijk winstbejag. Een pluim voor het nemen van het initiatief, een pluim voor het nemen van het risico. Die fabriekjes werden handkrachtfabriekjes genoemd, omdat de centrifuge en de karn door mannekraft gedraaid moesten worden; één aan de centrifuge, twee aan de karn.

Niet echter waren het uitsluitend particulieren, die tot de oprichting van de eerste fabriekjes overgingen. Ere, wien ere toekomt. In De Wijk begon de victorie. Daar werd in 1888 de eerste melk aan de fabriek te Rogat ontvangen. Nu volgden er, ook op coöperatieve grondslag weldra meer.

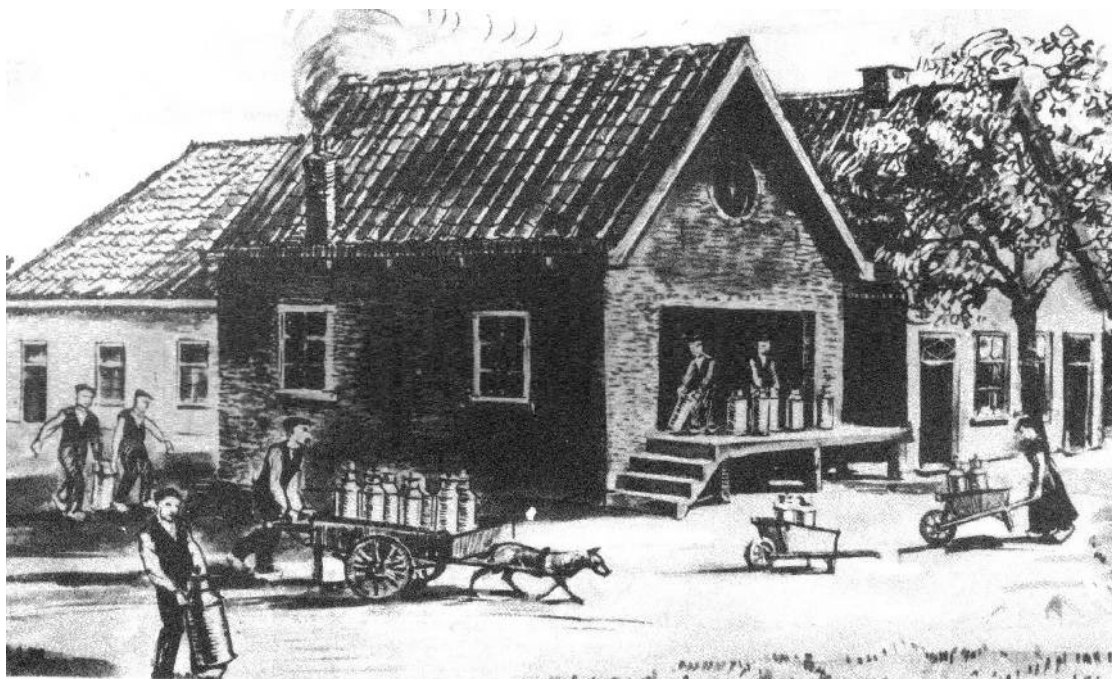
Dwingelo 1894; Kolderveen 1894; Zuidwolde 1896; Nijeveen 1898; Ruinen 1898; Diever 1899; Beilen 1907 enz.

De meesten werden gesticht onder de titel: Stoomzuivelfabriek, maar ook enkele begonnen heel voorzichtig met handkracht werktuigen. Diever o.a. In Hooghalen heeft men het langst met handkracht gewerkt.

De aanvoer van de melk geschiedde eerst op velerlei manieren. Van het handkracht fabriekje van Nijeveen bestaat een prachtige afbeelding van grote historische waarde, waar men de wijze van aanvoer óp duidelijke wijze heeft afgebeeld. Al dragende, met kruiwagens, met hondekarren werd de melk aangevoerd.

Het water werd in een boerenstookpot verwarmd.

Op welk een bescheiden wijze de exploitatie in den beginne werd opgezet, blijkt wel daaruit, dat de salarissen voor directeur in doorsnee de fl. 500,- niet te boven gingen.

Handkrachtfabriekje te Nijveen waar op de verschillende vormen van aanvoer van de melk naar de fabriek goed is te zien (1898)

Van Zuidwolde is bekend, dat de botermaker was aangenomen op een weeggeld van fl. 3,25, waarvoor hij dan ook nog tweemaal in de week, de boter naar het station Echten moest brengen.

In het begin hadden de meeste fabriekjes in het algemeen een zware dobber. Ook merkwaardig is het, dat veelal de eerste directeur als bedrijfsleider-koopman te licht bevonden werd. Maar alle begin is moeilijk. Later zijn deze bedrijven zonder uitzondering uitgebreid en tot grote bloei gekomen, vaak met eigen geld, met geld van de leden.

De zuivelfabrieken hebben veel, we kunnen wel zeggen, alles bijgedragen tot een vergrote welvaart op de Drentse boerendorpen op de zandgrond. En veel is er economisch ten goede gekeerd vergeleken bij de crisistijd van de tachtiger jaren, toen het gezegde: „Een pondje boter kost maar een stoter“, nog opgeld deed.

De aanvankelijk zeer kleine boterfabriekjes zijn thans uitgegroeid tot een economische machtsfactor van de eerste rang.

Dwingelo S. CANCRINUS

Integrale overname:

Geschreven door E.J. Werkman

Stond in ????? 18-april 1980

De Pijpen Vallen...

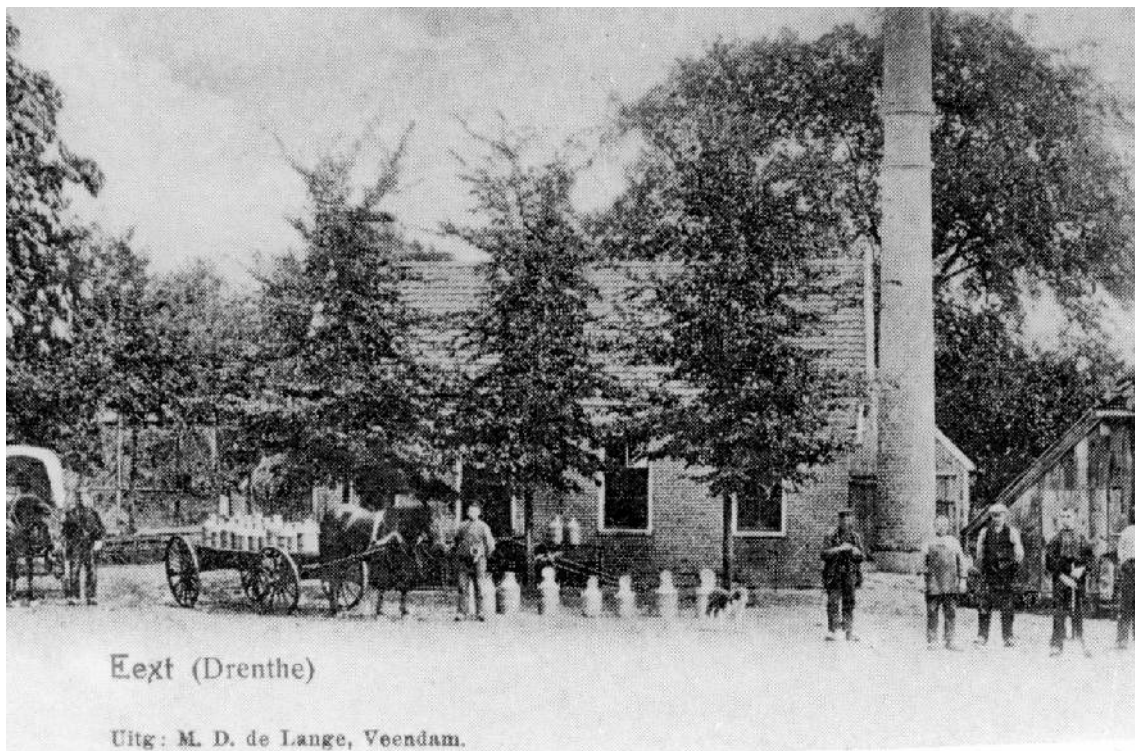
Wie het in de zomer geheel in het groen verschoten dorp Eext naderd, ziet geen kerktoeren boven het geboomte uitsteken, maar wel de hoge pijp van de niet meer in gebruik zijnde stoomzuivelfabriek. Het is de vraag of dit nog lang het geval zal zijn; sinds geruime tijd immers is er sprake van afbraak van de fabriek, al wordt nog steeds met volharding getracht een nieuwe bestemming voor het gebouw te vinden, zodat het kan bijdragen tot herstel van de levendigheid in het dorp.

Een stukje historie

In het voorjaar van 1892 was te Eext een landbouwvereniging tot stand gekomen met als eerste doelstelling de oprichting van een boterfabriek. Het kwam destijds meer voor dat men niet direct een coöperatieve vereniging vormde tot het bouwen en exploiteren van een zuivelfabriek, maar eerst een landbouwvereniging oprichtte om de voorbereidende maatregelen te nemen.

Oorspronkelijk was het de bedoeling een fabriek te stichten voor Eext en Gieten te zamen. Op aandelen van fl. 25,- werd een bedrag van fl. 7000,- toegezegd - de opzet was dus kennelijk een door stoom gedreven fabriek te bouwen - doch ten slotte achtte men de medewerking van de melkleveranciers te gering om het plan te verwezenlijken.

Op 22 februari 1894 hield de zuivelconsulent J. J. van Weydom Claterbos uit Kampen te Eext een voordracht over de zuivelbereiding. Zijn gehoor bestond uit een zes-

tigtal belangstellenden „benevens dertien jeugdige boerinnen" zoals een courantenbericht vermeldt. Breedvoerig sprak hij over de kleine zuivelfabrieken, die men zo talrijk in de provincie Limburg aantrof en die volgens hem ook uitstekend geschikt waren voor Eext en omgeving en met werktuigen en al slechts een paar duizend gulden kostten. Voor zulk een fabriek was reeds de melk van 150 koeien voldoende. De landbouwvereniging besloot in haar vergadering van 15 februari 1895, waarin dertig leden aanwezig waren met bijna algemene stemmen over te gaan tot de oprichting van een handkrachtboterfabriek. De daarvoor benodigde geldsom werd staande de vergadering bij aandelen van fl. 10,- in eenmaal voltekend. Verscheidene leden namen dus meer dan één aandeel, een tweetal zelfs twintig en een drietal vijftien.

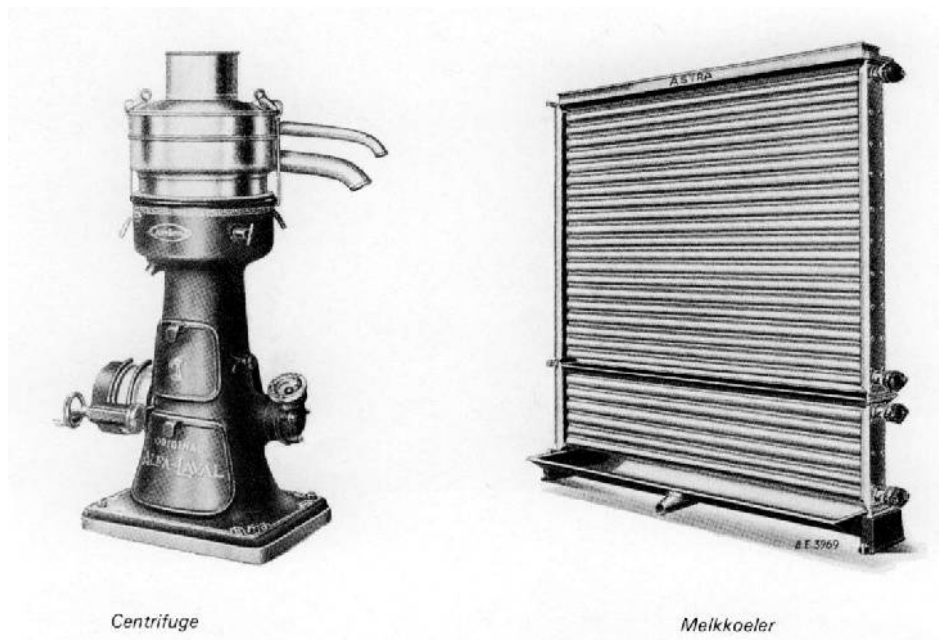
Nadat op 12 maart 1895 de akte van oprichting van de vereniging Coöperatieve Handkrachtzuivelfabriek Eendracht te Eext getekend was, kon op 16 maart de bouw van de fabriek worden uitbesteed.

De voorbereidingen daartoe waren nog door een commissie uit de landbouwvereniging getroffen. Reeds in de tweede helft van mei kon met de exploitatie worden begonnen; de fabriek werkte in de eerstvolgende jaren met goede resultaten.

Concurrentiestrijd

Op 7 januari 1903 bevatte de Provinciale Drentsche en Asser Courant een uit Assen opgegeven bericht dat de handkrachtboterfabriek te Eext zou worden veranderd in een stoomzuivelfabriek. De complete inrichting zou geleverd worden door de firma C. van Kleef en Co. te Amsterdam, de centrifuges etc. zouden van de nieuwste vinding en van uitnemend maaksel zijn en scherp ontromen.

De Eexsters zochten het dus wel wat ver. Dit kwam doordat de agent van de firma Van Kleef, de koperlager W. Meyer te Assen, hen voor de levering door de door hem vertegenwoordigde fabrikant had weten te winnen.

Centrifuge

Melkkoeler

Meyer heeft met de In de wacht gesleepte order handig reclame gemaakt. Het genoemde bericht is kennelijk door hem opgegeven en in de courant van dezelfde datum liet hij een advertentie opnemen waarin hij zich presenteerde als „installateur voor complete zuivelfabrieken". Zijn concurrent, de koperlager G. H. Klapdoor

te Assen, liet dat niet op zich zitten. Drie dagen later plaatste hij onder het opschrift „Instellatie Zuivelfabrieken" een flink wat grotere advertentie, waarin hij een lijst had opgenomen van allerlei door hem leverbare machines en andere benodigdheden voor de zuivelindustrie.

Twee dagen later herhaalde Meyer zijn annonce, de volgende dag deed Klapdoor hetzelfde. Er was nu eenmaal in deze branche geld te verdienen: de omzetting van handkrachtfabrieken in stoomfabrieken begon op gang te komen, terwijl bovendien nog steeds handkrachtfabrieken werden opgericht.

Leiding bij deze ontwikkeling gaf de zuivelconsulent Posthuma, die door het geven van cursussen aan de directeuren er naar streefde dat door een juist gebruik van de nieuwe installaties de kwaliteit van de Drentse boter werd verbeterd.

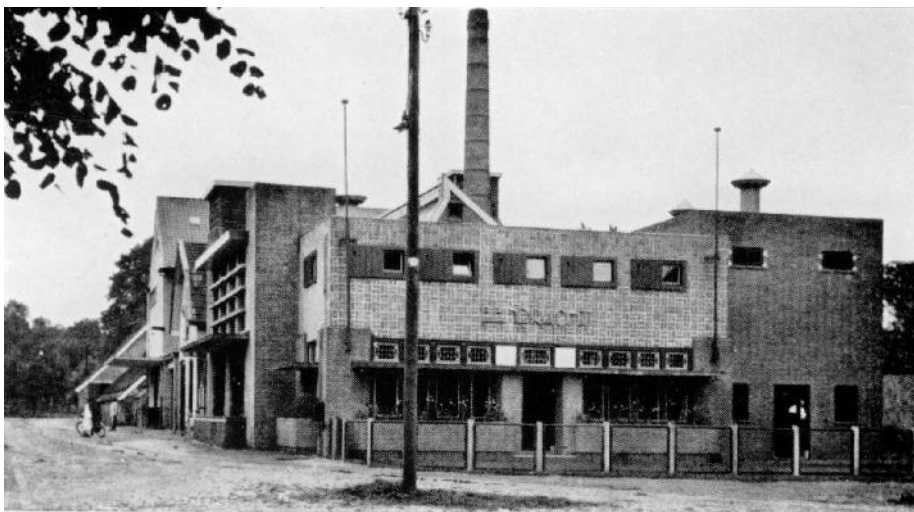
De verbouw van de Eexter fabriek werd, voor fl. 2390,- uitbesteed aan de aannemer H. Schaap te Hoogezand.

Op 20 mei 1903 bevatte de Asser Courant het volgende bericht:

„Eext, 18 mei 1903. De geheel verbouwde boterfabriek, van eene handkracht- veranderd in eene stoom fabriek, is thans klaar. De machinerieën werken heden voor 't eerst, de stoompijp rookt lustig op, terwijl de driekleur van het nieuwe gedeelte vrolijk wappert. De fabriek beslaat de dubbele ruimte van vroeger".

De „stoompijp" was niet de hoge schoorsteen die thans nog aanwezig is, maar een veel lager bouwwerk, dat nauwelijks boven het eigenlijke fabrieksgebouw uitstak.

Over het algemeen hadden de oude stoomzuivelfabrieken die ontstonden, door de verbouw van een handkrachtfabriek aanvankelijk slechts een vrij lage, pijp, zodat bij bepaalde weersomstandigheden de rook nog wel eens tussen de huizen van het dorp doorgedwarreld zal zijn. Maar met milieubezwaren kwam men destijds niet aan, veelal zal men zich bij het opsnuiven van de rooklucht verheugd hebben over de voorspoedige gang van zaken in de fabriek die welvaart en vertier in het dorp bracht.

In de coöperatieve zuivelfabriek te Eext was van 1938 tot 1949 het D.O.M.O.-kantoor ondergebracht

De „pijp" van Zuidwolde

Over de bouw van een andere en vrij hoge fabriekspijp die ook in 1903 plaatsvond, weten we enige bijzonderheden.

De Asser Courant van 23 februari 1903 bevat n.l. het volgende bericht:

„Zuidwolde, 20 februari 1903. Niemand behoeft hier meer te vragen waar de „Eendracht", de boterfabriek van dien naam gevestigd is; een zeventien meter hoge pijp

wijst ieder de weg. Deze hooge pijp werd heden afgewerkt en was noodig geworden door de toenemende hoeveelheid melk. De firma Canoy-Herfkens en Cie was aannemer en de werkman J. van Aarsen, mede van Venlo, die daar boven in de lucht thuis is als op den grond leverde naar 't algemeen gevoelen uitstekend werk".

Het betrof hier niet de eerste pijp te Zuidwolde; de in 1896 opgerichte handkrachtfabriek was reeds in 1899 verbouwd tot een stoomfabriek, die eerst een veel lagere pijp zal hebben gehad.

De „roomafscheider" van Steenberg

Wat de toegenomen aanvoer van melk, waarvan in het bericht sprake is, betreft, deze was een gevolg van de opheffing van de bij het gehucht Steenberg staande „roomafscheider" van de firma Fritzlin (ook Fritzlin en Maas genoemd) te Lutten. In deze vrij grote inrichting, die uiteindelijk zelfs met stoom werkte, werd de melk van boeren uit de wijde omgeving, zelfs uit Ruinen, ontroomd.

De room werd met wagens naar Lutten vervoerd om daar verder te worden verwerkt. Tenslotte werd te Steenberg ook boter geproduceerd, zodat daar een complete stoomzuivelfabriek ontstond. Langzamerhand boterde het echter ter niet meer tussen de firma en de boeren. Te Ruinen kwam in 1896 een coöperatieve stoomzuivelfabriek tot stand, terwijl de Zuidwolder boeren zich meer en meer aangetrokken voelden tot de fabriek te Kerkenbosch. In februari 1903 besloot de firma Fritzlin daarom haar inrichting te Steenberg te sluiten. De machines werden verkocht aan een fabriek te Den Hulst, waarin ook de machinist een nieuwe werkkring vond.

Westerbork

Inmiddels is ook de hoge, reeds van verre zichtbare pijp van de voormalige stoomzuivelfabriek te Westerbork met springstof ten val gebracht. De Westerborker fabriek begon haar bestaan in 1893 direct als stoomzuivelfabriek. De toen gebouwde pijp zal nog wel nauwelijks boven het geboomte hebben uitgestoken.

E. J. WERKMAN

Vallende schoorsteen van Eext

Naschrift.

Nadat dit artikel geschreven was, is inmiddels met de afbraak van de fabriek te Eext begonnen; terwijl de pijp van de fabriek van Diever niet ten val is gebracht, maar steen voor steen afgebroken is. De handkrachtboterfabriek van Diever was in 1903 in een fabriek met stoomkracht omgezet, er was toen meteen een korenmaalderij aan verbonden.

Verder is onder zeer grote belangstelling kortgeleden ook de schoorsteen van de voormalige zuivelfabriek De Eendracht te Eext met springstof opgeblazen.

E. J. W.

Het handkrachtfabriekje van Een.

*Op blz. drie staat een stukje uit de Drentshe en Asser Courant van 1896. Dit stukje en anderen, is door Oud Archivaris **E.J. Werkman** verwerkt in een langer artikel gepubliceerd in "Ons Waardeel" - het blad van de Historische Vereniging Drenthe, nr.2 / 1983.*

Hier dat integraal overgenomen verhaal van E.J. Werkman

Het plan om een boterfabriek te bouwen is ontstaan bij de leden van de landbouwvereniging te Een. Zij kwamen in vergadering bijeen op 15 december 1895 en besloten toen in beginsel tot de oprichting. De secretaris kreeg opdracht inlichtingen in te winnen over de werking van een zodanige inrichting bij de in bedrijf zijnde fabriek te Gasteren en verder wilde men voorlichting vragen aan enige deskundigen op zuivelgebied. Op 4 januari 1896 werd weer

vergaderd en kwamen ondermeer ter sprake brieven van de directeuren van de boterfabrieken te Gasteren en te Makkinga. Na uitvoerige besprekingen - de vergadering duurde tot laat in de avond - werd uit de aanwezigen voor een fabriek te Een de melk van 80 koeien toegezegd. Een commissie, bestaande uit de heren R. Hofsteenge, H. Egberts, R. Martens, B. Baving en P. van Dockum kreeg opdracht een nader onderzoek in te stellen naar de gang van zaken in de fabriek te Gasteren. Voorts zou de secretaris nog nadere inlichtingen moeten vragen aan de heer Van Weydom Claterbos te Kampen. Deze laatste was zuivelconsulent in dienst van de Gelders Overijsselse Maatschappij van Landbouw. Hij werd door deze organisatie van tijd tot tijd om zo te zeggen uitgeleend aan het Drents-Landbouwgenootschap en hield dan op tal van plaatsen lezingen over zuivelbereiding. Hij wees daarbij vooral op het belang van een betere melkwinning en een zindelijker behandeling van de melk. Daarnaast drong hij er op aan dat de boeren het zelf produceren van boter achterwege zouden laten en hun melk zouden doen verwerken in kleine handkrachtfabrieken, waarin hygiënischer kon worden gewerkt en een beter, dus meer geld opbrengend product kon worden verkregen. Op 7 februari 1895 had hij een voordracht gehouden in café Bastiaans te Een en naar aanleiding van hetgeen hij toen te berde heeft gebracht zijn de Eener boeren vermoedelijk van gedachten gaan wisselen over de bouw van een boterfabriek. In zijn aan de secretaris verstrekte inlichtingen zal de heer Claterbos wel hebben aangeraden over te gaan tot de stichting van een boterfabriek. Dat was overigens nauwelijks nog nodig, want reeds twaalf dagen na haar instelling had de genoemde commissie een zo enthousiast verslag over wat ze te Gasteren gehoord en gezien had uitgebracht, dat de landbouwvereniging op 18 januari 1896 definitief besloot tot de oprichting van een boterfabriek over te gaan. Staande de vergadering werd de melk van 102 koeien toegezegd en werd een voorlopig bestuur gekozen. Een maand later, namelijk op 17 februari 1896 werden met medewerking van de notaris Ebbinge Wubben uit Roden ten huize van de weduwe Bastiaans de statuten opgemaakt van de coöperatieve vereniging „De Eendracht", ten doel hebbende de bouw en de exploitatie van een boterfabriek met handkracht te Een. Als definitieve bestuursleden werden in deze bijeenkomst aangewezen de heren R. Hofsteenge, H. Egberts, R. Martens, A. Bezu en J. Assies, terwijl tot commissarissen werden benoemd de heren J. Meelker, B. Baving en P. van Dockum. De akte van oprichting van de vereniging werd gepubliceerd in no. 67 van de Nederlandsche Staatscourant van donderdag 19 maart 1896. Voor de betrekking van directeur van de op te richten fabriek meldden zich tien sollicitanten. Het bestuur benoemde als zodanig de heer G. Talens, waarbij wel als doorslaggevend argument zal hebben gegolden dat hij was opgeleid aan de fabriek te Gasteren. Bij de

aanbesteding van de bouw deden zich enkele moeilijkheden voor. De laagste inschrijver bleef namelijk nog boven de begroting. Het was de heer B. Offringa te Makkum, die het werk voor f 1760,- wilde uitvoeren. Drie weken later, op 8 april 1896, werd een heraanbesteding gehouden, waarbij de bouw werd gegund aan de heer Hoekstra te Appelscha, die aanvankelijk niet had ingeschreven. Een handkrachtboterfabriek kon snel worden gebouwd, reeds op 25 juni 1896 kon met de exploitatie worden begonnen. De Provinciale Drentsche en Asser Courant van 27 juni 1896 no. 149 vermeldt daaromtrent: „Een, 25 juni 1896. Hedenmorgen werd de eerste melk in onze roomboterfabriek verwerkt. Het gebouw beantwoordt volkomen aan de gestelde eisen. Het Bestuur betuigde dan ook zijn dank aan den aannemer, den heer Hoekstra te Appelscha voor de nette uitvoering en degelijke bouw. De melkcoorwarmer van den heer Tichelaar, mede van Appelscha, voldoet met de overige benodigdheden voor de boterbereiding uitstekend. „Moge deze inrichting tot de bloei van ons plaatsje medewerken." Aanvankelijk werd de melk uitbetaald naar het aantal geleverde liters. Dit leidde er toe dat sommige leveranciers hun hoeveelheid trachtten te vergroten door de toevoeging van water of ondermelk. Om aan deze praktijken een einde te maken werd in de aandeelhoudersvergadering van 29 november 1896 besloten voortaan de melk uit te betalen naar vetgehalte. Op 24 december 1896 kwamen de aandeelhouders opnieuw bijeen en werd, hoewel de fabriek nog geen jaar had gewerkt, toch een 'jaarverslag' uitgebracht, waaruit bleek dat de financiële resultaten tot dusver gunstig waren. Tevens werd in deze vergadering aan de eerste directeur op zijn verzoek eervol ontslag verleend en werd tot zijn opvolger benoemd de heer Lucas Vos te Een. De uitbetaling naar vetgehalte voldeed goed, maar bezorgde de nieuwe directeur veel werk, zodat reeds een maand nadat hij in dienst getreden was zijn salaris met 50 gulden per jaar werd verhoogd.

Er werden in deze tijd veel handkrachtboterfabrieken opgericht, wat meebracht dat er veel vraag was naar directeuren met enige ervaring. Daardoor konden deze functionarissen dikwijls door over te stappen naar een andere fabriek hun positie verbeteren. Aan de grote wisseling van directeuren, die zodoende ontstond, is men ook te Een niet ontkomen. Lucas Vos bleef nog geen jaar in functie; in het begin van december werd tot zijn opvolger benoemd de heer J. Boer Jzn- wonende te Een maar afkomstig uit Bovensmilde. Ook hij schijnt maar korte tijd te Een werkzaam te zijn geweest en werd opgevolgd door de heer K. Vos. Aan hem werd, nadat hij ruim een jaar lang de fabriek had beheerd op 26 maart 1898 eervol ontslag verleend. Het bestuur betreurde zijn vertrek en schonk hem bij zijn afscheid als blijk van waardering 'een keurig inktstel'. Welke fabriek van zijn te Een opgedane ervaring is gaan profiteren wordt niet vermeld.

De Eener boterfabriek, die steeds van bescheiden omvang is gebleven, heeft gewerkt tot het najaar van 1905. Toen was de apparatuur versleten en had de aanschaffing van nieuwe machines geen zin meer. Er waren namelijk na 1900 veel stoomboterfabrieken in Drenthe gekomen en bij de boterkeuringen, die vanwege de Bond van Coöperatieven Zuivelfabrieken werden gehouden, bleek steeds dat de boter uit de handkrachtfabrieken veel meer gebreken vertoonde dan die uit de fabrieken die door stoom gedreven werden. De door het Drents Landbouwgenootschap aangestelde zuivelconsulent E. Posthuma, die van 1 januari 1901 tot 31 december 1905 in Drenthe heeft gewerkt, hamerde er steeds op dat de kwaliteit van de Drentse boter beter moest worden, wilde men goede afzetmogelijkheden behouden. Het is dus te begrijpen dat in 1905 de aandeelhouders te Een geen heil meer zagen in een vernieuwing van hun fabriek en in hun vergadering van 13 november 1905 besloten tot opheffing. De melk, die men aanvankelijk naar Norg had willen zenden, zou in het vervolg verwerkt worden te Roden. Dit bracht overigens wel moeilijkheden mee, zoals blijkt uit het courantenbericht over de opheffingsvergadering, dat eindigt met de zinsnede: „Zoals men nu wel kan begrijpen wordt de straatweg

al meer en meer vereist, want om de melk per as door onze zanderige streken te vervoeren is voorwaar geen kleinigheid." Op 14 december 1905 vond de publieke verkoop van de fabriek met de inventaris plaats. B. Offringa uit Wijnjeterp werd voor fl. 256,50 eigenaar van het gebouw. De 'machine', bedoeld zal we[zijn de karn, werd het eigendom van de boterfabriek te Zevenhuizen, de 'brandschuur', vermoedelijk een turfhok, werd voor 20 gulden gekocht door B. Baving. Voorts werd nog een aantal kleinere voorwerpen verkocht, maar alles bij elkaar genomen kunnen de aandeelhouders maar een bescheiden slotuitkering hebben gekregen. De oprichting van de fabriek in 1896 zal praktisch ten gevolge hebben gehad dat de toen bestaande landbouwvereniging werd vervangen door een Coöperatieve vereniging voor de productie van roomboter. De band, die zich tussen de leden van de coöperatie gevormd had, dreigde door de opheffing van de fabriek verloren te gaan. Enkele vooraanstaande landbouwers, overtuigd van het nut van blijvende samenwerking, zagen dit gevaar wel in. In een door hen belegde vergadering in het café Hofsteenge op 8 december 1905 wisten zij te bereiken dat opnieuw een landbouwvereniging met als doel vooral Coöperatieve aankoop werd opgericht. Tot bestuursleden werden verkozen de heren J. Niestijl voorzitter, O. Dijkstra secretaris en J. Assies penningmeester. De geschiedenis van deze nieuwe landbouwvereniging valt evenwel buiten het bestek van dit artikel.

Naschrift:

Het vervoer van de melk naar Roden bleek al spoedig zeer bezwaarlijk to zijn, zodat reeds in het voorjaar van 1906 elf boeren uit Een zich aansloten bij de Coöperatieve zuivelfabriek te Norg, die sinds 1900 door stoom gedreven werd.

*) ? Jaarverslag van de Vereniging controlestation Assen" te Assen over het jaar 1914.

Uit DAC van ?? Februari. 1896

Een, 17 Februari, Heden werd alhier ten huize der weduwe Bastiaans door den heer notaris Ebbinge Wubben van Roden opgemaakt de akte van de vereniging "De Eendracht", welke vereniging spoedig zal overgaan tot het bouwen van ene roomboterfabriek met handkracht.

Als bestuursleden werden in dezelfde vergadering verkozen de heren R. Hofsteenge, H. Egberts, R Martens, A. Bezu en J. Assies, terwijl tot commissarissen benoemd werden de heeren J. Meelker, B. Boving en P. van Dokcum.

Op verzoek van het bestuur blijft de heer P. van Dokcum de functie van secretaris waarnemen.

HET BEGIN VAN DE ZUIVELINDUSTRIE IN DRENTHE

E.J. Werkman

De eerste pionier in de Drentse zuivelbereiding heette Johannes Jacobus van Weydom Claterbos, woonde te Kampen en was zuivelconsulent van de Gelders-Overijsselse Maatschappij van Landbouw. In 1890 en volgende jaren werd hij door genoemde maatschappij om zo te zeggen uitgeleend aan het Drents Landbouw Genootschap om wat men toen noemde „landbouwlezingen" over de zuivelbereiding te houden. Vooral in de jaren 1894 en 1895 heeft hij op dit terrein een grote activiteit ontplooid. Op tal van plaatsen in de provincie en veelal juist in wat men tegenwoordig als de kleine kernen pleegt aan te duiden, trad hij als spreker op en in enkele grotere dorpen gaf hij een cursus, dat wil zeggen, een serie aaneensluitende voordrachten over de zuivelbereiding.

Veel spreekbeurten

Hij moet een man van grote ijver en uithoudingsvermogen zijn geweest. Wie de lijst van de spreekbeurten die hij telkens in een kort tijdsbestek, namelijk uitsluitend in de maanden januari en februari, vervulde komt tot de conclusie dat hij bijkans heel Drenthe doorkruiste onder zeer moeilijke omstandigheden. De meeste wegen in ons gewest waren nog onverhard en in de eerste twee maanden van 1894 en 1895 vroom het hard en viel er veel sneeuw. Het Drents Landbouw Genootschap nodigde in veelvuldig herhaalde advertenties in de Provinciale Drentsche en Asser Courant de belanghebbenden uit tot bijwoning van de lezingen en cursussen „Inzonderheid de vrouwen en dochters der landbouwers." Deze lieten zich geenszins onbetuigd, hetgeen in tal van courantenberichten met waardering en soms ook met lichte verwondering wordt vermeld. Men was er niet aan gewend dat vrouwen in grote getale verschenen op landbouwlezingen. De cursussen werden grotendeels door vrouwelijke leerlingen bezocht. De zuivelbereiding in engere zin was namelijk vrouwenwerk en de mannen hadden er kennelijk weinig behoefte aan zich van de juiste methoden op de hoogte te stellen.

In zijn voordrachten ging de heer Claterbos uit van de stelling: zonder goede melk geen goede boter. Als middelen om goede melk te hebben gaf hij aan: de melk koud houden en niet onder de inwerking brengen van slechte lucht en tot slot grote zindelijkheid. Maar uiteindelijk kwam hij in zijn lezingen steeds tot de slotsom dat men de melk beter niet op de boerderij kon verwerken, maar in kleine, met handkracht gedreven, boterfabriekjes, zoals er reeds vele waren in Brabant en Limburg. Het gevolg van zijn aansporingen in deze zin is geweest dat in tal van dorpen en gehuchten in Drenthe in korte tijd kleine handkrachtboterfabriekjes „volgens Limburgsch systeem" werden opgericht.

Hulp vanuit Rolde

Op 24 januari 1894 ging in het logement van de weduwe J. Ottens te Rolde een cursus in de boterbereiding van start, die gegeven werd door van Weydom Claterbos.

Deze cursus was een groot succes; er werd aan deelgenomen door drieënveertig leerlingen „waaronder (alweer) verscheidene gehuwde vrouwen", zo meldt een krantenbericht. De cursus was openbaar en werd daardoor ook nog door 220 belangstellenden bijgewoond. De praktische lessen werden gegeven in de schuur van de herberg, waarin tal van apparaten die bij de boterbereiding konden worden gebruikt waren opgesteld. In een schuur tegenover het logement had de heer Claterbos een groot aantal machines en ap-

paraten laten opstellen, die gebruikt konden worden in kleine hand krachtboterfabrieken. Hij gaf daarmee demonstraties en liet de machines werken: Rolder boeren stelden daarvoor melk beschikbaar. Bij deze demonstraties maakte hij vanzelfsprekend propaganda voor zijn opvattingen. Ook het gebeuren in de schuur trok een enorme belangstelling. Er kwamen ondermeer groepjes boeren uit Erm, Borger, Buinen en Dwingeloo.

Bij alles wat er tijdens de cursus en de demonstraties gebeurde werd de heer Claterbos met grote ijver bijgestaan door de 29-jarige zoon des huizes, Arend Ottens, een zoon van Jan Ottens en Jeichien Suichies. Ottens sr. had een voermansbedrijf gehad aan de Asserstraat te Rolde, maar na zijn dood was dat door zijn weduwe in een logement omgezet, dat in de buurt al spoedig een goede naam had. Arend Ottens was in dit bedrijf werkzaam, maar kennelijk niet met veel plezier, want toen van Weydom Claterbos te Rolde verscheen en in de herberg een cursus boterbereiding zou gaan houden, was hij onmiddellijk zeer geïnteresseerd. Hij hielp bij het opstellen van de apparaten voor de cursus en bij de plaatsing van de machines in de schuur, die hij bovendien liet draaien tijdens de demonstraties. Voorts liet hij zich door de heer Claterbos uitvoerig inlichten over alles wat er bij de boterbereiding te pas kwam, zodat hij tevens een uitgebreide theoretische kennis kreeg. Bij de feestelijke sluiting van de cursus, die wederom onder grote belangstelling op 26 februari 1894 plaatsvond, bracht de heer Claterbos in zijn rede dank aan allen die hem medewerking hadden verleend, „niet het minst aan A. Ottens, die hem in alles zoo wakker ter zijde stond en hem zooveel diensten bewees.”

Het eerste handkrachtboterfabriekje, de opvolgers en Arend Ottens

Nog voordat de bovenvermelde gebeurtenissen te Rolde plaatsvonden hadden de boeren van Erm besloten een hand krachtzuivelfabriek op te richten. Voor de bouw en de inrichting hadden zij inlichtingen en advies gevraagd en gekregen van de heer H. Verhagen, directeur van de Hoogeindsche boterfabriek te Deurne. Het advies is in grote trekken afgedrukt in de Provinciale Drentsche en Asser Courant van 26 februari 1894 no. 48. Er wordt ondermeer in vermeld dat in Oost-Brabant en Limburg reeds meer dan vijftig hand krachtfabriekjes werkten. Voor hen die een zodanige inrichting te Deurne, Meijel of elders in die streken wensten te bezoeken werd medegedeeld dat de reiskosten per spoor retour vanaf Assen f 8,50 tot f 9,- bedroegen. Dit tarief lijkt ons nu nogal laag, maar het zal vermoedelijk gegolden hebben voor de toen nog bestaande en weinig comfortabele derde klasse.

Een commissie ontstaan uit de Ermer boeren had de tentoonstelling en de demonstraties te Rolde bezocht en kwam uiteraard in contact met Arend Ottens, die al of niet onder toezicht van de heer Claterbos de in de schuur bij de herberg opgestelde apparaten had getoond en had laten werken. Zelf zal hij de karnen en centrifuges hebben gedraaid. Geen wonder dat de Ermer boeren een goede indruk kregen van zijn bekwaamheid en dat ze besloten hem te benoemen tot directeur van hun fabriek, die op 24 mei 1894 in werking kwam. Zo werd Arend Ottens de eerste directeur van de eerste handkrachtboterfabriek in Drenthe. Nog in datzelfde jaar hebben enkele boeren uit Gees een reis naar Brabant gemaakt; zij waren afgevaardigd om zelf eens te gaan zien hoe het daar in de kleine fabriekjes toeging. Hun rapport leidde tot enig uitstel van de uitvoering van bepaalde plannen, maar in 1896 zetten de Geser boeren door en richtten zij een coöperatieve hand krachtboterfabriek op, die al spoedig tot grote tevredenheid van de aandeelhouders werkte en in 1900 werd omgebouwd tot een stoomzuivelfabriek.

Nadat Erm het voorbeeld had gegeven volgden er meer. Op 12 maart 1894 had een aantal boeren uit Borger en omgeving eveneens besloten een handkrachtboterfabriek op te richten. Een aantal van hen had de tentoonstelling bij het logement van de weduwe J. Ottens bezocht en de daar gegeven demonstraties bijgewoond. Ook zij waren natuurlijk

in contact gekomen met Arend Ottens en zagen in hem de man die bij uitstek geschikt was om hun nieuwe fabriek op gang te helpen. Het zal voornamelijk op hun aandrang zijn geweest dat Ottens op 20 augustus 1894 tot directeur van de Borger boterfabriek werd benoemd. Op 1 oktober 1894 kwam de fabriek in werking. De Ermer fabriek heeft dus niet lang van de bekwaamheden van Ottens geprofiteerd. Ook in Borger zou men hem echter niet lang behouden. Op 15 december 1894 besloot een aantal personen -niet uitsluitend boeren- een handkrachtboterfabriek te Rolde op te richten. Het was deze Roldenaren duidelijk dat er geen betere kracht te vinden was op dit gebied dan hun vroegere dorpsgenoot Arend Ottens. In de oprichtingsvergadering, waarin hij trouwens zelf aanwezig was om van advies te dienen, benoemden ze hem dan ook meteen tot directeur. Hoe voorbarig deze benoeming ook leek, reservering was de enige manier om Ottens tot het gereedkomen van de fabriek vast te houden. Hij was na zijn scholing door van Weydom Claterbos een zeer gewild persoon op zuivelgebied geworden. De propaganda die beide heren in woord en geschrift maakten voor de stichting van handkrachtboterfabrieken begon steeds meer resultaat op te leveren. In tal van dorpen en gehuchten werden plannen gemaakt voor het in werking stellen van een dergelijke inrichting en de vraag naar mensen die daarin ervaring hadden nam hand over hand toe. Eind mei 1895 kwam de fabriek te Rolde gereed en kon Ottens het directeurschap daadwerkelijk aanvaarden. Ook zijn geboortedorp kon hem echter niet houden, daarvoor was hij reeds te bekend geworden. Aan deze bekendheid werkte hij zelf overigens ijverig mee door het publiceren van artikelen in de kranten over de noodzaak van een goede opleiding voor directeuren van boterfabrieken. Hierop kom ik straks nog terug.

In 1897 verliet Ottens Drenthe. Hij had twee benoemingen tot directeur van een zuivelfabriek gekregen, namelijk in Giethoorn en in ter Schuur. Hij koos Giethoorn. Nog in november van hetzelfde jaar ontving hij een benoeming tot directeur van de stoomzuivelfabriek te Varsseveld, maar hij bedankte voor deze functie. Uiteindelijk bracht Arend Ottens het met ingang van 1 april 1903 tot botercontroleur van de Gelders Overijsselse Maatschappij van Landbouw, met Deventer als standplaats.

Ondertussen werd een aantal van de handkrachtfabriekjes, het is bij Gees al gememoreerd, omgezet in door stoom gedreven fabrieken, die over een wat groter gebied konden werken, waardoor een zekere concentratie ontstond. Toch werd deze tendens soms ook weer ongedaan gemaakt, doordat nog in de eerste jaren van deze eeuw handkrachtfabriekjes werden opgericht. Overigens waren er in Drenthe eerder zuivelfabrieken met stoom- dan met handkracht. De eerste die met stoomkracht werkte was in 1889 te Rogat geopend en andere waren al voor 1894 in gebruik genomen te Dalen, Smilde, Noordbarge, Zweeloo, Zuidlaren en Westerbork.

Vervoersproblemen

Een van de redenen voor het tot stand komen van de vele handkrachtfabriekjes was het feit dat men de melk destijds moeilijk over wat grotere afstand kon vervoeren. Verreweg de meeste Drentse wegen waren onverhard en konden in regenachtige perioden nauwelijks door wagens met volle melkbussen worden gebruikt. Op de kleine fabriekjes, die maar een beperkt werkgebied hadden, werd de melk veelal door de leveranciers zelf aangevoerd, soms geschiedde het ook door hen bij toerbeurt. Bovendien vereiste de oprichting van een handkrachtfabriek weinig kapitaal; volgens het advies van de directeur van de zuivelfabriek te Deurne een bedrag van fl. 1500,- á fl. 1600,- tot hoogstens fl. 2000,-. De Drentse fabrieken hebben over het algemeen overigens wel iets meer gekost. Ze werden gebouwd en geëxploiteerd door coöperatieve verenigingen, waarvan de aandelen doorgaans fl. 10,- groot waren. Te Erm kon men zelfs een deel van een aan-

deel van fl. 10,-- kopen.

Ongewenste toestanden

Het spreekt vanzelf dat op de kleine fabriekjes, die in de regel niet meer dan drie man personeel hadden, lang niet altijd op de juiste manier werd gewerkt. De praktische opleiding van de directeur, die zelf mee moest helpen om de centrifuge en de karn te draaien, bestond vaak enkel in een korte werkperiode in een reeds bestaande fabriek. Zijn theoretische kennis had hij in het meest gunstige geval opgedaan door een of meer lezingen van Weydom Claterbos bij te wonen. Zeker niet alle waren zo bekwaam als Arend Ottens. Claterbos, die op zijn vele tochten door Drenthe ook de boterfabrieken bezocht, trof dan ook allerlei ongewenste toestanden aan. Zijn stelling: zonder goede melk geen goede boter, werd dikwijls met voeten getreden.

Hij schroomde niet in ingezonden stukken en rapporten de geconstateerde misstanden aan de kaak te stellen. Maar hij was slechts een klein deel van het jaar in Drenthe werkzaam en kon daardoor weinig doen ter verbetering. Naar aanleiding van zijn klachten verzocht echter het hoofdbestuur van het Drents Land bouwgenootschap in 1897 de Rijkslandbouwleraar in Drenthe, de heer J. Elema, een inspectiereis te maken langs alle boterfabrieken in Drenthe. De heer Elema verklaarde zich daartoe bereid, maar nam daarmee geen geringe taak op zich; er waren reeds vijftig coöperatieve boterfabrieken in Drenthe, waarvan veertig met handkracht werkten.

Instelling zuivelconsulentschap door DLG

Op grond van zijn rapporten kwam het hoofdbestuur tot de conclusie dat men niet meer volstaan kon met een uitgeleende zuivelconsulent, maar dat men zelf over een dergelijke functionaris diende te beschikken. Het stelde daarom met ingang van 1 januari 1900 de heer F.E. Posthuma aan tot zuivelconsulent voor Drenthe, voorlopig voor de periode van een jaar. Zijn salaris kon worden betaald uit een subsidie groot fl. 2.000,--, dat het Rijk in 1899 aan het Genootschap had toegezegd.

Nadat de provincie Drenthe in 1900 aan het Genootschap een jaarlijks subsidie van fl. 1000,-- had verleend „ter bestrijding van de kosten, voortvloeiende uit de instelling van het zuivelconsulentschap voor Drenthe" kon de heer Posthuma met ingang van 1 januari 1901 vast worden aangesteld. Hij wist, nadat men hem aanvankelijk met enige aarzeling tegemoet was getreden, al spoedig het vertrouwen van de Drentse zuivelwereld te winnen. Evenals de heer van Weydom Claterbos gaf ook hij cursussen in de zuivelbereiding, maar nu niet meer aan vrouwen en dochters van landbouwers, maar aan... directeurs van zuivelfabrieken en hun medewerkers. Hij besteedde daaraan aanvankelijk veel tijd en vond dat beslist nodig omdat hij op zijn inspectiereizen in sommige fabrieken „verregaande vuilheid" aantrof. Krachtig streefde hij er naar de Drentse zuivelindustrie op hoger peil te brengen; zijn uitgangspunt was dat de kwaliteit van de boter zo hoog mogelijk moest worden opgevoerd om te kunnen blijven concurreren.

Een van de middelen daartoe zag hij in samenwerking van fabrieken en het was vooral door zijn initiatief dat in Assen in 1902 de centrale knederij en exportvereniging Drenthe tot stand kwam. Eenentwintig fabrieken sloten zich er bij aan, een getal dat echter in de volgende jaren geleidelijk terugliep. In 1903 werd onder leiding van de zuivelconsulent het Botercontrolestation Assen opgericht. In het begin van 1905 verliet de heer Posthuma, wegens benoeming in een belangrijke functie elders, de provincie Drenthe. Het hoofdbestuur van het Drents Land bouwgenootschap had hem reeds op 1 oktober 1904 kennelijk als blijk van waardering, geen gewoon maar „het meest eervolle" ontslag verleend.

J.C. van Weydom Claterbos

Tot opvolger van de heer Posthuma benoemde het hoofdbestuur de heer Johan Christoffer van Weydom Claterbos, die in januari 1905 in functie trad. Hij was een zoon van de pionier van de hand krachtboterfabriekjes en werkte voor hij naar Drenthe kwam als zuivelconsulent in Limburg. Met de werkwijze van de kleine fabriekjes zal hij dus uitstekend op de hoogte zijn geweest.

Doordat hij in Duitse industriële ondernemingen had gewerkt, had hij ook ervaring opgedaan met door mechanische kracht gedreven fabrieken en was hij in staat advies en leiding te geven bij het omzetten van handkracht- in stoomzuivelfabrieken. Deze ontwikkeling, die uiteraard een concentratie in de zuivelindustrie meebracht en reeds omstreeks 1900 was begonnen, kwam tijdens zijn consulentenschap in versnelde mate op gang. Zo waren er in 1909 bij het Botercontrolestation Assen aangesloten 53 stoomzuivelfabrieken en 21 handkrachtfabrieken, in 1914 waren deze cijfers respectievelijk 58 en 5. Tot de concentratie heeft onder meer bijgedragen de opheffing van de centrale knederij te Assen. Tot grote bloei is deze inrichting niet gekomen en op 4 april 1908 besloten de leden van de vereniging de zaak te liquideren. Het gebouw en de inventaris werden aangekocht door de op 11 februari 1908 opgerichte „Asser Cooperatieve Melkinrichting en Stoomzuivelfabriek“, die de melk te verwerken kreeg die tot dusver geleverd was aan de zuivelfabrieken te Loon, Deurze, Kloosterveen en Peeloo, die opgeheven werden. Ook trad een dertigtal landbouwers uit Zeyen tot de nieuwe coöperatie toe, alsmede een aantal veehouders uit de onmiddellijke omgeving van Assen.

Rijkszuivelconsulent

De heer J.C. van Weydom Claterbos werd bij Koninklijk Besluit van 31 maart 1913 aangesteld tot rijkszuivelconsulent in Drenthe met ingang van 1 april 1913. Zijn overgang in 's Rijksdienst betekende voor het Drents Landbouwenootschap de afsluiting van een periode, waarin het krachtig had bijgedragen tot de ontwikkeling van de Drentse zuivelindustrie. De heer Claterbos jr. is tot 1935 in Drenthe werkzaam gebleven. Een overzicht van zijn werkzaamheden kan hier niet worden gegeven; daarvoor zou een uitvoerig onderzoek in de archieven van verschillende organisaties moeten worden verricht.

* Dit artikel is – voor een deel - eerder verschenen in het *Drents Landbouwblad*, 9-6-1978.